

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLIV. évfolyam, 2014. 3. szám
Year XLIV, issue 2014/3

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Rakić-Ódri Kornélia

Szerb tartalommutató és rezümék:
Pásztor Kicsi Mária

ETO-besorolás:
Ispánovics Csapó Julianna

A folyóiratban megjelent tanulmányokat felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by external professionals from the relevant field.

A Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma a *Létünk*-ket M52-es értékű tudományos folyóiratnak minősítette.

Mellékletek: Fenyvesi Ottó kollázsai.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Végel László	A túlélés nyelve (A Makrótól a Neoplantáig) . . .	9
	■ ■ <i>Emlékezet</i>	
Tóth I. János	Clausewitz a háború lényegéről	25
	■ ■ <i>Perspektíva</i>	
Gervai Pál– Trautmann László Madarász Tibor	A felsőoktatás a globalizáció új korszakában . . . Military Education: Construction of Social Connection through Education of Home Defense / Katonapedagógia: társadalmi kapcsolatépítés honvédelmi nevelésen keresztül	42 66
	■ ■ <i>Örökség</i>	
Pecze Anna	Vajdasági falvak a Tisza mentén	81
	■ ■ <i>Műhely</i>	
Bene Adrián Csányi Erzsébet	Karinthy perspektivizmusa Ollózni, vágni, destabilizálni – Fenyvesi Ottó kiáltványairól	107 118
Lovra Éva	Jovánovics György plasztikái: az építészet és a szobrászat között	130
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Gruber Enikő	Három ismert kultusz vajdasági aspektusból (Németh Ferenc: <i>Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban</i>)	144
Bene Annamária	Kommunikációs kultúra és transzlingvisztika Európában (<i>Kommunikációs kultúra és transzlingvisztika Európában</i>)	151
Bajtai Anna	Szövegalkotás életszerű helyzetekben (Pletl Rita: <i>Kulturális mintázatok a tizenévesek szövegműveiben</i>)	155
Rizsányi Attila	A régiók kultúrájának jelenségei nyomában (<i>Régió és kultúra</i>)	158
Szilágyi Mária	Szocmodern szelek Szabadkán (Lovra Éva: <i>Szabadka urbanizmusa és építésze a második világháború után [1945–1975]</i>)	166
Roginer Oszkár	Monográfia: feketén fehérrel (Darko Dozet: <i>Čuvari uspomena i svedoci istorije</i>)	169

Móra Regina	Egy peremvidéki opus (Horváth Futó Hargita: <i>Végel László. Bibliográfia</i>)	172
	■ ■ <i>Dokumentum</i>	
	<u><i>Kónya Sándor: Nézzünk égre! –</i></u> <u><i>a Létünk Könyvek első kötete</i></u>	
Bence Erika	Létünk Könyvek 1. (Kónya Sándor: <i>Nézzünk égre!</i>)	174
Brenner János	A szerkesztő köszöntője	177
Németh Ferenc	Kétszer imádkozik az, aki énekel (Kónya Sándor: <i>Nézzünk égre! Írások</i> <i>a vajdasági népénekek köréből</i>)	179
	E számunk szerzői	183
	Recenzensek	185

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Laslo Vegel	Jezik preživljavanja (Od Makroa do Neoplante)	9
	■ ■ <i>Sećanje</i>	
Janoš Tot I.	Klausevič o suštini rata	25
	■ ■ <i>Perspektiva</i>	
Pal Gervai – Laslo Trautman	Visoko obrazovanje u novoj epohi globalizacije	42
Tibor Madaras	Vojna pedagogija: izgradnja društvenih odnosa kroz edukaciju iz odbrane domovine	66
	■ ■ <i>Nasleđe</i>	
Ana Pece	Vojvođanska naselja uz tok Tise	81
	■ ■ <i>Radionica</i>	
Adrijan Bene Eržebet Čanji	Karintijev perspektivizam Rezati, seći, destabilizovati (Manifesti Ota Fenjvešija)	107 118
Eva Lovra	Plastike Đorđa Jovanovića: između arhitekture i vajarstva	130
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Enike Gruber	Tri poznata kulta iz vojvođanskog aspekta (Ferenc Nemet: <i>Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban/Kult Aranja, Jokaija i Petefija u Vojvodini</i>)	144
Anamarija Bene	Komunikaciona kultura i translingvistika u Evropi (<i>Kommunikációs kultúra és transzlingvisztika Európában/Komunikaciona kultura i translingvistika u Evropi</i>)	151
Ana Bajtai	Stvaranje teksta u situacijama nalik životu (Rita Pletl: <i>Kulturális mintázatok a tizenévesek szövegműveiben/Kulturne šeme u tekstualnim produktima tinejdžera</i>)	155
Atila Rižanji	Na tragu pojava iz kulture regija (<i>Régió és kultúra/Regija i kultura</i>)	158

Marija Siladi	Socmoderne struje u Subotici (Eva Lovra: <i>Szabadka urbanizmusa és építésze a második világháború után [1945–1975]/Urbanizam i arhitektura Subotice nakon Drugog svetskog rata [1945–1975]</i>)	166
Oskar Roginer	Monografija: belom na crno (Darko Dozet: <i>Čuvari uspomena i svedoci istorije</i>)	169
Regina Mora	Opus jedne periferije (Horváth Futó Hargita: <i>Végel László. Bibliográfia/Bibliografija Lasla Vegela</i>)	172
	■ ■ Dokumenta	
	<u>Šandor Konja: Gledajmo u nebo! – Prvi svezak Knjiga Letunka</u>	
Erika Bence	Knjige Letunk 1. (Šandor Konja: <i>Nézzünk égre!/Gledajmo u nebo!</i>)	174
Janoš Brener	Laudacija urednika	177
Ferenc Nemet	Ko peva, dva puta se moli (Šandor Konja: <i>Nézzünk égre! Írások a vajdasági népéneknek köréből/Gledajmo u nebo! Beleške iz domena vojvođanskih narodnih pesama</i>)	179
	Autori ovog broja	183
	Recenzenti	185

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
Végel, László	The Language of Survival (From Makró to Neoplanta)	9
	■ ■ <i>Remembrance</i>	
Tóth, I. János	Clausewitz on the Essence of War	25
	■ ■ <i>Perspectives</i>	
Gervai, Pál – Trautmann, László Madarász, Tibor	Higher Education in the Era of Globalization . . . Military Education: Construction of Social Connection through Education of Home Defense	42 66
	■ ■ <i>Heritage</i>	
Pecze, Anna	Hungarian Villages by the Tisza	81
	■ ■ <i>Workshop</i>	
Bene, Adrián	Perspectivism in the Work of Frigyes Karinthy	107
Csányi, Erzsébet	Clipping, Cutting, Destabilizing (On Ottó Fenyvesi's Howls)	118
Lovra, Éva	Plastics by György Jovánovics: Between Architecture and Sculpture	130
	■ ■ <i>Review</i>	
Gruber, Enikő	Three Famous Cults from the Aspect of Vojvodina (Németh, Ferenc: <i>Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban</i> [<i>The Cult of Arany, Jókai and Petőfi in Vojvodina</i>])	144
Bene, Annamária	Communication Culture and Translinguistics in Europe (<i>Kommunikációs kultúra és transzlingvisztika Európában</i>)	151
Bajtai, Anna	Text Creation in Real Life Situations (Pletl, Rita: <i>Kulturális mintázatok a tizenévesek szövegműveiben</i> [<i>Cultural Patterns in Teenagers' Writing Assignments</i>])	155
Rizsányi, Attila	Pursuing the Manifestations of Regional Cultures (<i>Régió és kultúra</i> [<i>Region and Culture</i>])	158

Szilágyi, Mária	Winds of Socialist Modernism in Subotica (Lovra, Éva: <i>Szabadka urbanizmusa és építésze a második világháború után (1945–1975)</i> [<i>Urbanism and Architecture in Subotica after World War II (1945–1975)</i>])	166
Roginer, Oszkár	Monograph: White, on Black (Darko Dozet: <i>Čuvari uspomena i svedoci istorije</i> [<i>Keepers of Memories and Witnesses of History</i>])	169
Móra, Regina	An Opus of the Border Country (Horváth Futó, Hargita: <i>Végel László. Bibliográfia</i>)	172

■ ■ Documents

	<u>Kónya, Sándor: Nézzünk égre! –</u> <u>The first volume of Létünk Books</u>	
Bence, Erika	Létünk Books 1 (Kónya, Sándor: <i>Nézzünk égre!</i> [<i>Let Us Look at Skies!</i>])	174
Brenner, János	Editor's Address	177
Németh, Ferenc	He Who Sings Prays Twice (Kónya, Sándor: <i>Nézzünk égre! Írások a vajdasági népénekek köréből</i> [<i>Texts on Folk Songs of Vojvodina</i>]) . . .	179
	Authors in this issue	183
	Reviewers	185

Végel László

Író, Újvidék
lvegel@gmail.com

A TÚLÉLÉS NYELVE

A Makrótól a Neoplantáig

The Language of Survival (From Makró to Neoplanta)

Jezik preživljanja (Od Makroa do Neoplante)

(*Az alanyról és az állítmányról*) Aki az életét menti, gondolkodás nélkül meneküljön. Azonnal. Aki alanyban és állítmányban gondolkodik, az engedélyezzen magának némi szkepszist, ne siesse el a döntést, és mintha erdei ösvényeken tévelyegne, fejezze be a mondatot, dadogjon, de addig ne meneküljön, míg az alanya és az állítmányra ki nem írják a szabályos körözőlevelet. (1991)

(*Wittgenstein szövéje*) Magányom határát anyanyelvem határa jelöli ki. Pesten régi barátokkal találkozom, valamit magyarázunk egymásnak. Úgy érzem magam, mint *Wittgenstein* szövéje, aki hiszi, hogy szöveget sző, annak ellenére, hogy szövésszéke üres, pusztán azért, mert olyan mozdulatokat tesz, mintha szövégetne. Holott ez a közös, a hiábavalónak tűnő mozdulatok. (1992)

(*A próza béklyója*) Írjak novellát? Bizonytalankodom, majd engedek a kísértésnek. Félek, hogy a képzeletem megfertőz. Vagy pedig bilincsbe veri ismeretanyagomat. Ide jutottam! (2000)

(*A próza lelkiismerete*) Meg-megakad a *Schlemihl fattyúja*. Legfőképp arra kell vigyáznom, nehogy a történet magával ragadjon. A próza világában a mellékes dolgokban rejtőző hamisságok, amelyeket mechanikusan elfogadunk. Amikor kiderül róluk, hogy valótlanok, vagyis a hazugság eszközei, akkor mindent újra kell értelmezni. Boldogok azok a korok, amelyekben csak nagy hazugságok léteznek, megalázóak viszont azok, amelyekben a hazugság trónol a jelentéktelen apróságban is. A valótlanosság ellenében a próza a szavakra alapozva teremt egy másik, hitelesebb világot. Amennyiben a torzítások a hétköznapi élet részei lesznek, tehát gyökeret eresztenek a szavakban is, miután tehát a legtörekenyebb, a legsejtelmesebb evidencia, tehát a szó is értékét veszti, akkor szakad ránk az esszéisztikus kor. Ilyenkor az esszéisztikus részletek óvják a próza lelkiismeretét. Vigyázat, figyelmeztet az esszé, hiszen még azok a szavak is, mint például kristály, ciánkék, patak, álom stb. is kelepécét rejtegetnek. Igen, mert

a hazugság beköltözött a lélegzetbe, az álmokba, a kristályba, a ciánkékbe, a szivárvány minden színébe. (2000)

(*Unalmas vagy bandális*) „Mire való az irodalom?”, kérdezte egy jogászprofesszor. „Azt hiszem, a végét járja. Mióta összeomlott a szocializmus, nincsenek igazi témák. Tito idejében lehetett volna remekműveket írni, de az írók elmulasztották. Azután mindenből politika lett. Még hozzá szörnyű politika, amire nem fanyalodnak az írók, hiszen őrzik a tiszta kezüket. Ami túl van a gonoszon, az viszont unalmas”, jelentette ki, és lepöccintette a cigarettájáról a hamut. (2000)

(*Rejtezkedés*) Mindig röstelltem az írói mesterséget. Szívesebben beszéltem szüntelenül valami másról, valamiféle rejtőzködéssre volt szükségem. Szemérmelenségnek tartottam közvetlenül beszélni írói világomról, habár mindig erről volt szó. Írni viszont csak akkor voltam képes, mikor másként nem szólhattam, mivel lehetetlen volt másképpen megnevezni a dolgokat. (2000)

(*Az író becsülete*) Megszólal, amikor hallgatni kell, hallgat, amikor beszélni kell. Ez a legkevesebb. Akkor téved, amikor mindenki tévedhetetlen. Lehet, hogy ez már túl nagy, majdnem lehetetlen feladat. (2000)

(*Élet és irodalom*) Arra vagyok még nagyon kíváncsi, hogy *A nagy Közép-Kelet-Európai Lakoma bevonul a Pikarszek Regénybe* című regényem szereplői mikor tűnnek fel a láthatáron. Áttörik-e a lakomások a határt? Mikor érkeznek? Vagy még nem rentábilis visszajönni? Mikor szabadítanak fel bennünket? Várjunk türelmesen, hogy véget érjenek a Lakomával járó nagy szimpóziumok? Meddig folynak a tanácskozások a hősi érdemeikről? A bátor és sikertelen küzdelmeikről? Sokáig tartanak még a konferenciák a kisebbségi sorskeresztről? Folytatódik-e a hivalkodás a bácskai emlékekkel? (2000)

(*A világ idegensége*) Kertész Imre írja: „Szeretek magyarul írni, mert így jobban érzem az írás lehetetlenségét.” Zsidó identitása ürügyén hozta szóba az idézett gondolatokat. Újvidékről nézve a kérdést, másképpen fogalmaznék. „Szeretek magyarul írni, mert így jobban érzem a világ idegenségét.” (2000)

(*Azt mondják, beültünk a hatalomba*) Pestről jelenti a szerkesztő: Megjelent az *Exterritórium* című regényem. Rossz érzés számomra, hogy nem vehetem mindjárt kézbe a könyvet. Az ablakomból az égboltot kémlelem. Durván hasítanak belém azoknak a napoknak az emlékei, amelyekről a regény szól. Az égboltozat is gyanús volt. A magyarok lakta házakra rápingálták: NATO-fasiszták. Igaz, hasonló falfirkák ma is megjelennek, a hatalmi szervek természetesen továbbra sem tudják megelégni a tetteseket. Most sem, amikor „beültünk a hatalomba”. (2000)

(*Az újvidéki polgár*) Dráma-vázlatot írogatok. *Újvidéki polgár, avagy play Márai*. Számomra nagy kihívást jelent, hogy Márai talán egyetlenegy művében sem hisz az igazságban, avagy a jogrendben annyira, mint a *Kassai polgárok* című drámájában. A jog érvényre jut, még akkor is, ha a személyes igazság

megsérül. János mester ugyanazzal a vésővel öli meg a zsarnokot, amellyel művét faragja. Csak arra szeretnék válaszolni, hogy mi történt az igazsággal. És az újvidéki magyar polgárral? Mikor halt meg? 1918-ban? 1945-ben? Vagy sohasem létezett? És a véső? A művész szerszáma? A szavakról kérdezni sem merek. (2001)

(*Vallomás*) Írok, tehát menekülök. Másoktól, de legfőképpen magamtól. (2001)

(*Két tükör között*) A *Judit* újvidéki bemutatója. Úgy érzem, kimerészkedtem abba a világba, amelyben többé nem tudom feltalálni magam. Eltévedtem saját világomban. Könnyebb lett volna, ha erre a napra megjelenik a *Parainézis* című regényem, amelyből egy másik Judit tekint vissza rám. Két tükör között könnyebb rejtőzködni. (2002)

(*A tömegsírokról*) Belgrádban az *Exterritórium* könyvbemutatóján vitába bonyolódom néhány írókollégámmal. Egyikük szerint nem kell sürgetni a háborús bűnökkel történő szembenézést. A németeknek is tizenöt évre volt szükségük. Mások szerint ötven évre. Mi több, káros dolog ma a tömegsírok ügyét fesegetni. Időre van szükség. Ez esetben nem csak az időről van szó, válaszolom. Hiszen a vajdasági magyar és német tömegsírokról, íme, ötven év elteltével sem esik szó. Miért nem született meg tizenöt év elmúltával a szerb *Hideg napok*? Az más, hallom a választ. Vickó Árpád ül mellettem, aki halkan megjegyzi: Értetlenség fogadja majd az *Exterritóriumot*. (2002)

(*Az idegenségről*) Szerencsés Zsuzsa elküldi Teofil Pančičnak – ő írt a *Hontalan esszékről* is – az újvidéki *Bulevarban* megjelent írását az *Exterritóriumról*. Berlinben olvasva a szöveget, egyszeriben intellektuális és írói ellentmondásaim kellős közepén találom magam. Vannak dolgok, amelyeket csak ott érzékelnek és ismernek fel, ahol születtem. Abban a világban, ahol – jól vette észre Pančič – idegen lettem. Amit Pesten is csak azok fognak fel, akik a kisebbségi életérzésben nemcsak a nemzeti vonást látják, hanem ennél többet: vagyis ahhoz, hogy megértsenek, számukra is idegen kell, hogy legyek. Kétszeresen idegen! (2002)

(*Voltaire kertje*) Egyik kritikusom párhuzamba állította a *Wittgenstein szövegszekét* és az *Exterritóriumot*. Az előbbiben egy korszak lopakodik ki az üres szobából, azonban mégiscsak megszólít egy ismeretlen hang. „László.” Akkor még volt nevem. Az *Exterritóriumban* már a nevem is elveszett, csak az íróasztal maradt, meg a voltaire-i ironikus parafrázis: indulok, hogy műveljem a kertem. Ha van még kert. (2002)

(*Újra a regény*) Negyedik éve írom a *Schlemihl fattyúja* című regényemet. Az egyik abbahagyott változat követi a másikat. Talán most végre megtaláltam, amit kerestem. Hősömet kerekas kocsiba helyezem, legyen átkozott, és éljen száz évnél is tovább. (2002)

(*A nyelv haláláról*) Ott születtem, ahol haldoklik az anyanyelvem, írtam pontosan tíz évvel ezelőtt. Azóta kémlelem ennek a haldoklásnak a történetét. Nem erőszakos ez a halál, hanem bársenyos, amelyben a jóakarát útja egzisztenciális megvesztegetéssel van kikövezeve. A nyelvet ugyanis nem lehet megölni, csak feladni. Szakértők, próféták, újjazdagok, tudálékos és ügybuzgó selyemfiúk, mindentudó kékharisnyák kocognak a halottak élén. Érdemrendeket osztogatnak, kitüntetésekért érdemelnek ki, szónokolnak, prédikálnak. Tart a kisebbségi operett, miközben haldoklik a nyelv. A személyes halál sokkal elviselhetőbb. Időnként kínos, néha hősie, de akkor is nemes, ha gyáva. Méltóságteljesebb nyöszörögve felfordulni, mint ebben az operettben dalolászni. Szébb, ha az ember a szívéhez kap, és elhallgat. A leggyávabb halál megható, mert rendszerint az emberi nagyságot igazolja. A nyelv halála azonban a pestis terjedésére emlékeztet. Az ember szemérmatlenné válik benne, lemeztelenedik, nem mások öldökölnék, hanem a közösségek önként adják fel magukat. Nem a nyelv romlásáról szólok, hiszen az mégis valamiféle küzdelmet, életvágyat jelez: megidézi a „romlás virágait”. Csak arról van szó, hogy másképpen élnek a szavak. Valami törlik, szakadozik, de mindenképpen ellenére valami születik, ami az életről tesz tanúvallomást a kettős lelkű fausti laboratóriumban. A nyelvromlásban megszületik a végromlás művésze. Anti-irodalom: maradt-e ennél hitelesebb nyelv? A túlélő beckett-i dadogása. A túlélés nyelve. Romlik a nyelv, de nem haldoklik, ha erkölcsi tartás áll mögötte. Viszont feltétlenül kipusztul, ha az erkölcsi tartás semmivé foszlik. Haldoklik a nyelv akkor is, ha minden cseng-bong, mint a vákuumban. A csilingelés színlelésekor csak a szavak, csak a mondatok díszelnek a kirakatban, az áruház üresen tátong. (2002)

(*Terveim*) Anikóval hosszú esti séták a tengerparton. A levegő a tenger igazi ajándéka. Ezt soha jobban nem érzékelttem, mint ezen a szelíd őszutón. Séta közben azon tépelődöm, hogy képes leszek-e valaha befejezni a *Schlemihl fatyúját*? Előtte tető alá hozni a Dornstädter-mikrokozmoszt. Aztán megszólaltatni a csodaváró nemzedék történetét, amely arról szól, hogy a rossz és a jó milyen közel van egymáshoz. Néha nem is tudtunk különbséget tenni köztük, annyira hasonlítanak egymásra. (2003)

(*A boldog öregkorról*) Slobodan Šnajder bírálata a fiumei *Novi list*-ben az *Időírás, időközben* című könyvről. Megfosztottak bennünket a boldog öregkortől, írja. Ez rosszabb, mintha boldogtalan ifjúságunkat pazaroltuk volna el. (2003)

(*Boldog oázis?*) Vajon az irodalom elvesztette-e érzékenységét a szegények, az elesettek iránt? Létezik, hogy nem maradt más, csak az önimádat irodalma? Boldog oázisba költözött a szó? (2003)

(*Ars poetica*) Felismerem, hogy a próza alapja mégiscsak valamilyen matematika, amely elhárítja a modern és a hagyományos fecsegést. Írni annyit jelent,

mint megmérkőzni a képzelettel. Megmérkőzni és legyőzni. *Ars poetica*: tilos szabadjára engedni a képzeletet. (2003)

(*A történet önfegyvelme*) Úgy látszik, beköszöntött a rövid novella korszaka. Befejeztem a nagyapám emlékének szánt *Dobszóval, mindhalálíg*-ot. A rövid novella olyan, mint egy precíz matematikai egyenlet, amelyben a történet logikai pontosságát szerettem volna kidomborítani. Vannak idők, amikor a homály önmagáért beszél, főleg akkor, amikor a rend apokalipszise uralkodik az életben. A mai káoszban azonban a pontos történet több titkot tár fel, mint a mágikus, szürrealisztikus asszociációk. (2003)

(*Tervek*) Ha befejezem a *Schlemihl fattyúját* és az *Ápolónőt*, akkor megírom a regényemet a regényhőseimről. Csokorba gyűjtöm őket, hogy eldicsekedjek egymásnak: minden másképpen történt, mint ahogy a szerző akarta. Saját sorsuk birtokában megtagadják szerzőjüket. (2004)

(*Az írásról*) Az írás mindig kín, az igazi élvezet a készülődés az íráshoz. (2004)

(*Az író dolga*) Az író menjen el a végső határig önmaga leleplezésében. Mutassa meg saját belső ellentmondásait, tévedéseit és kételyeit. Gyengeségeit és reményeit. A többit bízza az olvasóra. (2004)

(*Gonosz idők*) Átvettem Újvidék város Februári Díját. Egész idő alatt anyámrá gondoltam. Hogy elrepült velem ez az átkozott idő. Nem szabad emlékezmem. A jövő héten Proustot olvasok majd. Nagy félreértés, hogy az emlékekről írt. Csupáncsak az időről. A kegyetlen és gonosz időről. (2004)

(*Népi-újvidéki*) Sokadmagammal kiléptem a Magyar Írószövetségből. Igazából már régen nem volt semmi kapcsolat az egyesülettel, csak a belépés napjaiban. Akkortájt Milošević uralkodott Szerbiában, ezért az elsők között léptem be, mert valamiféle hitvallást, dacosságot jelentett nekem. Utólag olvasom a kilépők listáját: köztük van Nádas Péter, Esterházy Péter, Radnóti Sándor meg még sokan mások. A pesti sajtóban néhányan rosszhiszeműen, az urbánus-népi viták felmelegítéséről cikkeznek. Ebben az ellentétben azonban sehogy sem találom a helyem. Nem vagyok sem urbánus, sem népi. Urbonépinek tartom magam, ami azt jelenti, hogy urbo-újvidéki és népi-újvidéki, tehát újvidéki. Ergo: idegenkedem mind az urbánus, mind a népi selyemfiúktól. Valójában a kilépésre inkább a népi-újvidéki lelkem ösztönzött, mivelhogy tanúja voltam olyan dolgoknak, melyeket a budai népi kandallók mellől nem szoktak látni. 1999 májusában ugyanis megtapasztaltam, miként ássa meg a származása és a keresztle vele alapján kisebbségbe került nép a négy méter széles árkokat, mindeközben nem tudva, hogy mi célt szolgál majd az árok. Vajon az esetleg Magyarország felől betörő tankok elleni védőárkot-e vagy pedig a saját sírját, hiszen a négy méter széles árok az 1945-ös tömegsírokra emlékeztetett. Kubikolt a kisebbségi népség, miközben a feje fölött a NATO-bombázók cirkáltak. Láttam a szorongó,

tanácstalan tekinteteket, midőn véglegesen megérlelődött bennem a gondolat, hogy soha, semmilyen körülmények között nem fogadom el a származás és a keresztlelél alapján történő megkülönböztetést. Nem és nem! A nációról még csak ennyit: 1919-ben is menekültek Bácskából a módosabbak, a nép volt az, aki maradt. Nem érheti vád azokat, akik a személyes jövőkép nevében távoztak. 1944-ben a népvándorlás megismétlődött, amikor is a módosabbak pillanatok alatt elszeleltek, a szegény nép maradt. Nos, a kilencvenes években is főként a tehetősebbek távoztak. Őket sem érheti vád. A származás és a keresztlelél alapján hátrányos helyzetű nép hátramaradt. Maradni egészen más, mint a Hősök terén a nemzetért flangálni, vagy a pesti Duna-parton kutyát sétáltatni. Aki nemzeti mivoltáért naponta kiáll, nemcsak „magunk között”, hanem farkasszem néz azokkal, akik elnyomják, annak nincs szüksége semmiféle kirekesztő, exkluzív nemzettudatra. Az ilyen ember nem hetvenkedik a nemzettudatával, hanem csak megállapítja: „Ma is teljesítettem mindennapi feladatomat.” Aki így gondolkodik, az érti Babits mondatát: „a magyar író magyarságát nem a keresztlelél, sem a családfa, hanem kizárólag művei alapján szabad megítélni”. (2004)

(*Terveim*) Egy olyan könyvről ábrándozom, amely összefogja műveim szét-eső szárait. Képzelteteli találkozások a Dornstädterben. Többnyire önmagammal. A legtöbb embernek, így nekem is, ezek a legfájdalmasabb pillanataim. Mert mit ér az én igazságom, teljesítményem, ha minden romokban hever körülöttem? (2004)

(*Mocsárról és a rózsáról*) Irodalmi est a zürichi műegyetenem. A pompás, tágas terem láttán attól tartok, hogy üres lesz. Azonban svájci precizitással, pontban este hétkor megtelik. Több mint ötven ember ül a padok között. Anikó felolvassa a *Meghalni Írorszáért* című tárcanovellámat, én pedig az Újvidékesseimből olvasok fel részleteket. Így tárom fel a bennem dúló két ellentétes erőt: az örökös menekülést és a szívós maradást. E kettő között örlődöm, lelkem seholy sem tud megállapodni. Aztán szóba kerülnek a regényvilágok: amelyek ugyanebben az ellentétben jöttek létre. Már az *Egy makró emlékiratai* is meneküléssel zárul. De nincs hova. Kosztolányi megjegyzése jut eszembe, aki rendkívül hamisaknak tartotta a szép kerek bácskai történeteket. Ideje, hogy megundorodjunk attól, hogy mások rózsákat dobáljanak a mocsárba, tiltakozott még 1910-ben. Mindhiába! A sztereotípiák mindent túlélnek. Azóta is virítanak a mocsárban a rózsák. A mocsár egyre nagyobb, terebélyesedik, a rózsák mind mutatósabbak. Hivalkodóbbak vagy kihívóbbak. A *Makróról az Exterritóriumig* pedig nem tudtam egyetlenegy rózsaszálat sem felemelni, a *Lakomában* pedig végérvényesen megundorodtam a mocsári rózsáktól. Az életet csak a maga csonkaságában, töredezettségében érzékelem. Nem létezik végső forma, mint ahogy befejezett történet sem, hiszen nincs egy nagy történelem se. Megértem a kisebbségi történelmi nosztalgizásokat, ellenben aztán falba ütközöm: a ki-

sebbség azt jelenti, hogy az embert megfosztották saját történelmétől. Ez jobban meghatározza, mint a jogfosztottság. Az est végéig egy szálig elkelnek a könyveim, ez némiképpen megnyugtat. Nincs más támaszom az életemben, csak a könyveim. Az est előtt tudtam meg, hogy az egyetem másik bejárata mellett található a Thomas Mann Archívum. Látnom kell a hontalanság lakótereit. Ide is mindenképpen el kell jutnom. (2004)

(*Ars poetica*) Miért írok az utóbbi időben annyit a cselédekről, kérdezi egyik pesti ismerősöm. Ez csak egy jelkép, válaszolom, a kiszolgáltatottakról, a kismizettekről van szó. (2004)

(*Álmok és mondatok*) Azzal a tudattal ébredek, hogy újfent túléltem álmaimat. Ebből némi erő merítek az íráshoz. Rájövök arra is, hogy a mondat csak akkor állja meg a helyét, ha legyőzi az álmokat. (2005)

(*Egyedül*) Sajtókonferencia az *Exterritórium* megjelenése alkalmából. Állok az ismeretlen újságírók előtt, válaszolok a feltett kérdésekre, főleg azokat a gondolatokat ismételve, amiket a *Neue Zürcher Zeitung*-ban közölt esszémben írtam, miközben úgy érzem magam, mint aki teljesen elárvult. Egyedül maradt ebben a világban. Egyszerűen tudomásul veszem, hiszen mindig így volt. Azzal vigasztalom magam, hogy ki kell tartani még egy órát, és aztán kiülök egy teraszra, és megiszom a mai kapucínereget. (2006)

(*A tökéletes textus*) A jó vers nem hibátlan, a jó versben a hibák is a költő céljait szolgálják – állította Babits. Értelmezése a regényre talán még inkább vonatkozik. A tökéletes regény érdektelenné tesz, habár – mint értesülök – manapság egyre több remekmű lát napvilágot. (2009)

(*Színházi nosztalgia*) Abbahagyott kézirataim olvasgatva jut eszembe, hogy újra drámát kellene írnom. A regény és az esszé a magányos ember műfaja, a drámaíráshoz azonban legalább a közösség illúziója szükséges. A nyolcvanas években rövid ideig ringattam magamat a közösségi illúziókkal. Aztán kezdődött a színháztól való menekülésem korszaka. (2009)

(*Az első íróasztalomról*) Budapesten az Országházában tartott ünnepség keretében átvettem a Kossuth-díjat. Az első íróasztalomra gondolok. A kitelepülni készülő sváb család ajándékozott meg bennünket egy íróasztalra emlékeztető asztallal. Valójában a férj ezen a hosszúkas asztalkán tartotta a szerszámaikat. (2009)

(*A Judit utóélete*) Az emberpróbáló kánikula ellenére is nekivágok a belgrádi útnak, teszem ezt amiatt, hogy a Danilo Kišről dokumentumfilmet készítő Vitomir Zupanc kamerája elé álljak. Dr. Miroslav Ilić barátom készségesen felajánlja segítségét, és az ő személygépkocsijával utazunk Belgrádba. Ismeretlen utakon autózunk. A kis szerénységi falvak utcáin dinnyehegyek magasodnak, ugyanis a termelők nem tudnak mit kezdeni a terméssel. A gyümölcs-termesztők rengeteg idénygyümölcsöt kínálnak, ami ha a nyakukon marad, tá-

rolók, hűtőházak híján, mind odavész. Az utcák kihaltak. A filmet a belgrádi Dekontaminációs Kulturális Központban forgatják. Amint megérkezünk, belépek a forgatás helyszínére. A teremben épp Filip David áll a kamera előtt. Amint befejezik a felvételt, váltok vele néhány szót, közben nyomban folytatódik a forgatás, mert engem szólítanak. A feltett kérdésekre válaszolva szemem előtt peregnek a jelenetek. Főleg az utolsó találkozás eleven. Danilo halála előtt egy forró nyári délutánon találkoztunk, épp a *Judit* című drámám belgrádi bemutatója előtt. Želimir Žilnik rendező barátommal a lakásán kerestük fel, hogy aztán együtt menjünk a premierre. Emlékszem, a dolgozószobájában üresen tátongtak a könyvespolcok. Tudtam, hogy súlyos beteg, de ezt a tényt teljes lényével cáfolni igyekezett: rendíthetetlen optimista volt. Tervei voltak! A Milošević által felpergetett nacionalizmusnak szándékozott hadat üzenni. Azzal érvelt, hogy emiatt tér vissza Párizsból. Úgy tűnt, mintha a polcok konokul várakoztak volna a kötetekre, mert az *Anatómiai lecke* szerzője utolsó csatáját készült megvívni. Együtt kocsikáztunk a filmvárosba, a bemutató helyszínére. Időközben Újvidékről megérkezett Aleksandar Tišma is. A bemutató után hosszasan üldögéltünk és beszélgettünk. Kiš lázadozott, mert semmivel sem tudott megbékélni. Tišma sztoikus volt, az elkerülhetetlen végzetről beszélt. Ezt a nacionalizmust nem lehet leállítani, mert elemi erővel tör fel, ismételte. Mindketten az utolsó jugoszláv írónak nevezték magukat, mindkettőjünkben eleven volt a zsidóságtudat, mindkettőjünkben a hontalanság érzete eresztett gyökeret, mivel túlságosan szűknek tartották mind a zsidó, mind a szerb világot. A vitában Kiš pártján voltam, mire Tišma saját drámám konklúziójával szembesített. Vagy nem te írtad – szegezte mellemnek a kérdést – hogy azt, aki szembeszáll Holofernesszel, megbélyegzik, kurvának kiáltják ki, és Holofernesz szálláscsinálói lesznek az ítélőbírói? Csak drámát írtam, minek után kiderült, hogy az életben is így van. Egyébként ma már Tišmának adnék igazat. (2009)

(*Nyelv és hatalom*) Megragadni korunk rejtezkedő lelkét! Ez a legnehezebb az irodalomban. Nem elég a szorgalom meg a tehetség, hanem isteni áldás is szükségeltetik hozzá. Főleg mostanság, amikor az vezet bennünket félre, amit valóságnak nevezünk. Ezzel együtt a nyelv is, a szavak is megtévesztők. Roland Barth a nyelvet azzal vádolta meg, hogy összefonódik benne a szervilitás és a hatalom. „Mihelyt szavakká formálunk valamit – még ha a szubjektum intimitásának a legmélyén is – a nyelv a hatalom szolgálatába lép”, írta, leleplezve az intim irodalmi világok természetét. Nincs menekvés! (2009)

(*A naplóírásról*) A naplóírás – írta valaki – a barátokat helyettesíti. Barátaimmal lesz időm találkozni, ha lebukik a nap, és elcsendesül a szív. (2009)

(*Újra kapható a Makró*) Budapesten az egyik Rákóczi úti kávézóban Csordás Gábor, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója átadja az *Egy makró emlékiratai* című könyvem tiszteletpéldányát. Másnap a könyvkereskedések kirakatában vi-

szontlátom a kötetet. Első kisregényem harmadik kiadása! Éppen negyvenegy évvel ezelőtt látott napvilágot az első kiadás. (2009)

(*Az irónia divatja*) Pódiumbeszélgetésen veszek részt a belgrádi könyvvásáron. A *Stubovi kulture* kiadó gondozásában megjelent a *Judit* című drámakötetem második kiadása. Gojko Božović moderátor legtöbbször *A nagy Közép-Kelet-Európai Lakoma bevonul a Pikareszk Regénybe* című beszélyemről faggat. Úgy látszik, most jött el ennek a regénynek az ideje, amidőn elmúlt a rendszerváltási eufória, s miközben letűnt a posztmodern eufória (is). Említett kisregényem mindkét jelenséget némi iróniával szemlélteti. Az irónia nekem fáj a legjobban, mármint az önirónia, különben nem is lenne értelme; ugyanis az irónia önirónia nélkül csak egy divatos hangvétel. Amikor írtam a regényt, magamat helyeztem górcső alá, miután időről időre engem is elragadott a rendszerváltási eufória és a remény, hogy „posztmodern helyzetbe” kerültünk. (2009)

(*A maradék időről*) Tiszta fehér papír. A cél távolodik, az időt mind szűkebben méri a sors, szellemi adósságaim szaporodnak, csupáncsak a csalfa és csalóka utak látszanak. Hány mondat maradt még hátra? (2009)

(*Kopogtat egy úr*) A YouTube-on részletet fedezek fel a *Judit* című drámám előadásából. Jónás Gabriella, a szabadkai színház művésznője Viktória szerepében mondja ki a mondatokat, mely végigvonul írásaimban. „Ezt hirdetem én, a szerencsétlen, kinek nincs hazája”, tör fel a torkából a vallomás, miközben körbefut a színpadon. Jónás Gabriella színpadi köre az örökös körforgás gondolatát idézi fel. A körforgását, amelynek nincs középpontja. Ma már kénytelen-kelletlen mindenki beismeri, hogy minden középpont kiveszett, habár az új hatalmak ugyanazt akarják bizonyítani, amit a tegnapiak, miszerint ők, az ő eszméik képviselik az új középpontot. Majdnem semmi sem változott olyképpen, mint ahogy reméltem, holott látszólag majdnem minden megváltozott körülöttem. Előbb említett mondatomra gondolok, közben azzal vigasztalom magam, hogy egy-két évtizede az egyik idegenségből a másikba költöztem. Ez jár az eszemben, miközben Jónás Gabriella játékát figyelem... Ki gondol azonban rá? Mármint a szabadkai származású színművésznőre, aki a vajdasági magyar teátrumban távolságtartó szépségével a művészi önfegyelmet honosította meg? Feltűnését én sem tudtam igazából értékelni és becsülni, mert a fin de siècle szelleme kínzott, ő pedig a mértéket, a fegyelmet és a rendet óhajtott. Máshonnan indultunk, de ugyanoda jutottunk. Jónás Gabriella művészete egy korszak ellentmondásait rejtegeti, sajnos, attól tartok, hogy önző és mohó korunk nem nagy hajlandóságot mutat annak titkát megfejtetni. A mai hangadókat csak a múlt érdekli, amelyet nem élünk át. Minél távolibb a múlt, annál dagályosabban lehet róla cseverészni. Végül oda jutottunk, hogy egész múltunkat néhány fellengzős mondatba csomagolják be. Amiről Szekfű Gyula egész könyvet írt, azt az aktuális pártfőrmester néhány szólammal elintézte. Nincs többé kétely,

minden egyszerű és világos, csakúgy, mint az őrmesteri parancs. A nyolcvanas évek második felében, a *Judit* bemutatójakor, rengett alattunk a föld; a fin de siècle többé nem csak művészi élmény és vízió volt. Összeomlott sok minden. Az is, aminek össze kellett omlania, és az is, aminek maradnia kellett volna. Akkor mondta ki Jónás Gabriella kérlelhetetlen tisztsággal: „Ezt hirdetem én, a szerencsétlen, kinek nincs hazája.” Most fogom csak fel, hogy a nyolcvanas években Jónás művésznő jelenítette meg a leglényegbevágóbb mondatomat. Az sem meglepő, hogy a *Judit* című drámámra Sziveri János érzett rá legelőször, aki akkoriban száműzöttként a pannon hazátlanság kínjaival küszködött. Nem tudom, hogy milyen sors várt volna rá, ha túléli az óloméveket, nem kétlem azonban, hogy manapság ugyanazok mondanák ki rá az elmarasztaló ítéletet, akik tegnap. Csakhogy most nem a munkásosztály, hanem a nemzet nevében ítélkeznenék felette. Rengett a föld, ami azt jelentette, hogy Holofernesz már a városfal előtt posztolt. A város előkelőségei küldöttséget menesztettek, akik könyörögtek a nagy vezérnek, a hódítónak, hogy igázza le. Mindenki diktátorra várt, ki ilyenre, ki olyanra. Az egyik nemzetire, a másik kommunistára. Az egyik baloldallira, a másik jobboldallira. Az egyik keményebb diktatúrát akart, a másik puhábbat. Az már az élet fintora, hogy a legrosszabb jött, azt követelte, hogy a város vegye fel ellene a harcot, de a város vezetői nem akartak küzdeni, szerették volna ellenállás nélkül megadni magukat. Csak egy nő, a szépséges Judit küzdött a gonosz ellen. Meglátogatta a hadvezért a sátrában, befeküdt az ágyába, majd törrel szíven szúrta. Ám Holofernesz ismerte a tömeget, végső szava az volt, hogy hiábavaló Judit tette, az emberek úgyis, akkor is diktátorra vágnak. A gyilkosság után Holofernesz hadserege felbomlott, mire a város előkelősége, ugyanaz, amelyik előzőleg minden harc nélkül akarta feladni városát, diadalmasan kivonult a „csatatérre”, és saját dicsőségét zengte. Azt állította, hogy hősi harcot vívott Holofernesz ellen, Juditot pedig rossz erkölcsű nőnek kiáltotta ki, és börtönbe vetette. Röviden, erről szól a *Judit* című drámám. Nézem a monitoron Jónás Gabriellát, és arra gondolok, hogy a nyolcvanas években az előkelőségek az új diktátort várták, az új évezredben viszont a nagy öndicséret került napirendre. A tekintélyelvűség, az abszolutizmus vágya a szívekbe költözött, újra Holoferneszről ábrándoznak az emberek. Olyan önkényúrra vágnak, aki úri módon kopogtat, és valamennyivel több rendet és kevesebb szabadságot ígér. A tömeg áhítattal várja, hogy megjelenjen. (2011)

(*Kötéltánc*) Az újonnan megjelent naplójegyzet-kötetemet (*Időírás, időközben II.*) lapozgatva elismerem, hogy kötéltáncra emlékeztet a közreadott nyilvános gondolkodás. A szakadék felett kihúzott vékony kötélén egyensúlyozok, miközben nem az alattam lévő szakadéktól rettegek, hanem a biztonságot jelentő partról felém irányított nyilvesszőktől félek. Megértem a nyilazókat, számukra a kötélén táncoló ember groteszk mozdulatai ellenszenvesek, mert érthetle-

nek, emiatt pedig veszélyesek és károsak. Akad közöttük jó szándékú barát, aki jobbnak látja kilőni a nyílveszőt, mert szerinte az méltóbb véget ígér, mint gyámoltalanul a szakadékba zuhanni. (2011)

(*Ártatlan irodalom?*) Irodalom? Mi más lenne, mint titokzatos kapcsolat a jóval és a rosszal. Nincs ártatlan irodalom. (2011)

(*Végre vidáman, könnyedén*) Az Odeon Színházban Robert Rainigal, a Burgtheater színésze adott elő részleteket az *Egy makró emlékirataiból*. Aztán Alida Bremer faggat. Elárulom neki, hogy miközben a *Makró*t írtam, Szent Ágostont olvastam. Vidám, jó hangulatú irodalmi est, talán a közönség is jól szórakozott. Bizonyára, mert több tucat könyvet dedikáltam. (2011)

(*Mindenütt otthonos, mindenütt személytelen*) A *Schlemhil fattyúja* című regényem írása közben nem tudok szabadulni Thomas Mann Chamisso-esszéjének néhány, számomra fontos üzenetétől. Szerintem nem az a fontos, hogy Chamisso nyelvet cserélt, hogy francia létére megtanult németül, és németül írta műveit. Chamisso hazát is és nyelvet is cserélt! Sokan teszik ezt. Akár boldogok is lehetnek! Chamisso, az író, ezen az úton járt, ellenben hőse nem. A *Schlemihl Péter csodálatos élete* az idegenség drámája, melyben – Thomas Mann habozás nélkül kimondja – az árnyék nélküli férfi minden kétséget kizáróan hazátlan lesz. Peter Schlemihl megbélyegzett, kitagadott ember, csak azért, mert különbözött, úgy is mondhatnám: ismerős idegen volt. Nem kell szépítgetni ezt a világot, amelyben a másság az eredendő gyűlölet céltáblája lett, vagy pedig – jobbik esetben – megtúrt pária. Az ismerős idegenről van tehát szó, akivel kapcsolatban Thomas Mann felveti a kérdést, hogy nem olyasvalakiről van-e szó, aki „mindenütt otthonos, és mindenütt lehetetlen, személytelen”. (2012)

(*Baloldali értékrend*) A *Bűnhődés* című könyvemről a minap szimpóziumot rendeztek Budapesten, ahol az egyik kritikus baloldalinak minősített. Elégedettséggel tölt el a minősítés, annál is inkább, amiért ezekben a képmutató kelet-közép-európai időkben volt mersze kimondani a véleményét. Baloldali vagyok, persze nem a párthovatartozás, hanem értékrendem alapján. Az elnyomottak, a kiszolgáltatottak, a mellőzöttek oldalán állok, érdemnek tartom az egyenlőség elvét, legfőképp napjaink vadkapitalizmusában, amikor az egyenlőség eszméjét cinikusan lábbal tiporják. (2012)

(*Végre kék az ég*) Reggelente locsolom az erkélyen levő növényeket, miközben elszívom az első cigarettát. Végre megnyugodva, elégedetten szemlélhetem a virágokat. Végérvényesen pontot tettem a *Neoplanta, avagy az Ígérlet Földjének* a végére. Holnap küldöm a szerkesztőknek. Már vagy egy éve javítgatom, fésülöm, csiszolgom. Anikó újra meg újra elolvassa, és mindig talál benne valami javítanivalót. Már elfelejtettem, mikor kezdtem írni, ami nem meglepő, hiszen már a hatvanas években a „Neoplanta-motívumok” kötötték le a figyelmet. Aztán következett az *Áttűntetések*, majd a nyolcvanas évek végén, a

kilencvenes évek elején az Újvidék-esszék. Tegnap azonban kitettem a pontot a végére. A *Gondola* kávéházban találkozom Vickó Árpáddal. Átadom neki a *Neoplanta* kéziratát. Felpillantok, végre igazi újvidéki kék az ég. (2012)

(*A múlt mint dilemma*) Az egyik tavalyi nyáresti beszélgetésen egy irodalomkritikus, éppen a *Bűnhődés* ürügyén jegyezte meg, hogy prózámba betört a múlt. Lehet, hogy nem ezt a szót használta, viszont úgy érzem, hogy az észrevétel pontos. A *Makró* és az *Áttüntetések* után fordulatnak nevezném, csak-hogy ez mégsem olyan egyszerű, hiszen az *Áttüntetések* és a *Parainézés* történeteinek gyökerei a harmincas évekbe nyúlnak vissza. A *Parainézés* 1987-ben jelent meg, először szerbül, a belgrádi Filip Višnjić Kiadónál. Magyarul csak 2003-ban látott napvilágot az újvidéki Forum kiadásában. Az utóbbi regény a Judit-motívum nyomán a kommunista terrorizmus erkölcsi tehertételét feszegeti, amelynek súlya alatt összeroppant az első kommunista nemzedék. Damján Pál vesztére, felismerte a tehertételt, és magára maradt összes illúziójával. A következő nemzedékek már a legitímációs alap nélküli vákuumban vergődtek, hogy a végén a nacionalizmus szalmaszálába kapaszkodjanak. Akár tetszik a régimódi nacionalistáknak, akár nem, a XX. század végének nacionalizmusát a kommunista nómenklátúra vitte győzelemre. A *Parainézés* emberi sorsai erről szólnak. Rengett a talaj alattam, de nem voltam olyan bölcs, hogy pontosan tudjam, merre leng ki az inga. Új illúziók születtek a demokráciáról, amelyek a régi traumákba fészkeltek be magukat. Azokban az években alig volt időm elemzésekkel foglalkozni, mivel közbejötték a háborúk, amelyek oly közel voltak hozzám, hogy csak a naplóiásra és az esszékre tellett az erőmből. Több mint harminc év távlatából a *Bűnhődés* visszaul a *Parainézisre*, azonban csak a történet egyik szálával, a *Neoplanta*, avagy az *Ígéret Földje* viszont már a közelmúltat, illetve annak felismerhetetlen csápjait tárja elénk. A 20. század elején a modern irodalom a jövőre helyezte a hangsúlyt, a nyelvazete afelé volt nyitott, sokszor oda rejtette titkos vágyait. Száz év múlva más helyzettel találjuk magunkat szembe. A múlt lett a nagy dilemma! Egyre több a regény, számos színházi előadás szól a „befejezetlen múltról”, melyről kiderült, hogy sok arca van. Vannak persze olyan művek is, amelyek rekonstruálnák a nem létező eszményi múltat, azt az időszakot, amikor a „nemzet nagy volt”. Ezen művek számára a múlt nem dilemma, hanem igazolás arra vonatkozóan, hogy ma sem dilemmánk. Ezek szerint pusztán utánoznunk kellene a múltat. (2012)

(*A mi démonjaink*) Még tart bennem a nyugtalanság, még eleven bennem a kíváncsiság. Kora délután egy kisbusszal Szabadkára utazom, hogy megtekintsem Urbán András rendezésében a *Pass-port Subotica/Szabadka* című előadást. Megérte, mert ritka színházi élményben volt részem. Véleményem szerint Urbán elérkezett arra a pontra, ahonnan a meredekebb csúcsok meghódítása felé indulhat. Felépítette saját világát. Talán ez volt az utolsó tégla, ami után jöhet

a Nagy Kaland. Az idő, a légkör is kedvező, mert bármerre is lépjen, mindehánthoz falnak ütközik, visszaüt pedig nincs, mert ott meg kényelmes szakadék vár rá. Akkor inkább válassza a lehetetlent! A szakadékot azok választják, akikre azt szoktuk mondani, hogy félig-meddig tehetségesek. A Pass-port rendezői projekt, amelynek kimunkálásában Antal Attila dramaturg segédkezett, akinek a nevét érdemes megjegyezni. A színészek játéka elárulta, hogy nemcsak színészi, hanem dramaturgiai képzelettel játszottak. Kiváló iskola a Kosztolányi Színházé, a színészek porosz precizitással meg buja mediterrán képzeletvilággal játszanak. Néhány gesztussal, félszavakkal elevenedik meg, hogyan bukik egymásba a sötét, komor éjszaka és a déli ragyogás. Egy másik Szabadka-arcot láttunk, amely legalább annyira leleplező, mint Kosztolányi prózája. Azzal a különbséggel, hogy akkor a dzsentri tunyaság, most az izzó és parázsló etnikai konfliktusok tárulnak fel. Szabadka, írom, de írhattam volna azt is, hogy kelet-közép-európai kórkép a XXI. század elején. A „démonok városa”, írja a műsorfüzetben. A mi démonjaink, a mi fantomjaink, a mi traumáink: Szabadka tehát mi vagyunk, jutott eszembe, amikor az előadás után Döbrey Dénessel felidézttük a Ljubiša Ristić által rendezett *Áttüntetések*et, amelyben ugyancsak a nemzeti konfliktus drámája bontakozott ki. A két előadás között van némi összhang. Dénes játszott benne Gyenes Zitával, Varga Henriettával, Bakota Árpáddal... és sorolhatnám tovább a neveket. Még a szerelem is lehetetlen, vallják abban az előadásban a szembenéző felek, miközben revolvert emelnek egymásra. És eldördül a fegyver! Ristić az áldozatok előtt tisztelve, magyar és (akkor még létező) jugoszláv zászlóval borítja be a színteret. Urbán másféle befejezést fogalmaz meg. A színészek virágokat ültetnek a homokba. Eddig a leghitelesebb szabadkai metafora, amelyről tudok. Homokba virágot! Ez játszódik le a Kosztolányi színpadán, azonban amint elnézem, az életben sincs másként. A való világban művirágokat biggyesztenek a műhomokba! (2012)

(*Bűnhődés – bűn nélkül*) „Miért fordulunk a létezés tragikus formái felé”, teszem fel magamnak Kerényi Károly kérdését, még mielőtt elhatározom, hogy ezt a nyarat az ógörög irodalomnak szentelem. Elevenek a *Bűnhődés* című kötetem dilemmái, bizonyára ezért veszem elő először Szophoklész *Oidipusz Kolónoszban* című drámáját. Vajon az öreg Oidipusz tényleg az istenek ellen lázít? Az apagyilkos Oidipusz, aki saját anyjához fűződő „szörnyű szerelmében” bűnhődésen megy át, ezzel szemben bünt nem érez. A posztjaltai nemzedékek nagy kérdése éppen a bűn nélküli bűnhődés. Ezzel a büntudattal indulok sétára az újvidéki Zmaj utcába. Fiatalok üldögélnek jókedvűen a teraszokon. Vajon rájuk milyen büntetést mértek a kegyetlen istenek? (2012)

(*Peremsznobizmus*) A *Bűnhődés* írása közben egy Ady-mondat járt a fejemben. Mottónak szántam, de végül lemondtam róla, mert szerénytelenségnek véltem, hogy az Isten háta mögötti Újvidéken Ady-pajzsot tartsak magam

elé. Védtelen akartam maradni. „Csokonai Vitéz Mihály unokájának érzem és tudom magam – írta Ady Endre 1908-ban a *Magyar Pimodánban* – veszettül európaiatlan magyarnak, aki kacagtató fanatizmussal és komolysággal él-hal Európáért.” Miután az *Ex Symposionban* Jánossy Lajos és Vári György ráértett erre a belső ellentmondásomra, akkor már, megvallhatom. Egy életen át görcsösen ragaszkodtam, ragaszkodom most is Európa eszméjéhez, miközben belátom, hogy Európa mostohagyermekként kezeli a nemzeti kisebbségeket. Persze nemcsak őket, hanem saját peremvidékét is, főleg Kelet-Közép-Európát és a Balkánt. Mellőzhető bajkeverők lettünk! Létezik egy peremsznobizmus, főleg a peremországok fővárosaiban, amelyek nem vesznek tudomást saját tágabb környezetükről, hogy ne mondjam, saját peremvidékükről. Napjainkban ez a hozzáállás akár végzetes is lehet, hiszen a vidéket kiszolgáltatja a szélsőjobbnak. Ezzel azonban még közel sincs vége ennek a kínos történetnek. A peremen egyre mélyebb gyökereket ereszt a kishitűség, minek folytán nem vesz tudomást saját értékeiről. Az epigonizmus diszkrét bája behálózza a vidéket. Radomir Konstantinović, *A vidék filozófiája* című műve kapcsán írtam, hogy napjainkban a centrum válságba került. A kelet-közép-európai centralizált országok fővárosaira gondoltam, amelyek elvesztették a nyolcvanas években kivívott rebellis aurájukat. A rendszerváltás lezajlott, a demokrácia légüres térbe került, maradtak az apró marakodások, vezéreszmék nélküli kis politikai taktikák. Előtérbe került a médiáért vívott kóros harc. Az a baj, hogy eközben a peremek centrumaiban létrejött provincializmusnak nagy lett az ázsiója a peremek peremén. Az egyik, egyébként tehetséges vajdasági fiatal íróról írta kritikusa, hogy ő a „vajdasági Garaczi”. Elismerésnek szánta. A kritikus művelt, értelmes, idézi azokat az elméletírókat, akiket idézni illik. Minden rendben van, csak az a baj, hogy a fejébe sulykolták, miszerint a perem nem lehet eredeti. Csak akkor méltó az elismerésre, ha hasonlít a centrum valamelyik képviselőjére. A tükröket tükrözi. (2013)

(*Versailles unokája, Jalta gyermeke*) Jövőre emlékezünk az I. világháború kitörésének századik évfordulójára. A horvát lapok máris jelzik, hogy ebből az alkalmából színre viszik Miroslav Krleža *Galícia* című drámáját, és ezzel kapcsolatban nagy kiállítást is rendeznek. Megemlékeznek a Szent István csatahajó elsüllyesztéséről. Az érdekesség kedvéért megemlítik, hogy ezen a hajón tíz nemzet legénysége szolgált. A történet jelképes: a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia süllyed el a háború első hónapjaiban. Szarajevóban ezúttal másként emlékeznek, mint eddig. Az I. világháború kitörésének napján a sokat szenvedett Szarajevóban nem Gavrilo Principet ünneplik, hanem a bécsi filmharmónia hangversenyeznek. A történészek pedig újragondolják a tegnapi históriát. Olvasom, hogy az új kutatások szerint Gavrilo Princip személye nem is fontos, a levegő puskaporos volt, a háború nélküle is kitört volna. Terrorista volt vagy csak „merénylő”, tépelődnek a történészek. Apai nagyapámra gondo-

lok, aki a századelőn Jánoshalmáról Szenttamásra költözött, mert Bácsország ezen részén olcsóbbak voltak a termőföldek. A békeidők mámorában bizonyára álmában sem gondolt arra, hogy küszöbön a háború, és élete végéig egy másik országban ragad. Újvidéken a háború előtt felavatták a villamosjáratot, és a városvezetők azt forgatták a fejükben, hogy városuk megelőzi Budapestet. Bizonyára ők sem gondoltak a háborúra. Az apám 1914-ben született, Versailles gyermeke volt, én meg annak unokájaként két értelmezés között vergődtem. A jugoszláv állam a nagy győzelmet ünnepelte, a magyar nemzet pedig a nagy vereséget. Nem az irredentistákra gondolok, hiszen az európai irányultságú Babits Mihály még elképzelni sem tudta Magyarország új térképét. Versailles unokája voltam, aztán Jalta gyermeke lettem! A berlini fal ledöntése után újra előtérbe került Versailles. Vajon Jugoszlávia véres felbomlása nem a versailles-i atyák testamentumát valósította meg? Mindez megfordul a fejemben a *Beton* lipcsei különszámában megjelent esszém kapcsán, miután útjára bocsátottam a *Neoplanta, avagy az Ígéret Földje* című regényemet, mely története épp 1914-ben kezdődik. Újvidékről írok, azonban a véres XX. századról is szólok. Újvidék csupán metafora. Több kritikus ezt érzékelte, amikor közép-európai regénynek (is) nevezte. (2013)

(*A három hal*) A Fischer Taschenbuchverlag értesít, hogy az *Exterritórium* keménykötésű megjelenése után, ez év júniusában, zsebkönyvként is napvilágot lát a családregény. Nagy példányszámban! A kiadó honlapján német precizitással írja, hogy a könyv máris megrendelhető, hivatalosan pedig június 26-án kerül forgalomba. A kiadó elküldte a borítólapot, rajta a három hal, a kiadó jelképe. Igen, a Fischer! Tőlük rendeltem a hetvenes években a német nyelvű könyveket. Így kezdődött az ismeretségem az én Európámmal. (2014)

(*Újvidék ólomideje*) Baráti beszélgetés Urbán Andrással a *Neoplanta, avagy az Ígéret Földjének* bemutatója előtt. Rögtön észreveszem, amint néhány rövid mondatban megfogalmazza Újvidék lelkét. Pontosan érzékeli Újvidék ólomidejét, a divatos szólamok mögött rejtelkedő, a Balkán és Közép-Európa konfliktusában őrlődő emberi sorsokat. (2014)

(*Ám legyen!*) Homokba írni – éles tollal! Aztán jöjjön a szélvihar! (2014)

(*A perspektívák játéka*) Napi séta a tengerparton. Szemtől szemben a tengerrel arra gondolok, hogy a pillanatnak is lehet élni. Nem szükséges tervezgetni, nem kell reménykedni. Ráérősen javítgatom a *Schlemihl fattyújának* a *Bűnhődésre* és a *Neoplanta, avagy az Ígéret Földjére* visszautaló részeit. Egyes motívumok bűvópatakként tűnnek fel mindhárom regényben, ám más-más perspektívából és más értelmezésben. Játék a perspektívával. Úgy írok, mintha rengeteg időm lenne, bár tudom, hogy nincs, ezért jó lenne ezen a nyáron befejezni a *Schlemihlt*. Semmi engedmény a pillanatnyi prózáirói divatoknak. Maradok a saját keskeny utamon. Tudom, létezik széles út is, és szívesen olvasgatom a

széles úton jól megírt prózai műveket, csak az a gondom velük, hogy túlságosan hasonlítanak egymásra. Elvesznek az egyéni világok, a stíluson pedig felismerhető a főáramlatot képviselő mester ihletése. Ez nem plágium, ez koreszme. Sajnos. (2014)

(*Műhelyvallomás*) Schlemihl. Kínlódom, elégedetlenkedem. Néha arra gondolok, hogy végleg abbahagyom ezt a regényt. Aztán azzal vigasztalódom, hogy az eredetiség mindig hiányosságokkal jár. Ez főleg a regényírásra érvényes. A tökéletes próza utánérzésre vall. (2014)

(*Play Márai*) Be kell fejeznem a *Schlemihl fattyúját*. Aztán legyen, ami lesz. Ha még marad némi erőm és időm, akkor befejezem a *Play Márait*. A maradás tragikomédiáját. Ennek érdekében naponta csak tíz–tizenöt cigarettát szívok el. Sajnos, társaságban többet. Szerencsére egyre kevesebbet vagyok társaságban. (2014)

(*A túlélő kínjai*) Reggel kilépek a teraszra. Felejteni szeretnék. Állandóan fojtogat ez a vágy. Gyakorta értetlenül tekintek a kisebbségi közéletre, amelyben valamiféle kocsonyás optimizmus terjed. Vagy éppen ez lenne az igazi hősiesség? Ez az igazi kurázi, úgy tenni, mintha nem történne semmi? Letekintek az úttestre, hallgatom az utca zaját, az emberek kiabálnak egymásnak, aztán le sétálok az utcára, betérek az üzletbe, bevásárolok, valahol megiszok egy kávé, kedvesen mosolygok a pincérnőre, ő meg ugyanolyan kedvesen visszamosolyog rám, félmondatok ütnek meg a fülem... azzal gyötöröm magam, hogy lassan-lassan kihál itt a magyar mondat. Időnként megpróbálom lejegyezni, miközben remeg a kezem. Sokszor neveztem magam túlélőnek, ami felemás életet jelent, hiszen a túlélés sohasem lehet teljes élet. Az *Áttűntetések* vagy a *Neoplanta, avagy az Ígéret Földjének* egymással összecsengő/feleselő, utolsó jelenete jár az eszemben. Az *Áttűntetésekben* még volt erőm a túlélés kínját *jelző* öniróniára, másféle irónia már akkor sem állt közel hozzám. Tehát rendbe jönnek a dolgaink, majd újra felszabadítanak bennünket. Csakhogy akkor már mi sem leszünk. (2014)

Tóth I. János

Szegedi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék
jtoth@phil.u-szeged.hu

CLAUSEWITZ A HÁBORÚ LÉNYEGÉRŐL

Clausewitz on the Essence of War

Klausevič o suštini rata

Tanulmányom elsődleges célja, hogy rekonstruáljam Clausewitznek a háború lényegére vonatkozó nézeteit. Munkája (*Vom Kriege*) nyolc részből („könyvből”) áll, és az első könyv első fejezetére (*Mi a háború?*) koncentrálok. Álláspontom szerint Clausewitz a háborúnak kétfajta – absztrakt és konkrét – modelljét használja. A szerző két személy absztrakt és sematikus párharcából indul ki, és bemutatja az erőszak eszkalációjának belső okait. Tehát a háború fogalma (általános modellje) szerint abszolút jellegű. A hadseregek között zajló tényleges háborúk reálisabb és konkrétabb modelljei számos olyan elemet is tartalmaznak, amelyek a valóságos háborúkat fékezi. Az erőszak eszkalációját ösztönző általános és fékező konkrét tényezők különböző intenzitású háborús formákat eredményeznek.

Kulcsszavak: hadfilozófia, politika, győzelem, abszolút, valóságos, támadó és védekező háború

A HÁBORÚKRÓL

A háború egyik legnagyobb nyugati klasszikusa Clausewitz (1780–1831), akinek *A háborúról* (*Vom Kriege*) című könyve halála után, 1834-ben jelent meg.¹ Clausewitzre nagy hatást gyakorolt Napóleon katonai tevékenysége és teljesítménye. Ebben a korban a háborúk fogalma alatt elsősorban az államok közötti háborúkat értik. Clausewitz is alapvetően így gondol a háborúra, ugyanakkor az általa használt absztrakt megközelítés lehetőséget ad arra, hogy elméletét a nem-állami szereplőkre is alkalmazzuk (FORGÁCS 2009: 21).

Clausewitz a háborút realista módon értelmezi, azaz egyáltalán nem vizsgálja a háborúval kapcsolatos morális kérdéseket: „a történelemben elsőként szemléli a háború filozófiáját semleges, tudományos magasságból” (NAGY 2004: 146). A porosz szerző „az egész lényegére vetett pillantással a háború absztrakt

¹ Clausewitz művét 1892-ben fordította le Hazai Samu és Hamary Béla, majd átdolgozva 1917-ben újra kiadták. Ennek reprintje 1999-ben jelent meg. Tanulmányomban ezt a változatot használtam.

fogalmát ragadja meg” (GOMBÁR 2004). A nyolc részből („könyvből”) álló mű a következő témákat tárgyalja: 1. a háború természete, 2. a háború elmélete, 3. hadászat, 4. ütközet, 5. haderő, 6. védelem, 7. támadás és 8. haditerv. Sajnos, a porosz szerző műve befejezetlen maradt, s az ebből fakadó vázlatosság növeli az interpretációs lehetőségeket. Hadfilozófiai szempontból az első könyv első fejezete (*Mi a háború?*) a legérdekesebb (HANDEL 1997). Ezt a részt „Clausewitz véglegesnek és teljesen kidolgozottnak tartotta” (PERJÉS 1983: 231). Ezt a fejezetet rekonstruálva reflektálok az egész műre.

Clausewitz gondolatmenete spirális alakban halad előre, amennyiben mindig visszatér az absztrakt kiindulópontjához, hogy aztán abból más és más részeket emeljen ki és magyarázzon meg. Tehát a háborúhoz kapcsolódó fogalmak kifejtése során a szerző az általános fogalmaktól halad az egyre konkrétabb és tapasztalatilag is ellenőrizhetőbb fogalmak felé. Gondolkodásában meghatározó szerepet játszanak a különböző ellentétek, mint például harc és háború, abszolút és valóságos háború, ráció és érzelem. A porosz szerző folyamatosan szintetizálja a háború általános sajátosságait a tényleges háborúk egyedi sajátosságaival, s így filozófiai szempontból is értékes gondolatmenetet alkotott. „...Clausewitz a háború fogalmi értelmezésével, kettős jellegének rögzítésével, a politikai és a háborús erőszak viszonyának a feltárásával, a valós és az abszolút háború terminológiájának a megfogalmazásával, valamint a háborús erőszak társadalmi működésének a megvilágításával a nemzetközi hadelméletet olyan módon rendszerezte, amelyet lehet ugyan bírálni, ám el kell ismerni: e kérdéskörben az emberiség még nem alkotott új rendszert” (NAGY 2004: 149–150).

A mű filozófiai előzményei között találjuk a német idealizmust (PERJÉS 1988: 18–23). Clausewitz nemcsak Kant és Fichte munkáit ismerte, hanem kortársának, Hegelnek *A jogfilozófia alapvonalai* című munkáját is, amely 1820-ban jelent meg (BENTLEY 2012). A dialektikus gondolkodás hatása jól látható Clausewitz gondolatmenetében. Persze arról szó sincs, hogy a porosz szerző sematikusan követné a hegeli dialektika módszerét, pusztán csak annak intuitív alkalmazását láthatjuk. Legalább ennyire fontos a természettudományos módszerek, jelesül a modell módszer szintén intuitív használata.

AZ ABSZOLÚT HÁBORÚ STÁTUSÁRÓL

A *Mi a háború?* fejezettel kapcsolatban a legélesebb vita az abszolút háború státusa körül bontakozott ki. Rapoport (1979: 22–23) szerint az abszolút háború nem más, mint a háborúnak egy absztrakt modellje. Ugyanezt mondja Handel (1997), aki szerint az abszolút háború fogalma éppen olyan logikai absztrakció, mint a mechanikában a szabadesés fogalma vagy a közgazdaságtanban a szabad piac fogalma. A fizikai mozgás megértését nagymértékben elősegítette a

szabadesés fogalma, noha földi körülmények között mindig van súrlódás. Nem véletlen, hogy Clausewitz a háború fogalma és a valóságos háborúk ellentéte kapcsán is a súrlódás fogalmát használja. „*A súrlódás az az egyedüli fogalom, amely általában véve meglehetősen megfelel annak, ami a VALÓDI HÁBORÚT a papíron levőtől megkülönböztetheti*” (CLAUSEWITZ 1917. 1. könyv, 7. fejezet 73).²

Tehát az abszolút háború fogalma segít megérteni a háború lényegét, miközben a valóságban egyetlen háború sem tekinthető abszolút háborúnak. Hasonló állásponton van Aron (1976. I.: 409, 434, II.: 60, 293), aki szerint az abszolút háború a háborúnak egy weberi értelemben vett ideáltípusa. Perjés (1983: 266) szerint „erről nincs szó”. Szerinte „az »abszolút« és a »valóságos« háború szembeállítás gondolatki kisiklás, melynek nem szabad jelentőséget tulajdonítani. Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt Clausewitz egész gondolatrendszerében csakis a »megsemmisítő« és a »korlátolt célú« háború kettősségének van funkciója” (PERJÉS 1983: 269).

Ebben a kérdésben Rapoport álláspontját követem, azzal a megszorítással, hogy az abszolút háború fogalma egy univerzális, de sematikus modellre, míg a „valóságos” háború fogalma különböző parciális érvényességű, de kidolgozottabb modellekre utal. Hogy úgy mondjam, a valóságos háborúk a valóságban zajlanak le. A könyvekben csak a valóságos háborúk különböző leírásait, értelmezéseit, magyarázatait, azaz a szó széles értelmében vett modelljeit találhatjuk. Tehát amikor Clausewitz az abszolút és a valóságos háború ellentétéről beszél, akkor valójában a háború absztrakt és konkrét modelljeinek az ellentétéről beszél. Más szóval, az „abszolút háború” a háborúnak a legáltalánosabb, ugyanakkor a legsematikusabb modellje, amely a párharctól az atomháborúig a háború minden formájára érvényes, de nem minden háborúban nyilvánul meg.³ Éppen ezért szükség van a háború specifikáltabb („valóságos”) modelljeire is, amelyek az adott háborúk pontosabb leírását adják; ezek a leírások azonban már nem általános érvényűek. Az így kifejlesztett speciális („valóságos”) modellek – amelyek mindig magukba foglalják az abszolút háború modelljét is – már egyaránt képesek leírni és megmagyarázni a különböző intenzitású háborúkat, beleértve a „megsemmisítő” (vagy totális) és a „korlátolt célú” háborúkat is.

² A nagybetűs kiemelések tőlem származnak. A továbbiakban, ha azt külön nem jelzem, mindig Clausewitz idézett művére hivatkozom. Az első fejezet esetében csak a szakaszt és oldalszámot, míg a többi esetben a következő adatokat adom meg: „könyv”, fejezet, oldalszám.

³ Hasonlóan a tömegvonzás törvényéhez, amely pl. a Föld vonzáskörzetében minden testre érvényes, de mégsem nyilvánul meg minden test esetében. Gondoljunk pl. a repülőgépre és a madárra, amelyekre hat a gravitáció, ezt a hatást azonban más hatások felülmúlják, és így ezek a testek repülnek és nem esnek le.

A HÁBORÚ ABSZTRAKT MODELLJE: A PÁRHARC

Clausewitz mindjárt a mű első fejezetében megadja a háború absztrakt fogalmát. „A háború tág körben dúló PÁRVIADAL. [...] csupán két küzdő fél áll előttünk, akiknek mindegyike arra törekszik, hogy A MÁSIKAT SAJÁT AKARATÁNAK TELJESÍTÉSÉRE KÉNYSZERÍTSE, ellenfelét LEVERJE, s ezáltal további ellenállásra képtelenné tegye. A háború tehát az erőszak ténye, amellyel AZ ELLENSÉGET SAJÁT AKARATUNK TELJESÍTÉSÉRE kényszeríteni igyekszünk” (2. szakasz 13).

Tehát a háború lényege a *Zweikampf* (amit Hazai párviadalnak fordított), mondja Clausewitz. A *Zweikampf* nemcsak a párviadalra, párbajra, hanem általában két személy birkózására, összecsapására, harcára is utal. A magyar párviadal fogalom félrevezető, mert két ember aprólékosan szabályozott harcára utal, miközben Clausewitz a hangsúlyt a harc fogalmára helyezi. Ebből a szempontból talán jobb fordítást jelent a „párharc” fogalma.

Clausewitz számára közömbös a párharc tartalmi célja, hiszen annak formális célja mindig ugyanaz: az ellenfél akaratát felszámolni és viselkedését meghatározni (FÖLDI 2006: 86). Tehát a párharc egy olyan folyamat, ahol a kezdetben egyenlő és egyenrangú felek megpróbálják kölcsönösen felszámolni egymás autonómiáját és szabadságát, vagyis egy alá-fölérendeltségi viszonyt, azaz egy hatalmi viszonyt próbálnak kialakítani. „*Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy VALAKI A SAJÁT AKARATÁT AZ ELLENSZEGÜLÉS ELLENÉRE IS KERESZTÜLVIGYE, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély*” (WEBER 1987: 77). Clausewitz szerint pontosan ez a célja a szemben álló feleknek a harcban, illetve a háborúban.

Clausewitz meghatározása számomra két további fontos kérdést is felvet. (i) Miért akarja az egyik fél a másikra kényszeríteni akaratát? (ii) Hogyan tudja az egyik fél a másikra kényszeríteni az akaratát? Az első kérdésre Clausewitz nem tud egyértelmű választ adni. Azt érzi, hogy a választ a politikumban kell keresni, és a háború és a politika viszonyával több helyen is foglalkozik: az 1. fejezet végén és a 8. könyvben.

A második kérdésre viszont Clausewitz egyértelműen válaszol, amikor ki mondja, hogy győzelmet és az abból fakadó hatalmi pozíciót az egyik fél csak a másik leverésével (legyőzésével) tud szerezni, ami azt jelenti, hogy a másik a további ellenállásra már képtelenné válik. Tehát a harc végeredménye elvezet a győztes és a vesztes fogalmához. A háborúban az a *vesztes*, aki a megsemmisülés terhe mellett kénytelen feladni a harcot, vagyis akit levertek, s aki így engedelmességre kényszerül, azaz elveszíti autonómiáját, szabadságát és akaratértvényesítő képességét; ezzel szemben az a *győztes*, aki leveri a másikat, s így képes

az akaratát rákényszeríteni a vesztesre. Esetenként a háborúban nincs vesztes és győztes, mivel mindkét fél elég erős és szerencsés ahhoz, hogy a másik ne tudja megsemmisíteni. Clausewitz felfogásával szemben Hobbes számára a háború tipikus eredménye a „döntetlen”. Ebből következik, hogy Hobbes a hatalmat nem az egyoldalúan előnyös győzelemből, hanem a felek számára kölcsönösen előnyös szerződéséből vezeti le.

Tehát Clausewitz az ideális párharcot tekinti a háború lényegének. „A háború tulajdonképpen értelme szerint nem más mint HARC... A harc a szellemi és testi erők mérkőzése az utóbbiak útján. [...] Már egyedül az a körülmény is, hogy a pusztta birkózás is szintén harcot jelent, világosan bizonyítja, hogy A FEGYVERZET ÉS FELSZERELÉS A HARC FOGALMÁHOZ SZOROSAN NEM TARTOZNAK” (2. könyv, 1. fejezet, 77).

Véleményem szerint a párharc egy jó, de absztrakt és sematikus kiindulópontot jelent. Jó kiindulópontot, hiszen a párharc esetében minden egyszerű és érthető. Ugyanakkor ez egy absztrakt és sematikus kiindulópontot jelent, elsősorban azért, mert két személy küzdelme – a szó szoros értelmében – nem háború. A háború az egymással szemben álló „államok vagy társadalmi csoportok között HADSEREGEKKEL VÍVOTT fegyveres harc” (Magyar Értelmező Kéziszótár, 494). „...háborúnak tekinthető minden, HADSEREGEKKEL HADSEREGEK ellen vívott fegyveres konfliktus” (SZÉKELY 2004: 76). Tehát a párharc (ami valójában nem-háború), jobban kifejezi a háború lényegét, mint a hadseregek küzdelme (a tényleges háború), amely mindig bonyolult és komplex szituációt jelent.

Ebből következik, hogy a háborút a szerzők többféleképp is elemezhetik. Clausewitz azt a módszert választotta, hogy a háború lényegét kifejező fogalomtól, a párharctól, ami tulajdonképpen még nem-háború, halad a tényleges háborúk elemzése felé. A párharc egyszerű, s így a háború is, mint a hadseregek párharca, egyszerű aktus. „*Ha az egyik oldalról látjuk, hogy a háborús cselekmény fölötté egyszerűnek mutatkozik*” (8. könyv, 1. fejezet, 523). Másrészt a valóságos háborúk nagyon bonyolultak, ahol sok komplex és bizonytalan tényezőt kell egyidejűleg figyelembe venni. „*Ebben az értelemben igaza volt Napóleonnak, amidőn azt mondta, hogy a háború olyan algebrai feladat, amelytől még Newton is visszariadna*” (8. könyv, 2/B fejezet, 530). Ezért mondja több helyen is Clausewitz, hogy a háború egyidejűleg egyszerű és bonyolult társadalmi jelenség.

A „VALÓSÁGOS” HÁBORÚK SPECIFIKUMA: HADSEREGEK ÜTKÖZETE

Megtörve az első fejezet gondolatmenetét, vessünk egy pillantást a valóságos háborúkra. Mivel a (tényleges) háborúk nem személyek, hanem hadseregek között zajlanak, ezért a háború legfontosabb előfeltétele, hogy az önálló (vagy önállóságra törekvő) közösség fegyveres erővel rendelkezzen. A 'hadsereg' fogalma explicit módon csak a második könyvben jelenik meg először. „*A fegyveres erő minden tevékenysége végeredményben a harcra irányul. A katonát besorozzák, kiképezik, eszik, iszik, menetel stb. stb. csak azért, hogy annak idején harcolni legyen képes*” (HAZAI 1917: 49). Tegyük hozzá, hogy a fegyveres erőtlől nemcsak azt várják, hogy harcoljon, hanem hogy győzzön. Clausewitz hangsúlyozza, hogy érdemes különválasztani a hadsereg szervezését és a hadsereg katonai alkalmazását. Ez utóbbit hadvezetésnek nevezi. „A hadvezetés tehát nem egyéb, mint a harc elrendelése és vezetése. Ha e harc csak egyetlen cselekmény lenne, úgy nem volna ok azt tovább is tagozni, azonban a harc kisebb-nagyobb számú külön-külön teljes egészet és egységet alkotó cselekményekből áll, amelyeket – [...] – ÜTKÖZETNEK nevezzünk” (2. könyv, 1. fejezet, 78).

„Maga a szorosabb értelemben vett hadművészet a harcászatra és hadászatra oszlik. Az előbbi az egyes ütközetek alakjával, az utóbbi az ütközet kihasználásával foglalkozik” (2. könyv, 1. fejezet, 83).

Az első könyv általában elemzi a harc és a háború alapvető összefüggéseit, azaz elemzései egyszerre vonatkoznak személyek harcára és hadseregek ütközeteire. Ami két ellenséges ember esetében a harc, az két ellenséges hadsereg esetében az ütközet fogalmának feleltethető meg. „...*a háború egyedüli eszköze az ütközetben keresendő*” (8. könyv, 1. fejezet, 523). Az ütközet a háború központi eleme, s ezt a témát Clausewitz olyan fontosnak tartja, hogy a 4. könyvet ennek a témának szenteli. „Az ütközet a tulajdonképpen hadi tevékenység, minden egyéb működés csak ennek szolgálatában áll. [...] Ütközet általában harcot jelent, ebben pedig a cél az ellenség MEGSEMMISÍTÉSE vagy legalábbis legyőzése. [...] Az államot és annak haderejét ugyanis egységnek tekintve, a legtermészetesebbnek látszik, ha a háborút is EGYETLEN, nagy ütközet alakjában képzeljük magunk előtt. A vad néptörzsek egyszerű viszonyai közt ez csakugyan így van. A mi háborúink azonban nagy és kis, egyidejű és egymás után következő ÜTKÖZETEK SOROZATÁBÓL ÁLLNAK...” (4. könyv, 3. fejezet, 188).

Magával a haderővel, vagyis a fegyveres hatalommal foglalkozik a mű 5. könyve, ahol „a fegyveres hatalomnak azokat a vonatkozásait fejtegetjük, melyek *a harc szükséges feltételei* ugyan, de magát a harcot még nem jelentik” (5. könyv, 1. fejezet, 248).

AZ ABSZOLÚT HÁBORÚBAN AZ ERŐSZAK ESZKALÁLÓDIK

Visszatérve a *Mi a háború?* gondolatmenetéhez, Clausewitz a következő (3–5.) szakaszokban a párharc (és a háború) három alapvető kölcsönhatását emeli ki, amelyek az erőszak eszkalációjához vezetnek.

(i) „...mindkét fél egész a végletekig azon van, hogy az ellenfelét az erőszak alkalmazásában fölülmúlhassa, s ebbeli törekvésükben az ellenfélben rejlő ellensúlyon kívül egyéb korlátot nem ismernek” (3. szakasz, 14). Ez az első kölcsönhatás, amely az erőszak alkalmazásában végletekhez vezet a harcoló feleket. A szerző már itt hangsúlyozza, hogy az ellenség lefegyverzése és leverése vérontás nélkül nem oldható meg. A műveltség csak az értelmetlen vérontást akadályozhatja meg. Egyrészt elfogadja, „hogy a művelt népek háborúi jóval kevésbé kegyetlenek és rombolók a műveletlen népekenél” (3. szakasz, 14). Mindez arra utal, hogy az emberi természet nem állandó, hanem a műveltség fejlődésével az embernek egyre inkább a racionális oldala kerül előtérbe. Ugyanakkor „a legműveltebb népek között is fellángolhat néha a szenvedélyes gyűlölet” (3. szakasz, 15). Másrészt, a művelt népek sokkal pusztítóbb fegyverekkel rendelkeznek, mint a műveletlenek, s így a háborúik végső soron sokkal nagyobb pusztítást képesek okozni. Ezzel kapcsolatban Clausewitz a haditechnika fejlődésére hivatkozik: „A lőpor feltalálása, a lőfegyverek folytonos tökéletesítése” (3. szakasz, 15). Az atomfegyverek kifejlesztése szintén egyértelműen bizonyítja, hogy összességében a civilizáció fejlődése nem mérsékeli, hanem növeli a katonai erő pusztító jellegét. „Ismételjük tehát tételünket: a háború az erőszak ténye, amelynek alkalmazásában határ nincsen” (3. szakasz, 15).

(ii) A vereség elkerülésére és a győzelemre való törekvésből következik a második végletekre vezető kölcsönhatás. Mivel mindkét fél arra törekszik, hogy ő legyen a győztes, ezért egyre nagyobb erőket kell alkalmaznia. Ahogy a 4. szakasz címe is mondja, „A végcél: az ellenség védelemre képtelenné tévése” (16). Azaz a felek végső célja a másik leverése, további védekezésre való képességének a felszámolása. „Hogy az ellenség a mi akaratunkat teljesítse, OLY HELYZETBE KELL ŐT HOZNUNK, MELY REÁ NÉZVE KÁROSABB, MINT AZ ÁLDOZAT, MELYET TŐLE KÖVETELÜNK. [...] A LEGROSSZABB HELYZET, melybe valamely hadviselő fél juthat: A TELJES VÉDKÉPTELENSÉG. Ha tehát az ellenséget a háború által saját akaratunk teljesítésére kell szorítkoznunk, akkor vagy védképtelenné tegyük őt, vagy pedig olyan állapotba juttassuk, amelyben a védképtelenség veszélye fenyegeti. Ebből következik, hogy a hadi működés céljából mindenkor az ELLENSÉG LEFEGYVERZÉSÉT vagy – ha úgy tetszik – TÖNKRETÉTELÉT kell kitűznünk” (4. szakasz, 16).

A fenti szöveg választ ad arra a kérdésre, hogy mi veszi rá az egyiket (a vesztest) arra, hogy engedelmeskedjen a másiknak (a győztesnek). A válasz egyszerű: a győztesnek olyan helyzetbe kell hoznia az ellenfelét, ami számára a vereségnél is rosszabb. Vegyük észre, hogy Clausewitz két különböző – relatív és abszolút – rosszról beszél. Például, ha egy erősebb fiú el akarja venni a gyengébb fiú uzsonnáját, akkor nem kell mindjárt életveszélyesen megfenyegetnie (abszolút rossz), elég, ha pusztán veréssel (relatív rossz) fenyegeti meg. A gyengébb fél ebben az esetben is átadja a szendvicsét, mert annak átadása számára kevésbé rossz, mint egy verést elszenvedni. Ha a gyengébb nem adja át a szendvicsét, akkor az alacsony tétek miatt ez egy viszonylag alacsony intenzitású („korlátozott” jellegű) párharchoz vezet. Ugyanakkor a harc a végletekre vezető kölcsönhatások miatt szükségszerűen eskalálódik. *„Az ütközetben mindkét fél győzni akar; itt tehát valódi ellentétesség nyilvánul meg, mivel az egyik győzelme a másikat teljesen megsemmisíti”* (15. szakasz, 25).

A legsúlyosabb fenyegetést, amit egy konfliktusban meg lehet fogalmazni, az a másik megölése, illetve megsemmisítése. Ezt a fenyegetést (illetve az így kialakuló háborút) joggal nevezi Clausewitz abszolútnak, mivel ennél nagyobb rosszat nem lehet okozni a másiknak. Általában a vesztesre álló fél rosszabb kiemenetelnek tekinti a megsemmisülést, mint a vereségből fakadó károkat, s ezért megadja magát. Tehát a gyengébb fél leteszi a fegyvert, és elismeri a vereségét. A megadással explicitté teszi, hogy ő a vesztes, és a másik a győztes. A megadás eredményeképp a gyengébb fél életben marad, cserébe viszont engedelmeskednie kell az erősebb akaratának.

A megadás előnyös az erősebb félnek is, hiszen így kisebb költséggel éri el a politikai célját. Abban az esetben, ha a gyengébb úgy gondolja, hogy az erősebb fél mindenképpen el fogja őt pusztítani, akkor sohasem fogja letenni a fegyvert, hanem az utolsó lehetéig fog harcolni. Ez pedig az erősebb félnek sem érdeke, mert rendkívüli módon megnöveli az akarat érvényesítésének a költségeit.

A párharcban, amely egyetlen döntő összecsapásból áll, a győzelem fogalma egyértelmű. Hadseregek háborújában a győzelem és a vereség fogalma – a triviális esetektől eltekintve – nem egyértelmű. Ezzel kapcsolatban a szerző a következőket írja: „az ellenség leverését leginkább a következő körülmények idézik elő:

1. Az ellenséges haderő megsemmisítése,
2. Az ellenséges főváros bevételé,
3. A közvetlen ellenség legfontosabb szövetségeseinek tönkretétele” (8. könyv, 4. fejezet, 541).

(iii) *„Hogy az ellenséget legyőzhessük, erőfeszítéseinket az ő ellenálló erejéhez kell szabnunk; [...] amelynek tényezői [...] a rendelkezésre álló eszközök és az akaraterő nagysága”* (5. szakasz, 17). Ezt nevezi Clausewitz a harmadik

kölcsönhatásnak és végletnek, ahol a katonai erőt nemcsak a rendelkezésre álló eszközök, hanem az akaratérő mértéke is meghatározza.

A fentieket összefoglalva: a háborúban az győz, aki képes az ellenfelére rákényszeríteni az akaratát. Az képes érvényesíteni az akaratát, aki képes a másikat (a vesztest) fenyegetéssel vagy erőszakkal rosszabb helyzetbe hozni, mintha teljesítené az ő (a győztes) akaratát. A háború kezdetben lehet korlátozott vagy korlátlan, de a dolog (belső) természeténél fogva háború (vagyis a kölcsönösen felhasznált katonai erő mértéke) eszkalálódik. A háborús erőszak „felső korlátját” az abszolút háború jelenti. Az abszolút háború esetében a gyengébb fél csak akkor fogja magát megadni, ha az erősebb képessé válik arra, hogy megsemmisítse őt. Ezért a felek minden erejüket felhasználva arra törekcsenek, hogy győzzenek a háborúban. Hiszen a vereség nemcsak valamilyen konkrét (pl. területi) veszteséget jelent, hanem a szuverenitás (döntési szabadság) elvesztését is eredményezi. Ezért a korlátozott háború, vagyis az, hogy a szemben álló felek nem tesznek meg mindent a győzelemért, ellentétben van a háború belső logikájával.

AZ ABSZOLÚT ÉS A VALÓSÁGOS HÁBORÚ KÖZÖTTI KÜLÖNBség

Az első fejezet 6. szakaszában Clausewitz az absztrakt és a valóságos háború közötti különbséget vizsgálja. „*Minden másképp alakul azonban, ha az elmélet elvont terepéről a valóságba lépünk*” (6. szakasz, 17). A valóságos háború leginkább akkor közelíti meg az abszolút háborút, ha fennáll a következő három feltétel: a háború hirtelen keletkezik, és kialakulása után már teljesen független a politikától (18); a háború egyetlen döntésből, vagyis egyetlen csatából áll (18), és a csata eredménye végleges (20).

A következő (7–9.) szakaszokban kimutatja, hogy a fentebb említett feltételek nem állnak fenn. S így levonja a következtetést, amelyet már a szakaszok címe is tartalmaz: *A háború végeredményben nem mindenkor abszolút értékű*” (9. szakasz címe, 20), illetve, hogy *A végletek és abszolút fogalmak helyét az élet valószínűségei foglalják el* (10. szakasz címe, 21).

A 11. szakaszban említi Clausewitz a politikai cél fogalmát a korlátozott jellegű háborúval kapcsolatban. „Minél kisebb az áldozat, melyet ellenfelünktől követelünk, annál kevesebb erőfeszítést várhatunk részéről... Továbbá, minél kisebb a politikai cél, melyet magunk elé tűztünk, annál csekélyebb jelentőséget tulajdonítunk annak, s így annál hamarabb ejthetjük azt el... Így válik tehát a háború eredeti indító okául szolgáló cél úgy a hadakozás által elérni szándékolt célnak, valamint a követelt erőfeszítéseknek is a SZABÁLYOZÓJÁVÁ...” (11. szakasz, 22–23).

Tehát ha a szemben álló felek „kis” politikai célokat tűznek ki maguk elé, akkor az így kialakuló háborúk is korlátozottak lesznek. A politikai célokkal kapcsolatban Clausewitz a fentiekén túl még a következő tényezőket hangsúlyozza: a nép, illetve a tömeg sajátosságainak a hatása a politikai célokra; az ellenséges indulatok szerepe, a hadivállalatok céljainak a szerepe a politikai célokban (11. szakasz).

Így az erőszak alkalmazásának, illetve a háborúnak egy sajátos dialektikájához jutunk el. Egyrészt az erőszak kölcsönös alkalmazásának van egy saját belső logikája, amely arra ösztönzi a szemben álló feleket, hogy a harc korlátlanná váljon, másrészt a különböző konkrét körülmények ezt a folyamatot akadályozhatják. Ebből következik, hogy a „valóságos” háborúban a háború végső célja, nevezetesen az ellenség lefegyverzése, a valóságban ritkán fordul elő, mert kialakul egy új egyensúly, amelyet már mindkét fél elfogad, s ez az egyensúly szintén elvezethet a békéhez. Két olyan tényező van, amely miatt a felek hajlamosak arra, hogy a teljes győzelem elérése nélkül is békét kössenek: a siker (győzelem) valószínűtlensége és a győzelem igen magas ára (1. könyv, 2. fejezet, 36).

A HÁBORÚS SZÜNETEK LEHETSÉGES OKAI

A *Mi a háború?* fejezet következő (12–19.) szakaszaiban Clausewitz annak a megvilágításával foglalkozik, hogy mi okozza háború közben gyakorta előforduló szüneteket. Miért olyan fontos kérdés ez, hogy Clausewitz már a filozófiai részben tárgyalja? Feltehetően azért vizsgálja ezt a kérdést, mert a korábbi és korabeli háborúban hosszú szünetek voltak, és ez ellentétben áll a háború eszkalációjára vonatkozó tételével.

A háborús szünetek egyik triviális magyarázata a felek katonai, gazdasági vagy pszichológiai kimerülése. A szünet egy további magyarázata a háborús helyzet áttekinthetetlensége. Bár az információhiány akár a hadműveletek gyorsítására is vezethetne, mégis a dolog természeténél fogva inkább a háború lassításához és felfüggesztéséhez fog vezetni. „*A hadicselekmény (művelet) közben beálló gyakori szünetelés a háborút az »abszolút« fogalmától mindinkább eltávolítja, és a valószínűségszámítás körébe tartozóvá teszi*” (19. szakasz címe, 27).

A háborús szünetekkel kapcsolatban azonban a legfontosabb magyarázatot a támadó és a védekező fél közötti különbség adja. Eddig Clausewitz szimmetrikus harcról beszélt, vagyis egy olyan harcról, ahol A saját akaratát akarja B-re kényszeríteni, és fordítva. Ebben az esetben a tűzszünet, legalábbis az erősebb fél szempontjából, ésszerűtlen. Az erősebb félnek ugyanis, ha egyszer elindította a háborút, akkor legnagyobb eréllyel és minden szünet kizárásával addig kell folytatnia, amíg megadásra nem kényszeríti a gyengébb felet. „*Ha a hábo-*

rúnak mindig egy és ugyanazon alakja lenne, azaz mindenkor csak az ellenség megtámadásából állna anélkül, hogy egyik a védelemre szorítkoznék... Ámde a harcitévékenység maga két alakban nyilvánul meg: a támadásban és a védelemben, amelyek [...] igen különböző és egyenlőtlen erők” (16. szakasz, 25).

TÁMADÓ ÉS VÉDEKEZŐ HÁBORÚ

A párharc egy szimmetrikus helyzetre utal, amennyiben mindkét fél a másik feletti hatalmi pozícióra törekszik. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ez a szimmetria nagyon ritka, a valóságban a helyzet inkább aszimmetrikus, amennyiben csak az egyik fél (pl. A) célja a másik (pl. B) akaratának a felszámolása, miközben a másik félnek (B-nek) nincs ilyen szándéka. S ez elvezet bennünket a támadó és a védekező fél aszimmetrikus viszonyához, amelyet Clausewitz a 13–17. szakaszban tárgyal.

Az aszimmetriának számtalan oka lehet. Pl. az A állam a fennálló helyzetet igazságtalannak tartja, és ezért intenzíven fegyverkezik, ezzel szemben B állam elégedett a status quóval, s így ő csak mérsékelt fegyverkezik. Ebben az aszimmetrikus helyzetben ha A elég erősnek gondolja magát, akkor megtámadja B-t, aki védekezni fog. Könnyen lehet, hogy a támadás felemészti A erejét, miközben a védekező fél továbbra is a háború csillapításában érdekelt, hiszen ő nem akar változtatni a status quón. „Miután [...] a védelem nyújtotta előny [...] igen nagy: ezáltal a háborúskodás folyamán oly gyakran beálló szünetek könnyen magyarázhatók anélkül, hogy azokban valamely benső ellentmondást kellene föltételezni” (17. szakasz, 26).

A hatodik könyvben a szerző viszonylag részletesen tárgyalja a védelem kérdését. A védelem az ellenünk intézett „lökés” bevárása és elhárítása (6. könyv, 1. fejezet, 326). A védelem általános célja megtartani azt, ami van. Valamit megtartani könnyebb, mint elnyerni, következésképpen a védelem, ha egyenlő eszközöket feltételezünk, könnyebb mint a támadás.

„Vajon mi teszi a »megtartásra« – »megőrzésre« irányuló cselekedetet: a védelmet könnyűvé? Az, hogy azon idő, melyet a támadó fel nem használ, a védő javára szolgál. A védő ott is arat, ahol nem vetett. A hamis okoskodásból vagy félelemből, esetleg restségből elmaradt támadásból a védő híz hasznat. [...] Ezenkívül a védelemnek a háború természetéből kifolyó másik előnye a »terep« eredményes kihasználásában áll” (6. könyv, 1. fejezet, 327).

A sokkal vázlatosabb jellegű hetedik könyv a támadással foglalkozik. Clausewitz először is leszögezi, hogy a támadás és a védelem logikailag összekapcsolódik, tehát amit megállapított a védelem esetében az értelemszerű módosításokkal, igaz a támadásra is. „Támadjunk vagy védjünk: a háború célja mindenkor az ellenség letiprása, a célhoz vezető eszköz pedig az ellenséges had-

erő megsemmisítése lesz” (7. könyv, 3. fejezet, 482). A támadás kapcsán beszél a támadás gyöngülő erejéről mint alapvető hadászati megfigyelésről, a támadás tetőpontjáról. „*A győző nem minden háborúban képes az ellenséget teljesen megsemmisíteni. A győzelemnek sokszor, sőt legtöbbször tetőpontja van. [...] A győzelem, mely rendszerint a fizikai és erkölcsi erők összegének túlsúlyából ered, e túlsúlyt feltétlenül szaporítja*” (7. könyv, 22. fejezet, 515).

A HÁBORÚ „SZENTHÁROMSÁGA”

A háborús szünet tárgyalása után Clausewitz együtt tárgyalja a bizonytalanság, a politikai vezetés és a háború viszonyát a 20. szakasztól kezdve. Már egy párharcban is jelen van az ellenfél iránt érzett düh és harag, a harccal mindig együtt járó bizonytalanság, valamint a racionális mérlegelés. Az ellenséges érzelmek általában növelik a harci kedvet és bátorságot, ugyanakkor ezek az érzelmek akadályozhatják a megbékélést. A szemben álló közösségek, illetve hadseregek esetében a kockázat, a ráció és az érzelem kölcsönhatása sokkal komplexebb módon jelentkezik. „A háború [...] oly csudálatos háromság, mely elemének VELESZÜLETETT ERŐSZAKOSSÁGÁBÓL, ti. a vak természeti ösztönnek tekinthető gyűlöletből és ellenségeskedésből, továbbá a VÉLETLENNEK ÉS VALÓSZÍNŰSÉGNEK játékból, amelynek folytán a háború az emberi lélek munkájává válik, és végre a pusztta ÉSZT igénybe vevő politikai eszköz alárendelt természetéből áll. E háromság közül az elsőt a népből, a másodikat a hadvezértől és hadseregéből, a harmadikat leginkább a kormányzatból nyeri a háború” (28. szakasz, 33).

Bizonytalanság – Clausewitz folyamatosan hangsúlyozza, hogy a háborút nagymértékű bizonytalanság jellemzi, amelyet a *háború kódének* (Nebel des Krieges, vagy fog of war) nevez (1. könyv, 3. fejezet, 52). „*A háborúban szerzett híreknek nagy része egymásnak ellentmondó, még nagyobb része téves, s a legnagyobb rész meglehetősen bizonytalan*” (1. könyv, 6. fejezet, 71). Clausewitz szerint a bizonytalanság egyaránt jellemzi a háború objektív (tárgyi) folyamatait és a háborús vezetők szubjektív (alanyi) döntéseit is. A stratégia és a véletlen sajátságos keveredése teszi a háborút leginkább a kártyajátékhoz hasonlónak (21. szakasz, 29).

Érzelmek – Olson (1997) szerint a nagy létszámú *kollektív cselekvések* esetében elkerülhetetlen a kollektív kudarc, ha a cselekvésben érintettek tisztán önérdekkövetők, azaz *Homo oeconomicusok*. Mivel a háború veszélyes és kockázatos kollektív cselekvés, ezért a korlátlanul és individuálisan célracionális katonák igyekeznek elkerülni a harcot, sőt, ha lehet, akkor dezertálnak. Az önérdekkövető individuum szempontjából a háború tiszta abszurditás, ahogy azt Joseph Heller szatirikus regénye, *A 22-es csapdája* is bemutatja. Tehát a háború

mint kollektív cselekvés csak akkor lehetséges, ha a katonák nem önzők, hanem „háborús érzelmeiktől” (ellenség gyűlölete, hazafiasság, bátorság) átítatott személyek. Csak ebben az esetben várható el a katonáktól olyan individuális szempontból irracionális viselkedés, mint az önfeláldozás. Emellett persze lehetnek olyan parciális egyéni érdekek (egyéni karrier, üzleti siker), amelyek szintén háborúra ösztönzik az embereket.

Clausewitz a 21. szakaszban vizsgálja először a bátorság kérdését, amelyet a veszély közepette megnyilvánuló legfontosabb lelkierőnek tekint. Különbséget tesz a bátorság, a merészség és a vakmerőség között, az utóbbira a szerencsében való bizalom a jellemző. A háborúban fontos szerepe van a harci erénynek, amely olyan szabályozott bátorság, amely aláveti magát az engedelmességnek, rendnek, szabálynak és módszernek. A porosz szerző hangsúlyozza a katonák testületi szellemének, modernebb szóval élve, hivatástudatának a fontosságát (3. könyv, 5. fejezet, 149).

Racionalitás – A háborúval kapcsolatban a racionális mérlegelést az állam és az őt képviselő politikai vezető képviseli. Úgy tűnik, hogy Clausewitz számára egyértelmű a jelentése az ész használatának. A 20. századi társadalomkutatások azonban a racionalitás számos dimenzióját feltárták. A legfontosabb megkülönböztetések a következők: *gazdasági és etikai* racionalitás, amelyhez közel áll a weberi értelemben vett *célracionális és értékracionális*; az *individuális és közösségi* értelemben vett racionalitás, amely megkülönböztetést először a fogolydilemma értelmezése kapcsán vezettek be; a *korlátlan és korlátozott* racionalitás, illetve a *procedurális és szubsztantív* racionalitás fogalma, amelyek egyaránt Herbert Simon nevéhez kötődnek (KÁDÁR & TÓTH 2012).

Az észhasználat melyik módjáról beszél Clausewitz? Ezt persze nem tudhatjuk biztosan, de az etikai értelemben vett racionalitást és az értékracionalitás dimenzióját biztos kizárhatjuk a realista Clausewitz esetében. Továbbá a személyes párharcban az emberek nyilvánvalóan individuálisan racionálisak, de a közösségek közötti háborút nem lehet sikeresen megvívni az individuális racionalitás alapján. Clausewitz a politikát úgy értelmezte, hogy elvileg a közösség érdekét, vagyis a kollektív racionalitást fejezi ki. „Mi a politika? A politika magában véve semmi egyéb, mint az állami érdekeknek pusztá intézője más államokkal szemben. A politika tehát a belső igazgatás minden érdekét – [...] – magába egyesíti és kiegyenlíti. Az, hogy a politika hamis irányt követhet, hogy becsvágyanak, magánérdekeknek és kormányzók hiúságának szolgálatában állhat, nem tartozik ide... Nekünk a politikát elvi szempontból az egész társadalom összérdekeinek képviselőjeként kell tekintenünk” (8. könyv, 6/B fejezet, 550–551).

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy ideális esetben a politikai racionalitás a közösség érdekében hozott célracionális döntéseket jelenti. De még itt

fennáll egyrészt a racionalitás korlátozott volta, másrészt a szubsztanciális és procedurális racionalitás ellentéte. Ráadásul a politikai vezetésnek azt is figyelembe kell vennie, hogy az átlagember szempontjából a racionalista megközelítés individualista jellegű racionalizmust jelent.

Ezeket a különböző szempontokat csak egy katonai lángész képes szintetizálni. „A harci génusz nem más, mint az *erők összehangzó egyesülése*” (1. könyv, 3. fejezet, 51). A katonai lángészt elsősorban a becsvágy, azaz mások megbecsülésére való törekvés hevíti, amely egy olyan individuális hajtóerő, amely ideáltipikus esetben összekapcsolódik a közösség érdekeivel. „Mindama nagyszerű érzelmek közül, amelyek az emberi keblet a harc heves tusájában elárasztják – [...] – egy sem oly hatalmas és állandó, mint a léleknek a dicsőség és becsület utáni áhítata” (1. könyv, 3. fejezet, 57).

A HÁBORÚ ÉS A POLITIKA

A politika és a háború viszonyát vizsgálva megállapítja, hogy a háborúhoz vezető célok sokfélék lehetnek, miközben azok tulajdonképpen kívül vannak a háború hatáskörén. Azaz a politika és a háború cél-eszköz viszonyban van egymással. „*Tehát a háborúnak – mint politikai eszközének – több célja, de csak egyetlenegy eszköze lehet: ez a harc*” (HAZAI 1917: 48–49). Más szóval, bármilyen politikai célból is indítunk háborút, azt a politikai célt mindig csak úgy tudjuk realizálni, ha az ellenfél akaratát megtörjük, vagyis, ha legyőzzük őt. „*Mert ha a háború oly célzatú hatalmi ténykedés, amely által az ellenség a SAJÁT AKARATUNK TELJESÍTÉSÉRE kényszerítendő: úgy mindenkor és egyedül csak az ellenség leverése, vagyis lefegyverzése lenne a feladat*” (1. könyv, 2. fejezet, 34).

Máshol viszont azt írja, hogy a politikai célok jellege befolyásolja az erőszak gépezetének, a háborúnak az intenzitását. „*Minél mélyrehatóbbak és erősebbek a háborút indító okok, minél inkább veszélyezteti a háború az egyes népek létét, minél merevebb a háborút megelőző feszültség, annál inkább fog a háború elvont alakjához közeledni, annnyival inkább törekszik az ellenfél tönkretételére, annál inkább találkozik a háború célja a politika irányzatával: s annál inkább fog a háború harcias és nem politikai jelleget ölteni*” (25. szakasz, 32).

Ez a különbség nyilvánvalóan az absztrakt és a valóságos háború közötti különbségben magyarázható. Elvont értelemben a fegyveres erőszak és a háború csak egy eszköz, amit bármilyen politikai cél elindíthat, és attól kezdve a saját eskalációs törvényei szerint működik, a gyakorlatban azonban a politikai cél mégis befolyásolja a háború intenzitását.

Ezután Clausewitz amellet érvel, hogy „*[e]sztelenség lenne, ha a politikai nézőpont a katonai álláspontnak alárendelné magát, mert hisz a politika szüli a*

háborút; a politika: az értelem, a háború: pusztán csak eszköz, és nem megfordítva. Kell tehát, hogy a katonai nézőpont maradjon az alárendelt” (8. könyv, 6/B fejezet, 551). „*A politika maga vezeti a fővonalakban a háborút, de azért amidőn a tollat a karddal felcseréli, nem szűnik meg saját törvényei szerint gondolkodni*” (8. könyv, 6/B fejezet, 554). A háború, s „*különösen a művelt népek háborúi, mindenkor valamely politikai helyzetből indulnak ki, s mindig valamely politikai ok által idéztetnek elő, miért is a háború politikai ténykedés*” (23. szakasz, 30).

A politika és a háború viszonyát elemezve mondja ki a híres és állandóan idézett tételét. Az eredeti fordításban ez a tézis így hangzik: „*A háború a politikának a folytatása csupán, csak hogy más eszközökkel*” (24. szakasz címe, 31). A mai felfogás szerint ez a tézis nem pontos. Helyesebb azt mondani, hogy *az agresszió a politika folytatása más eszközökkel*. Ugyanis az, hogy a támadó jellegű erőszak (agresszió) alkalmazásából háború lesz vagy sem, az a megtámadott fél döntésétől is függ. Ugyanakkor az esetek jelentős részében az agresszió háborúhoz vezet. Ezért Clausewitznek ezzel a megszorításával egyezem.

A fenti téziséből következik, hogy a katonai erő alkalmazása sosem öncélú, hanem mindig a politikai mérlegelés határozza meg. A politika mérlegeli, hogy a célok eléréséhez rendelkezésre áll-e a megfelelő katonai és gazdasági erő. Clausewitz a politikát egyrészt szembeállítja az erőszakkal, másrészt azt hangsúlyozza, hogy az erőszak a politika eszköze. „...a háború a politikai érintkezésnek csak egy része, tehát egyáltalán nem önálló dolog. [...] Viszont az a hit is általános, hogy a háború beálltával a politikai érintkezés megszűnik, s egy egészen új állapot jön létre, mely csupán saját törvényeinek hódol” (8. könyv, 6/B fejezet, 549). Mindez összecseng Foucault (1998) értelmezésével, amely szerint „*a politika a háború folytatása más eszközökkel*”.

IRODALOM

- ARON, R. 1976. *Penser la guerre, Clausewitz*. I–II, Paris
- BENTLEY, Lorne William 2012. *Clausewitz and German idealism: The influence of G. W. F. Hegel on 'on War'*. Amazon
- CLAUSEWITZ, Carl von 1999. *A háborúról*. Veszprém. A könyv az 1917-es kiadás reprintje. Fordította Báró Hazai Samu
- FORGÁCS Balázs 2009. *Napjaink hadikultúrái* (A hadviselés elméleti és fejlődési tendenciái a modern korban). PhD-értekezés. Budapest. ZMNE http://uninke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2009/forgacs_balazs.pdf Letöltés ideje: 2014. 06. 27.
- FOUCAULT, Michel 1998. *Mi a hatalom?* (Előadások a Collège de France-ban. Részlet). *Polisz*, 35. szám (január–február). <http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=1715>
- FÖLDI Ferenc 2006. Gondolatok a fegyver szerepéről a harcban. *Hadmérnök*, 1. 83–101.
- GOMBÁR Csaba 2004. A háborúról és a katonákról. *Kétezer* 2. lapszám. <http://ketezer.hu/2004/02/a-haborurol-es-a-katonakrol/> Letöltés ideje: 2014. 06. 27.

- HANDEL, Michael I. 1997. *Who is afraid of Carl of von Clausewitz?* A guide to the perplexed. 6th Edition – Summer 1997 <http://www.clausewitz.com/readings/Handel/Handlart.htm> Letöltés ideje: 2014. 06. 30.
- HAZAI Samu 1999. Megjegyzései. Clausewitz, Carl von: *A háborúról*. Veszprém
- KÁDÁR Zoltán–TÓTH I. János 2012. Ráció és utópia = Laczkó Sándor és Gyenge Zoltán (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 9. Az ész* Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság, Szeged, 312–323.
- Magyar Értelmező Kéziszótár 1987. Budapest
- NAGY Miklós Mihály 2004. A katonai erőszak elmélete és a 20. század. *Múltunk*, 4. 146–175.
- OLSON, Mancur 1997. *A kollektív cselekvés logikája*. Közjavak és csoportelmélet. Budapest
- PERJÉS Géza 1983. *Clausewitz*. Budapest
- PERJÉS Géza 1988. *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest
- RAPOPORT, A. 1979. *Introduction to C. v. Clausewitz: On War*. New York
- SZÉKELY Gábor 2004. A háborúk keletkezéstörténete. *Múltunk*, 4. 71–108.
- WEBER, M. 1987. *Gazdaság és társadalom*. Budapest

Clausewitz on the Essence of War

The primary objective of this study is to reconstruct the essence of Clausewitz's views on war. His work (*Vom Kriege*) contains eight parts ("books") and I focus on the first chapter ("What is war?") of the first book. In my view, Clausewitz uses two models of war: abstract and concrete. The author starts from the abstract and schematic fight of two persons and presents the inner reasons for the escalation of violence. According to the author, the concept (general model) of war has an absolute character. The concrete and realistic models of real wars taking place between the armies also contain a number of elements that restrain them. The general factors stimulating the escalation of violence and the concrete aspects restraining it result in forms of wars with different intensity.

Key words: philosophy of war, politics, victory, absolute, real, aggressive and defensive war

Klausevič o suštini rata

Primarni cilj ove studije jeste da se rekonstruišu Klausevičevi stavovi o suštini rata. Njegovo delo (*Vom Kriege*) se sastoji od 8 odeljaka („knjiga”), od kojih se ova studija prvenstveno bavi prvim poglavljem prve knjige (*Šta je rat?*). Prema stavu autora Klausevič primenjuje dva modela – apstraktan i konkretan model – rata. On polazi od apstraktnog i šematskog duela dve osobe, i prikazuje unutrašnje uzroke eskalacije nasilja. Dakle, koncept rata (prema opštem modelu) jeste apsolutnog karaktera. Realniji i konkretniji modeli stvarnih ratova koji se odvijaju među armijama sadrže i brojne elemente, koji na aktuelne ratove

deluju kao inhibitori. Opšti faktori koji pobuđuju eskalaciju nasilja, odnosno konkretni faktori koji istu koče, kao rezultat proizvode ratne forme različitog intenziteta.

Ključne reči: vojna filozofija, politika, pobeda, apsolutan, realan, ofanzivan i defanzivan rat

Beérkezés időpontja: 2014. 06. 02.

Közlésre elfogadva: 2014. 07. 11.

Gervai Pál

· Közgazdász, Budapest
· pal.gervai@gmail.com

Trautmann László

Budapesti Corvinus Egyetem, KTK, Mikroökonómia Tanszék
laszlo.trautmann@uni-corvinus.hu

A FELSŐOKTATÁS A GLOBALIZÁCIÓ ÚJ KORSZAKÁBAN

Higher Education in the Era of Globalization

Visoko obrazovanje u novoj epohi globalizacije

A tanulmány célja, hogy megmutassa az összefüggést a globalizáció új korszaka, a tudás-alapú társadalom és a felsőoktatásban álló kihívások előtt. A felsőoktatásban az oktatás és a nevelés egysége kerül a középpontba, mert az értékrend átadása és alkalmazása a globalizáció új szakaszában a felzárkózás feltétele. Szemben az előző korszak uralkodó szemléletével, az értékrend, a biztonság, a szabadság, a demokrácia és a jólét a jogállami berendezkedés alapja, és ezeket az oktatásban is képviselni kell. A tanulmány ezért nem fogadja el az értékmentességet, és emellett érvel, hogy a magyar felsőoktatás elmúlt években történt átalakulása a neoliberais szemléletről az új világrendhez illeszkedő értékrend átadásaként értelmezhető.

Kulcsszavak: globalizáció, tudásalapú társadalom, felsőoktatás, értékrend, biztonság, szabadság, demokrácia, jólét, jogállam

A GLOBALIZÁCIÓ ÚJ KORSZAKA

A globalizáció szakaszolása

Francis Fukuyama legutóbbi, magyarul is megjelent könyvében, *A politikai rend eredetében* említi a Dániába vezető utat (FUKUYAMA 2012). Ezt a metaforát a Világbank két közgazdásza alkalmazta először, akik azt kutatták, hogy egyes szegény országok hogyan válhatnak „Dániává”, azaz békés, prosperáló, fejlett nemzetté. „A fejlett országok lakói szemében »Dánia« mitikus ország, ahol a politikai és gazdasági intézmények jól működnek: stabil, demokratikus, békés, gazdag, befogadó állam, amely rendkívül alacsony politikai korrupció-

val büszkélkedhet. Mindenki szeretné tudni, hogyan lehetne Szomáliát, Haitit, Irakot vagy Afganisztánt »Dániává« változtatni, és a nemzetközi közösség a Dániának tulajdonított tulajdonságok hosszú listájával szeretné gazdagítani a bukott államokat” (FUKUYAMA 2012: 34).

Fukuyama ezzel a metaforával a globalizáció új, felzárkózó korszakát találóan jellemzi. A XXI. századtól kezdődően korszakváltás ment végbe a globalizáció szerkezetében. Míg 1989-től, 1991-től az elkerülhetetlen leépítés, rombolás jellemezte a globalizációt, addig a 2000-es évek elejétől az „államépítés” került a középpontba. Mielőtt a különbségeket tárgyalnánk, a korszak egészét kell bemutatni. Az 1989-től kezdődő globalizációs korszak lényege a világháború, hosszú távon a háború elkerülését lehetővé tevő világrend megteremtése. 1989 és 1991 között úgy tudott lezárulni egy korábbi világrend, a hidegháború, hogy nem robbant ki világháború, és ez olyan tény, aminek a fontosságára nem lehet elégszer felhívni a figyelmet. A globalizáció története ettől kezdve a béke hosszú távú feltételeinek a megteremtése és fenntartása.

Meg kell említeni, ha cikkünk témája hangsúlyát tekintve nem is erről szól, hogy az egész XX. század is már a globalizáció világrendjébe történő átmenet hosszú távú korszakának tekintendő, amelynek során az emberiség kezébe veszi a léte fenntartásának és megőrzésének feltételeit, azaz a régi világrendből fokozatosan létrejön az új világrend. Az új világrend politikai gazdaságtani meghatározását a következő fogalmi sorrenddel lehet érzékeltetni: a) a világháború elkerülése; b) a globalizáció mint az előző feltétel intézményi formája; c) a wilsonizmus szervezeti eszméje – a nemzetek közötti és az országon belüli demokratikus alapelvek; d) a jogállam mint az alkotmányosság alapeszméje; e) a bizalom szervezete és etikája; f) a világpiac, amely a fenntartható fejlődés és nem a neoliberalizmus elvének alárendelt; g) a „globális terek” működtetése (pl. világűr, kibertér, éghajlat, globális vízháztartás) (BRZEZINSKI 2012); h) a globális partnerség mint a globális intézményrendszer működésének az elve. Éppen ezért a II. világháború vége – egyben a globalizáció első szakasza – már garanciát jelentett arra, hogy több világháború nem lesz.

A globalizáció második, 1989-től kezdődő szakasza két korszakra osztható. Az első korszakban azoknak az erőknek, társadalmi csoportoknak a leépítése ment végbe, akik a háborús feszültség fenntartásában voltak érdekelték. Ennek a korszaknak az ideológiai kerete volt a neoliberalizmus. A neoliberalizmus az értékrend-nélküliséget támogatta, az erkölcsöt érvénytelennek tartotta a gazdasági és politikai folyamatokban, az önzést tekintette a társadalom egyetlen hajtóerejének. Ez a nézetrendszer addig fennmaradhatott, amíg egy torz értékrendet kellett lerombolni, amíg a leépítés volt a meghatározó folyamat. Ugyanakkor a neoliberalizmus érvényességét a béke fenntartása határozta meg. A neoliberalizmusból önmagában háborús feszültség, a konfliktusok túlhajszolása következett

volna, az a tény azonban, hogy az elmúlt húsz évben a béke fenntartható maradt, annak köszönhető, hogy a politikai-gazdaságpolitikai gyakorlatban nem a neoliberalizmus, hanem a globalizáció valódi elmélete érvényesült. A globalizáció első korszakának mély történelmi ellentmondása a gyakorlat és az elmélet közötti összhang hiánya. Ezt az ellentmondást kezdték el felszámolni a XXI. században, hiszen amikor az építés, a béke fenntartásához szükséges elkötelezettség létrehozása az elsődleges feladat, akkor elméleti váltásra van szükség. Ez kezdődött el a XXI. században a világ egészén.

A világrendről való „beszéd” megváltozása van jelen Fukuyama már idézett könyvében. Álláspontja szerint a politikai rend eredetét Kínában kell keresni. „Kína teremtett ugyanis egy olyan centralizált, egységes közigazgatási rendszert, amely képes volt a Földközi-tengeri államokhoz képest óriási kiterjedésű terület lakossági-birodalmi irányítására” (FUKUYAMA 2012: 42). A kínai hagyomány támpontot adhat a globalizáció új rendjének kialakításához, mert ennek a hagyománynak sarkalatos eleme a béke megteremtése és fenntartása. Olyan politikai, gazdasági és kulturális szerkezetet alakítottak ki a Kínai Birodalomban, amiben az osztálykülönbségek, az osztálytársadalom meghaladhatóvá válik, és ez az, amit a világ ebből a szempontból megtanulhat Kínától.

A kínai hagyomány önmagában természetesen nem elég a globalizáció szerkezetének megértéséhez, minden magaskultúrának van helye az új világrendben. Ami különösen fontos azonban, és ez kevésbé van jelen Fukuyama munkájában, az az emberi jogok és az emberi méltóság szerepe a társadalom működésében. Fukuyama amikor a joguralomról beszél, akkor csak a jogszabályok és az uralkodó viszonyát érti rajta, azaz, hogy az uralkodónak is alá kell magát vetnie bizonyos jogszabályoknak. A jogállam azonban több ennél, az egyetemes emberi jogok, az emberi méltóság feltétel nélküliségét jelenti.

„Az emberi méltóság szeizmográf: megmutatja, ami egy demokratikus jogrend számára konstitutív, nevezetesen pontosan azon jogokat, amelyeket egy politikai közösség polgárai kell, hogy adjanak maguknak, hogy kölcsönösen a szabadok és egyenlők önkéntes társulásának tagjaiként tisztelhessék egymást. Ezen emberi jogok szavatolása hozza csak létre a polgárok státusát, akik egyenlő jogokkal bíró szubjektumokként tartanak igényt arra, hogy emberi méltóságukban tiszteljék őket” (HABERMAS 2012: 19). Ennek a megállapításnak azért nagy a jelentősége, mert a térségünkben jelen lévő, a régi világrendhez kötődő provincializmus az emberi méltóság egyenlőtlen elosztásán alapult.

Az emberi méltóság és a tudásalapú gazdaság

Az emberi méltóság a békén és biztonságon alapuló globális világrend elemi egysége, atomja, sejtje, amiből kiindulva lehet felépíteni a politikát, a gazdasá-

got és a kultúrát. A Dániába vezető út, a felzárkózás folyamata ezért a jogállamiság biztosítása, aminek természetesen vannak jóléti feltételei, de nem lehet csak a jólétre redukálni a felzárkózást, az értékrend egészének átadására van szükség. Ez a tudásalapú gazdaság. A tudás az értékrend alkalmazása a szakértelem révén, a tudásalapú gazdaságban a gazdasági szereplők a tudást alkalmazzák, ez a létbiztonság forrása.

A globalizáció új korszakának gazdasági struktúráját jól megvilágítja, ha szembeállítjuk a korábbi korszakkal, a neoliberalizmussal és az információs társadalommal. A neoliberalizmus gazdasági hajtóerőnek csak az önzést és a létbizonytalanságot tartotta. Azt tanította, hogy a félelem és a kiszolgáltatottság az, amire a társadalmi-gazdasági rendet lehet alapozni. A tudásalapú gazdaságban ezzel szemben a létbiztonság szavatolása a teljesítmény feltétele, a munka örömforrás (és ha nem az, akkor valójában nem is feltétele a létbiztonságnak). És fordítva: a teljesítmény a társadalom többi tagjának létbiztonságához való hozzájárulás, emberi méltóságunk fenntartása vagy megteremtése. Ezen elméleti-szemléleti keret miatt haladható meg az információs társadalom szintje.

A fejlődés mozgatórugója már nem pusztán az információ megszerzése vagy birtoklása, mert az információk használatához nélkülözhetetlen a tudásalapú gazdaság, azaz a társadalmi-gazdasági forma ismerete is. Az információs társadalom még ellentmondásos korszak volt: az információk szolgálhatták a neoliberalizmus, de az új világrend érdekeit is. A globalizáció új korszakában ez a folyamat eldőlt, nem lehet visszaélni az információ adta hatalommal. A neoliberalizmus az információs technikát csak egy újabb tőkejóságnak tekintette, holott az a munka felszabadításának egy modern állomása.

A globalizáció és a tudásalapú gazdaság határozza meg az Európai Unió következő fejlődési korszakát is. Az Unió válságjelenségei lényegében az új korszak vajúdasainak tekinthetők. Az Európai Unió válságból való kilábalásához az értékrendi együttműködést kell megerősíteni, ez a gazdaságpolitikai koordináció tartalma. „A válság alatti intézkedéseket ahhoz a helyzethez lehetne hasonlítani, mint amikor egy égő repülőgépet repülés közben próbálnak megjavítani. Az általános sikerek ellenére vétettünk hibákat. Hiányzott a társadalmi igazságosság. A demokratikus legitimitás sérült azzal, hogy több új eszközt az Európai Unió jogi keretén kívül kellett létrehozni” – mondta Jean-Claude Juncker az Európai Parlamentben megválasztásakor (JUNCKER 2014). Juncker megállapítása szerint az igazságosság és a demokrácia megszilárdítása a válságból való kilábalás feltétele, a valutaválság végső soron közvetíti az áttérést a neoliberalizmusról a tudásalapú gazdaságra.

Habermas a válságot ugyanígy látja, ezért a fő veszélyforrást, az Európai Unió létét fenyegető legfőbb problémát az „új közömbösségben” látja. „A holocaust után évtizedekig tartó erőfeszítés kellett ahhoz – Adenauertől és Heidemanntól

Brandton és Schmidten át Weiszäckerig és Kohlig, hogy Németország viszszerjén a civilizált nemzetek körébe. A taktikailag okos genscherizmus és az opportunéból adódó Nyugat-orientáció nem volt elég. A széles népesség végtelenül fáradtságos mentalitásváltására volt szükség. Európai szomszédjainkat elsősorban a fiatalabb, a Szövetségi Köztársaságban felnötte generációk megváltozott normatív meggyöződése és világra való nyitottsága révén sikerült végül kibékíteni. A túl gyorsan megfáradt Joschka Fischertől eltekintve Gerhard Schröder hivatalba lépése óta egy normavesztett generáció kormányoz, mely hagyja, hogy az egyre komplexebb társadalom belekényszerítse a napról napra felmerülő problémákkal való rövid távú bajlódásba. [...] nincsenek céljai és politikai alakítási szándékai, olyan projektben pedig, amilyen az európai egyesítés, végképp nem gondolkodik” (HABERMAS 2012: 119).

De te fabula narratur. Rólad szól a mese. Habermas mondatai az újonnan csatlakozott országokra hatványozottabban igazak. Ebben a térségben a II. világháború feldolgozása csak nagyon részlegesen és nagy hiányosságokkal ment végbe, nem történt meg az a mentalitásváltozás, amire Habermas utalt. Az „új közömbösség” ezért sokkal pusztítóbban hat, az ellene való fellépés, az értékrend megszilárdítása, a provincializmus felszámolása sokkal aktuálisabb feladat, mint Németországban. A felzárkózásnak ez a tartalma és az újonnan csatlakozott országok konzervatív és szociáldemokrata politikai irányzatai emiatt a törekvés miatt tudnak elvileg közös nevezőre jutni. A politikai rend stabilitása ebben a térségben ebből a partneri együttműködésből fakadhat, és minden olyan törekvés, amelyik a partnerség gyengítésére irányul, a stabilitást és az európai egységet veszélyezteti.

Az európai egység tagadása, a szélsőségekre való támaszkodás konzerválja a kelet-európai lejtőt, azt az évszázados gazdaságtörténeti tényt, hogy Európában nyugatról kelet felé haladva nő az elszegényedés és a provincializmus. Az európai uniós tagság lényege ennek az örökségnek a felszámolása.

OKTATÁS – TUDOMÁNY – ÉRTÉKREND

Az értékrend szerepe az oktatásban

A politikai és gazdasági stabilitás megteremtésében az oktatásnak és különösen a felsőoktatásnak is szerepe van. A magyar közoktatásban már elkezdődött egy fordulat az értékrendi alapú pedagógia mellett, ez azonban csak nagyon részlegesen és kezdetlegesen jelent meg a felsőoktatásban. Ennek szemléleti-tudomány-elméleti alapjai is vannak, a neoliberalizmus része az értékmentesség normaként való közvetítése, és eddig ez volt a meghatározó. Az értékmentességben a magyar társadalomtudósok elsősorban Max Weberre és Karl Popperre hivatkoznak.

„Ismét hozzá kell szoknunk ahhoz, hogy képesek legyünk különbséget tenni megismerés és megítélés között, s hogy egyaránt teljesítsük a tudományos és a gyakorlati kötelességünket: lássuk meg a tények igazságát, és álljunk ki a saját eredményeink mellett” (WEBER, idézi Szántó 2014). Vagy Karl Popper megfogalmazása szerint: „Az értékmentesség maga is érték, a feltétlen értékmentesség követelménye paradox. [...] a paradoxon magától eltűnik, amint az értékmentesség követelményét egy másikkal helyettesítjük, miszerint a tudományos kritika feladata kell legyen, hogy leleplezze az értékkeveredéseket, elválassza a tisztán tudományos, igazságra, relevanciára, egyszerűsége stb. vonatkozó értékkérdéseket a tudományon kívüliektől” (POPPER, idézi Szántó, 2014).

A két közelítés nem teljesen azonos, és ezért nem is tűnik helyesnek összehasonlásuk. Max Weber, a weimari Németországban fogalmazta meg tételét, aminek nyilvánvalóan aktuálpolitikai összefüggései is voltak: az állam kereteit szétfeszítő pártpolitikai megosztottságot nem szabad beengedni az oktatásba, az oktatásnak felül kell emelkednie azon a pártpolitikai megosztottságon, ami akkor jellemezte Németországot. A pártok közötti harc alapja az osztályok közötti egyensúly volt, mindkét nagy politikai irányzat, a szociáldemokrácia és a konzervatívok is egymás nélkül képzeltek el a jól működő államot, de egyiknek sem volt ereje ahhoz, hogy tartósan kiszorítsa a másikat a hatalomból. Ez a folyamat a náciizmus hatalomra kerülésével zárult. Weber és a korabeli német konzervatív társadalomtudósok elképzelése kudarcot vallott, hiszen az értékmentesség a szélsőséges eszmék hatalomra kerülését eredményezte. A kettőt nem lehet elválasztani egymástól, nem lehet toleránsnak lenni a barbársággal és az antihumanizmussal. Habermas és a II. világháború utáni német gondolkodók mély elkötelezettsége az értékrend iránt enélkül nem érthető. Mélyen hibás elképzelés ezért a magyar társadalomtudomány egy részétől, ha Webert tekinti a nyugati tudomány mércéjének.

Karl Popper, a hidegháború konzervativizmusának képviselője túl is lépett Weberen, ezt az idézet is bizonyítja. Nála a tudományosságnak már van normája, önálló értékrenddel bír, ami a hidegháborús ideológiai megosztottság felett áll. Ugyanezt az elképzelést fogalmazta meg Lukács György a világpiac fogalmával vagy politikai végrendeletében a világirodalomra való utalással. „Ez a világirodalom azt jelenti, hogy a kultúrára adott kulturális, magasabb rendű kulturális válaszok megszűnnek egy kisebb közösség privát ügyei lenni, hanem az emberiségnek az összproblémáivá válnak, s ebből a szempontból ítélendők meg” (KRAUSZ 2010: 323). Popper és Lukács már a globalizáció szerkezetére és értékrendi meghatározottságára utalt. Túlléptek a „blokk-logikán”, és az emberiség egyetemes szempontjait érvényesítették. A tudomány ezért nem értékmentes, hanem az egyetemes értékeket, csak és kizárólag azokat tartja szem előtt.

A neoliberalizmus egyik megfogalmazott alapelve volt a közgazdasági felsőoktatásra vonatkozóan, hogy a közgazdászoknak nincs szükségük filozófiára, csak matematikára. Ezt a felfogást a szakma már a válságkezelés következményeként is kategorikusan meghaladta. Erre jó példa Tomas Sedlacek könyve, *A jó és a rossz közgazdaságtan* (SEDLACEK 2012). A szerző egyértelműen állást foglal a filozófia szükségessége mellett a közgazdasági tanulmányokban, de említhető még David Colander és Roland Kupers legutóbb megjelent könyve is (COLANDER–KUPERS 2014). A filozófia és az értékelvűség tagadása nem azonos, csak egy töről fakad, hiszen a filozófia lehet a rossz filozófiája is. Sedlacek könyvének hibája is, hogy a filozófia újrafelfedezésének élményébe beleérti a rossz filozófiájának szerepét is, mondván, hogy a rossz is hozzájárul a jóhoz (amivel egyébként Leibniz is érvel bizonyos helyeken). Az értékelvűség ezzel szemben azt jelenti, hogy csak a helyes értékrendet kifejező kifejező filozófia fogadható el, vagy legalábbis az válik uralkodó irányzattá. A rossz elvek háttérbe szorítandók, kizárandók, mert ez a stabilitás feltétele. Amikor egyetemes értékrendről beszélünk, akkor mindig feltételezzük, hogy az a jog és az igazságosság érvényességének az uralma. Ennek szellemében állítható, hogy az 1989-es rendszerváltás során a kommunizmus vulgáris elméletének eltávolítása volt a feladat a béke érdekében, most a fasiszta ideológia eltávolítása van napirenden ugyancsak a háború elkerülése érdekében. Az uralkodó eszmévé a globalizáció eszméje válik.

Összefoglalva az értékrend oktatásának elengedhetetlenségét, három pontot emelünk ki:

- 1) Filozófia és értékrendi megalapozás nélkül egyik tudományt sem lehet oktatni. „Persze, a legtöbb tudós és sok filozófus arra használja a pozitívista doktrínát, hogy ne kelljen elgondolkodnia bizonyos zavarbaejtő alapkérdéseken, vagy röviden, hogy ne kelljen metafizikával foglalkoznia” (WHITEHEAD 1985: 130 idézi SEDLACEK 2012: 22). Alapvető hiba volt számítani a 90-es évek oktatásából a filozófiai megközelítést, mert ezzel dogmává emelték az önzést, a kizsákmányolást, az antihumanizmust, azokat az alapelveket, amelyekre a neoliberalizmus épít, olyan közgazdász-nemzedékek nevelkedtek, akik nem tanulták meg a humanizmus és az emberi jogok összeegyeztetését a gazdaságpolitikával és a gazdálkodással.
- 2) A válság utáni közgazdaságtan meghatározó kifejezése a kormányzás (governance). Kormányozni azonban csak értékrendi alapon, az igazságosság szem előtt tartásával lehet. Különösen azokban az intézményekben, amik közvetlenül a politikai-gazdaságpolitikai intézményrendszerre készítenek fel, ezért alapvető fontosságú az értékrendi szilárdság. A politikatudomány az értékrend alkalmazásának tudománya, és nem az erő

használatáé. A jelentős távolság a nyugat-európai és az újonnan csatlakozott országok politikusainak kultúrája között ebben van, és a változáshoz az egyetemek szemléletváltására is szükség van.

- 3) Weber saját korában az értékmentességen érthette a szélsőségektől való megszabadulást. A globális intézményrendszerben, a NATO és az Európai Unió tagjaiként azonban már fel sem merülhet az értékrendek közötti választás szabadsága. A jogállamnak nincs alternatívája, az ezzel ellentétes, rossz értékrend kiküszöbölése az alapvető kérdés. 1989 után a háborúhoz vezető kommunista ideológiát távolították el, most a fasizmus van soron. Kétségtelen, hogy az ideológiai viták nem dőlnek el csak elméleti keretek között, a válság és az abból kivezető gazdaságpolitika végső soron az értékrendet szilárdítja meg az újonnan csatlakozott országokban.

Az értékrend szerepe a klasszikus filozófiai gondolkodásban

A klasszikus, nagy hagyomány alapján is lehet bírálni a neoliberalizmus értékmentesség felfogását. Az a nézet, hogy a logika, az ismeretelmélet és az értékrend különválasztható, nem fér össze a klasszikus filozófiai örökséggel, és ezért hibásnak is tekinthető. „Logikai fejtegetéseink [...] világosan megmutatták, hogy áthidalhatatlan ismeretelméleti szakadék választja el a tudományos állításokat az értékítéletektől” (SZÁNTÓ 2014). Ilyen szakadék azonban nincs, sőt amennyiben ilyen szakadékot feltételezünk, akkor ezzel a tudományt, a racionalitást az erkölcstelenség eszközévé is tesszük, azaz azt állítjuk, hogy a tudományra nem alapozható jól működő társadalom. Ez az álláspont elfogadhatatlan.

A nézetet három szempontból cáfoljuk: a) az ókori görög filozófiára támaszkodva, hiszen a tudomány akkor születik meg az európai kultúrában, b) Descartes és Pascal filozófiája alapján, mert akkor jön létre a racionalizmus, és végül c) napjaink közgazdaság-tudományának etikai fordulatára támaszkodva, hiszen a neoliberalizmussal folytatott vita globális jelenség.

a) *Az ókori görög filozófia.* Az ókori görög filozófia Thalésszel kezdődik, aki azt mondta, hogy minden víz. Thalész tanítványa, követője, Anaximandrosz ezt azzal folytatta, hogy kimondta az arkhé, azaz az alapelv fogalmát, és új arkhét határozott meg, az apeiront. Tőle maradt fenn az első töredék is. „Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik a pusztulásuk is szükségszerűen, mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő rendelése szerint” (KRS 2002: 183).

Az arkhé a preszokratikus filozófiában az az alapelv, ami a világrend, a természet és a társadalom működését meghatározza, amire támaszkodva az értékrend fenntartható. Az arkhé Thalész esetében sem azt jelenti, hogy ez egy naiv természetfilozófia lenne (ahogy ezt egyébként időnként Nietzsche feltételezi

[NIETZSCHE 2007]), hanem annak a bölcséleti felfedezése, hogy a rend, a görög kultúra fenntartásának anyagi feltételei is vannak, és ez a víz. Thalész milétoszi volt, egy olyan kis-ázsiai város lakója, amit egy csatorna választott el a szárazföldtől. Thalész azt fedezte fel, hogy a Perzsiához való viszony, azaz a görög kultúra fenntartásának alapja a víz, mert a víz fenn tudja tartani a szabadságot, és lehetővé teszi a perzsa kultúra adaptálását is. A víz a szabadságon alapuló rend anyagi alapja, ezért vált arkhévé.

Anaximandrosz ugyanezt folytatja egyrészt azzal, hogy ő az első, aki kimondja az arkhé fogalmát. Ezzel politikai filozófiai tételt is kimond: alapelve van szükség, az alapelv, azaz az értékrend és annak alkalmazása tartja fenn a társadalmat és a kultúrát. Ez az alapelv azonban nemcsak a víz, hanem az apeiron. Az apeiron, amit fordítanak határtalannak, meghatározatlannak, végtelennek és megszámlálhatatlannak, az eszmei irány tulajdonságára vonatkozik. A szakma már egyetért abban, hogy az apeiron nem anyag, de az eszmei irány konkretizálása. Nem egy meghatározott, tulajdonságokkal bíró dolog (mint a víz), hanem a dolgok, az alapelvek (föld, víz, levegő stb.) összessége.

Anaximandrosz szerint a hatalom stabilitása nem csak attól függ, hogy a víz (és a vízhez kötődő politikai és gazdasági szerkezet) fennmarad-e, mert nem önmagában a víz a hatalom stabilitásának a forrása. Az értékrend sokféle anyagi formában tud megvalósulni. Az egyes minőségekhez kötődő politikai-gazdasági csoportok, társadalmi osztályok váltják egymást, és Anaximandrosz a hatalom stabilitásának és mobilitásának tételét mondta ki. A stabilitás és mobilitás egységét az értékrend következetes alkalmazása biztosítja. A fennmaradt töredék ennek bizonyítéka.

Az etikai szempont itt jelenik meg először explicit módon a filozófiában. Az etikai alapelv az apeiron esetében azt jelenti, hogy a vezető hatalmi csoport elvesztheti az értékrendhez való kapcsolódását, formálisan kötődhet a vízhez, és nem a víz mögött jelen lévő bölcséleti alapelvhez. Ezzel viszont elveszíti a hatalmat is, a stabilitás felbomlik. Ez ugyanaz a probléma, amit Szent Ágoston a kettős elhagyatás tanának nevez, és amit később Blaise Pascal is beépített filozófiájába.

Pascal a kettős elhagyatás tanát a híres öt kijelentés egyikének részeként tárgyalja. A katolikus egyházon belül vita robbant ki abban, hogy „Isten néhány parancsolatát még az igazak sem képesek betartani, bármennyire szeretnék, és bármennyire igyekeznek is, tekintve erőik jelenlegi állapotára, hiányzik nekik az a kegyelem is, amely ezeket az előírásokat lehetővé tenné” (ATTALI 2003: 202). Ágoston és később Pascal is amellet érvelnek, hogy még az erényeseknek is szükségük van a hatékony kegyelemre, ha nem részesülnek belőle, akkor elvesztik a hatalmukat. A hatékony kegyelem nyújtása vagy visszavonása nem önkényes. Annak a függvénye, hogy az erényes teológiai szóhasználatlál élve

megtartotta-e az imádságot vagy sem. Ha nem imádkozott megfelelően, akkor elhagyja őt a hatékony kegyelem, nem segítik a hatalom megtartásában.

Az imádság ebben az összefüggésben az értékrend megtartása iránti elkötelezettség, Amartya Sen gondolatát használva, az igazságtalanság elleni folyamatos küzdelem (SEN 2009). Ennek felfüggesztése esetén szűnik meg az a támogatás, ami nélkülözhetetlen a hatalom stabilitásához. Az értékrendtől való függetlenedés a hatalom megszűnésével, a káosz és az anarchia uralkodóvá válásával azonos. Azt a tudást, hogy mi az a társadalmi-gazdasági forma, ami biztosítja a stabilitást, a kultúra fennmaradását csak szilárd értékrendi alapon lehet elérni. Ez szemléleti-ismeretelméleti kiindulópont. A klasszikus görög filozófia egyetlen alakja sem tagadta ezt az összefüggést, csak az egyes történelmi korok és helyzetek sajátosságainak megfelelően fogalmazta újra az összefüggést.

b) A korai felvilágosodás. Az utalás Pascalra át is vezet a korai felvilágosodás értékrend-centrikusságára. Ezt a korszakot azért érdemes kiemelni, mert a racionalizmust a neoliberais gondolkodók az értékrend tagadásával szokták összekapcsolni, a logikát elválasztják az értékektől. Úgy tekintik, hogy a középkor, a skolasztika obskurussága abból fakadt, hogy a hitet helyezte a tudás elé, és a felvilágosodás meg tudott szabadulni a hittől és az értékrendtől egyaránt (FORRAI 2005). Ez a szemlélet nem állja meg a helyét.

„Amikor pedig fölfigyelek arra, hogy kételkedem, vagyis, hogy tökéletlen és függő létező vagyok, a független és tökéletes létezőnek, azaz Istennek oly igen világos és elkülönített ideája jelenik meg előttem, s csupán annak alapján, hogy megvan bennem ez az idea – vagyis, hogy létezésemhez tartozik, hogy rendelkezem ezzel az ideával –, olyannyira nyilvánvaló a következtetés, hogy Isten is létezik, valamint hogy egész létezésem minden egyes pillanatban ötöle függ, hogy megvallom, nem látok semmit, amit az emberi elme ennél evidensebben és ennél bizonyosabban képes lenne megismerni” (DESCARTES 1994: 38).

Descartes szerint az igaz és a hamis elválasztásának elemi feltétele Isten világos és elkülönült megismerése. Ez az a kiindulópont, és nem a kételkedés, amiből a megismerés igazsága következik. Szemben a közkeletű neoliberais állásponttal, ami egyébként a vulgármarxizmusra megy vissza, Descartes nem a kételkedés, a szkepszis filozófusa, ellenkezőleg, azt szeretné meghaladni. A kételkedés csak annak a módszere, hogy az értékrendet torzító dogmatizmus meghaladható legyen, de legalább akkora veszéllyel jár, ha a filozófia az értékrend-nélküliséget követi. Descartes másik fő művében, az *Értekezés a módszerről* címűben (DESCARTES 1992) azt mutatja be, ahogy a kételkedésből el lehet és el kell jutni Isten bizonyításáig, „az értelmileg felfogott Isten”-ig, az *Elmélkedésekben* megfordítja a viszonyt, az értékrend alapú gondolkodásból vezeti le a világra vonatkozó világos és elkülönült ismereteket, ideákat.

Descartes-nak ezt a módszertan alapú közelítését kortársa, Pascal egészítette ki. „Hasonlóképpen ha túlságosan messziről vagy túl közelről nézzük a képeket; csupán egyetlen, oszthatatlan pont az igazi hely: minden más túlságosan közel, túlságosan messze, túlságosan magasan vagy túlságosan alacsonyan van. A festőművészetben ezt a perspektíva jelöli ki. De vajon az igazságban és az erkölcsben ki jelölje ki?” (PASCAL 1978: 381). Pascal a módszer elemi feltételének tekinti az értékrend elsődlegességét. A szív rendje ezért előzi meg az értelem és az értékek rendjét, mert a szív az értékrend érzékelése. „...hasztalan és nevetséges lenne, ha az ész a szívből előbb alaptételei bizonyítékait követelné, és csak azután lenne hajlandó elfogadni őket, mint amennyire az volna, ha a szív azt követelné az észtől, hogy előbb érezze a bizonyítandó tételeket ahhoz, hogy hajlandó legyen elfogadni őket” (PASCAL 1978: 282).

Pascal nem irracionális, nem tagadja a logika szerepét a tudományos megismerésben, de szigorú rendet tart fenn a megismerési folyamatban, és a bizonyítást eszköznek tekinti az értékrend védelméhez. Elutasítja a szkeptikusoknak és a „logikusoknak” azt a törekvését, amelyik logikai alapon kérdőjelezi meg az értékrendet. Descartes és Pascal is a legnagyobb bűnnek kora szellemi közéletében az értékrend iránti közönyösséget, közömbösséget tekintette.

Kétségtelen, hogy a korai felvilágosodásban a közömbösség jelentős filozófiai probléma, hiszen ebben a korban átértékelődik a bűn fogalma. Amit korábban esetleg indokolatlanul tiltottak, az szabaddá vált, ezzel viszont minden norma relativizálásának veszélye is fennállt. A normák racionalizálása, annak beláttatása a társadalom széles csoportjaival, hogy az erkölcsi szabály összhangban van a józan ésszel, ennek a kornak az egyik fő kihívása. Montaigne híres mondása, a „mit tudom én” is erre utal.

A közömbösséggel kapcsolatos filozófiai probléma lényege, hogy a megismerési folyamatban időnként jogosult az ítélet, a jó és a rossz meghatározásának felfüggesztése. Locke és Leibniz is tárgyalja a felfüggesztést, annak sajátosságát, okait, de ebben a tekintetben is Descartes az irányadó: a semlegesség a szabadság legalsó foka. A választás szabadsága csak akkor valósul meg, ha a jót választja az ember, és a jó megtalálásához van szükség helyes módszerre, ami nem nélkülözheti az értékrendi alapot.

Attali mellett Leszek Kolakowski (KOLAKOWSKI 2000) is a jezsuitizmus-janzenizmus vitát használja fel a rendszerváltás(ok) modellezésére. Bizonyítja, hogy az új világrendben nem az osztályharc, hanem – a nem teljesen harmonikus – pluralizmus hagyományait lehet és kell feleleveníteni és alkalmazni, mint az osztálytársadalom megszüntetésére való törekvéseknek a hagyományait. Ez az oka annak is, amiért Anaximandrosz is előtérbe kerül Thalészhez képest, vagy amiért globálisan a kínai nagy hagyomány szellemének a „szerepe” nő meg, és aminek egyik európai megnyilvánulása a korai felvilágosodás egyes elemeinek

a figyelem előterébe való állítása. A XVII. századi jezsuitizmus törekvéseivel jól lehet modellezni a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus összefonódását és különbségét is, míg a janzenizmussal jól le lehet képezni a szocialista eszmeiség kibontakozásának kezdeményeit, a szolgai jellegű szociáldemokrácia és a bizonyos mértékig szükségképpen fellépő dogmatizmus konfliktusát, a kétfrontos harc platformjainak egymásba való átcúszását, lendületes keveredését. Kolakowski konzervatív oldalról, de mély empátiával kezeli a janzenista szocializmus pascali nagy formátumú kifejeződését, de a 90-es rendszerváltásnak megfelelően a szocialista elmélet vezető szerepét nemcsak középtávon nem tudja elképzelni, aminek oka, hogy a globalizáció eszméje nem vált világossá számára.

A globalizáció eszméjét nem lehet összhangba hozni Kolakowskinak azzal a tételével, hogy Isten nem adósunk semmivel, ahogy azt könyvének címe is mondja, illetve azzal a tételével, hogy Isten szuverenitása saját maga önszeretetét és a világtól való függetlenedését jelenti (KOLAKOWSKI 2000: 60). Kolakowski érdeme, hogy a teológiát és a formációelméletet összekapcsolja, de még nem teljesen helyesen. A szuverenítésra vonatkozó tételével ugyanis zárójelbe teszi a szerződés-eszmét Isten és az ember között, ami pedig hangsúlyos az Ó- és az Újszövetségben egyaránt. Kolakowskinak abban igaza van, hogy Pascal érdeme, hogy Ágoston után újrafelfedezi a formációelmélet és a teológia között a kapcsolatot, ezek átfedését, de Pascal végkövetkeztetése az ember nagyságára, üdvözülésére és a szereteteszmére való következtetés. Ez az ugrás Kolakowskinál elmarad.

c) *A válság utáni közgazdaságtan.* Napjaink közgazdaságtana és társadalomtudománya a neoliberalizmussal szemben ma újra az értékrendi alap kérdéséhez tért vissza. Újra teret nyert az a nézet, hogy a közgazdaságtan végső soron nem más, mint a jó és a rossz közgazdaságtana. „...Az emberek ma is, mint eddig mindig, mindenekelőtt azt akarták megtudni a közgazdászoktól, hogy mi jó, mi rossz. [...] Minket közgazdászokat pedig arra tanítottak, hogy lehetőség szerint ne mondjunk egyértelmű ítéletet, véleményt arról, hogy mi jó és mi rossz. Mégis, dacára annak, amit a tankönyveink állítanak, a közgazdaságtan – túlnyomórészt – normatív tudomány” (SEDLACEK 2012: 20). Sedlacek annak az elméleti és gyakorlati fordulathoz az egyik kifejezője, ami visszavezeti a közgazdaságtant eredeti, klasszikus gyökereihez, és megszünteti a neoliberalizmus szellemi uralmát. Az egyetemi oktatás ehhez alkalmazkodik a világ egészén.

OKTATÁS ÉS NEVELÉS EGYSÉGE

Az értékrend-nélküliségből fakadó válságjelenségeket a magyar egyetemi szféra is megtapasztalta/tapasztalja. A Budapesti Corvinus Egyetem egyik kutatócsoportjában felmérést készítettek a magyar egyetemisták politikai kultú-

rájáról és pártpreferenciáiról. A kutatók megállapították, hogy „2008-hoz képest lényegesen megváltozott az egyetemisták és főiskolások problématérképe. 2013-ra koncentráltak a gondok, és a munkanélküliség, a munkával kapcsolatos problémák abszolút prioritást élveznek. Míg 2008-ban az akkori hallgatók a létbizonytalanságot, szegénységet nevezték meg a második legfontosabb dilemmának, 2013-ban a létbizonytalanság, a reménytelenség, a kilátástalan jövő vált a fiatalok életérzésének második számú meghatározójává. És ehhez járul még a céltalanság, lézengés, motiválatlanság, ami azt jelzi, hogy a hallgatók 2013-ban legalább annyira feleslegesnek érzik magukat, legalább annyira nem találják a társadalmi szintű fogódzókat, mint négy-öt évvel korábban az alacsonyabban iskolázott fiatalok. A különbség »csak« annyi, hogy míg 2008-ban a szakmunkások a devianciákban keresték a megoldást, mára a fiatalok a kivándorlásban, az ország elhagyásában látják a kiutat” (SZABÓ et al. 2014: 29).

Ahogy ezt egy kiváló Magyarországon tanuló német hallgatóm fogalmazta, a legnagyobb különbség Németország és Magyarország között, hogy a magyarok nem bíznak a rendszerben. A német állampolgárok között is sokan vannak, akik eltérően ítélik meg a politikusokat, közgazdászokat, véleménykülönbségek természetesen vannak. Tömeges azonban az az álláspont, hogy az intézményrendszer ki tudja javítani a hibákat, a demokráciába és a jogállamba vetett bizalom erős. Ez hiányzik Magyarországon már az egyetemi szinten is, pedig ez az ifjúság legelkötelezettebb, politikailag legtudatosabb része. Tapasztaltuk a rendszerváltás után is az, hogy a megvalósult rendszer nem demokrácia. „...amíg a rendszerváltó politikai elit csoportok-pártok a váltott uralmuk alatt kiépült-kiépített »félperifériás« társadalmat »demokráciaként« mutatják fel, addig a fiatalok jelentős hányada – tapasztalatai, ismeretei és az általa megélt valóság alapján – fenntartásokkal él e kijelentés igazságtartalmát illetően, vitatja vagy tagadja azt.” „...a rendszerváltó elit által hirdetett ideológiáknak–normáknak–értékeknek nincs valóságfedezete, aligha meglepő, hogy tömegek vesztek el társadalmi tájékozódó-képességüket – nem tudják mi az igaz, merre van előre, kinek higgyenek stb. –, és válnak társadalmilag kiszolgáltatottá és magányossá” (SZABÓ et al. 2014: 40).

A kutatók által bemutatott látleletből egyértelműen látszik, hogy az elmúlt huszonöt év hazai folyamatai nem feleltek meg a jogállamiság normáinak, sem a politikai, sem a gazdasági, sem a kulturális intézményrendszerben, és ez igaz a felsőoktatásra is. Bár elkezdődött egy felzárkózási folyamat, intézményeket, jogszabályokat, jogi megoldásokat átvettek Magyarországon, de a jogállamiság értékrendjének közvetítése elmaradt. Az a szemlélet, ami erősen hatott ezekben az intézményekben, megmaradt a provinciális, feudálkapitalista szinten, és ez különösen rombolóan hat a felsőoktatásban, hiszen itt kellene leginkább építeni a kreativitásra, az alkotás szabadságára, a vélemények ütköztetésére, a demok-

ratikus részvételhez szükséges bátorságra. Ezzel szemben a tapasztalat a fiatalok körében a félelem, a szolgalelkűség az egyik oldalon, az önkényeskedés, a demokratikus intézmények figyelmen kívül hagyása a másikon.

Személyes példával élve, egyetemi szabályzataink lehetővé teszik, hogy hallgatóink jogsértés esetén az Emberi jogok európai bíróságához forduljanak, ugyanakkor a legjobb esetben egy magán e-mailt kapunk Folyosó 2.0 címmel, amelyben jogsértésre, a Tanulmányi és Vizsgaszabályzat megszegésére hivatkoznak. Miután felhívtuk a hallgató figyelmét, hogy formális jelzésre van szükség, akkor elállt ettől, a megtorlástól való félelmében. Ez is mutatja, hogy olyan vezető generáció termelődhet újra, amelyik nem tud beilleszkedni a nyugati demokratikus keretek közé, nem tud részt venni a demokratikus intézményekben. Ennek oka, hogy nem vagy csak kevéssé tanulta meg a részvétel formáit, azt a politikai kultúrát, ami szükséges az Európai Unióban való állampolgári élethez.

A kilábaláshoz az oktatás részleges modernizálására és az oktatás-nevelés nagyobb egységére van szükség álláspontunk szerint. Az oktatás fejlesztésén az egyes szakterületek, tudományok normatív jellegének erősítését értjük. A tananyagok többé-kevésbé a nyugati normákhoz igazodnak, sok esetben amerikai tankönyveket vettek át a hazai intézmények annak érdekében, hogy igazolják a képzés minőségét. Ez azonban szükségképpen elégtelen, hiszen a nyugati tapasztalatra, politikai és gazdasági kultúrára épülő tankönyvek eltorzulnak egy felzárkózó közegben.

Egy amerikai közgazdasági tankönyvben a Pareto-hatékony helyzetbe (senkinek a helyzete sem javulhat úgy, hogy másé ne romoljon) beleértik azt, hogy erről az állapotról meg kell győzni minden résztvevőt. Nem elég elérni ezt az állapotot, hanem a stabilitás érdekében szükség van a megegyezésre abban, hogy ez valóban Pareto-hatékony állapot. Ezzel szemben Magyarországon ezt az elemet, a meggyőzést a piaci helyzet Pareto-hatékony jellegéről kihagyják. Emiatt a piaci eredményt a magyar lakosság igazságtalannak is tekinti, nem fogadja el, ez magyarázza az állandó instabilitást a magyar politikai közéletben. A tananyag- és oktatásfejlesztés iránya ezért a tudomány normativitásának erősítése, hiszen minden tudomány célja a jó társadalom megteremtése.

A felzárkózás másik területe ebben a tekintetben az új pedagógiai eszközök használatát jelenti. Elkerülhetetlen a közösségek építése az oktatási folyamatban, amit a nyugati felsőoktatási intézmények már jó néhány éve használnak. Visszatértek a kis létszámú szemináriumi csoportokhoz, azon belül jelentősen építenek a hallgatói aktivitásra, a hallgatók önálló tevékenységére. Ezzel szemben a hazai felsőoktatásban még mindig a költséghatékonyság érdekében évfolyam szintű előadásokra építik az oktatást, és a szemináriumok, gyakorlatok is jelentős mértékben nem közös tanulást, hanem a tanár „előadását” (frontális oktatást) jelenti.

Az elmúlt húsz év az informatikai eszközök használatáról szólt, ami a költséghatékonyságot javította. Az előadások, slide-ok honlapon való közzététele, a tananyagok pdf formában történő sokszorosítása erre szolgált. Ezzel szemben ma a kérdés a kicsoportok, a team-munka erősítése, a közös gondolkodásra való nevelés. Ez viszont csak értékrendi alapon történhet meg. Az igazságtalanul vezetett csoport szükségképpen szétesik, individualizálódik, közös szellemi munka abból nem alakul ki. A szakmai és pedagógiai fordulat ezért nemcsak költségvetési, hanem igazságossági kérdés is, a szemléleti váltás a felsőoktatás megújulásának feltétele.

A BOLOGNA-FOLYAMAT ÚJ KORSZAKA

A nemzetközi folyamatok a felsőoktatásban ezt a fordulatot közvetítik. Az egyetemi világ a fejlett és egyre inkább a fejlődő országokban is alkalmazkodott a tudásalapú gazdasághoz, a globalizáció új korszakához. A végbement fordulat megértéséhez érdemes történelmi keretbe illeszteni a felsőoktatás fejlődését.

a) *A globalizáció első szakasza.* A II. világháború utáni időszakban kezdődött el a felsőoktatás tömegesedésének első hulláma. A képzési időszak kitolódott, tömegméretekben jelentek meg a college-ok, a főiskolák. Ezek az intézmények magasabb szintű szaktudást nyújtottak szoros összefüggésben a technikai haladással, a termelés egyre magasabb szintű szükségleteivel. Szimbiózis alakult ki a gyárak, a vállalatok és a főiskolák között, és ez tette lehetővé egy közös termelési kultúra átadását is. Ezzel párhuzamosan átalakult, részben kibővült a „vezetőképzés”, az elit egyetemek köre. Megmaradt ugyan a különbség ezen intézmények és a főiskolai szint között, de a vezetőképzés demokratikusabbá vált, jobban követte a gazdaságpolitikai és technológiai változásokat.

Nem elhanyagolható szempont, hogy a II. világháború után került át az Egyesült Államokba a vezető egyetemek köre. Az a háborús tapasztalat, hogy a német egyetemi szféra tudott olyan fizikusokat kiképezni, akik képesek voltak atombombát és rakétákat gyártani, arra ösztönözte az amerikai döntéshozókat, hogy jelentősen emeljék a kutatóegyetemek (research university) finanszírozását. A research universityk rendszere és a Borostyán Liga, a vezető egyetemek kialakítása része volt a gazdaságpolitikai stabilitásnak. Ahogy C. Wright Mills *Az uralkodó elit* című könyvében vagy John Kenneth Galbraith *Az új ipari államban* használt technokrácia fogalommal leírta: a vezetők közös szemlélete, értékrendi és kulturális azonossága tette lehetővé a globalizáció első korszakának szilárd-ságát. Kétségtelen, hogy ez a korszak csak „majdnem aranykor” volt (REICH 2008), a korszak technológiai szintje nem tette lehetővé a mobilitás és stabilitás összhangját. Ennek eredménye volt, hogy a felsőoktatás őrzött egy merevséget, a tehetség és a teljesítmény közötti összhang nem mindig volt harmonikus.

b) *A neokonzervatív korszak és az információs társadalom.* A teljesítményelv nagyobb fokú érvényesülése kezdődött el a 70-es években, ennek egyik jelképes eleme, hogy a számítástechnika kiválóságai, Bill Gates vagy Steve Jobs nem végeztek egyetemet. A neokonzervatív fordulatra adott egyetemi-felsőoktatási válasz ezért a teljesítményelv megerősítése volt. Ennek része volt a nagyobb figyelem a kutatási teljesítményre (az impakt faktor, ami ma a tudományos teljesítmény egyik legfontosabb mérőszáma, jelenlegi formájában 1975 óta létezik [RÉTALLER–TASNÁDI 2013: 181]), nagyobb szerepet kapott a verseny az oktatási intézmények között, és főleg és mindenekelőtt az amerikai egyetemeken ugrásszerűen nőtt a külföldi hallgatók aránya.

Az oktatás tekintetében ebben a korszakban a költséghatékonyság, azon belül is az informatika használatából fakadó költséghatékonyság volt a fő húzóerő. Az egyetemi és oktatási adminisztráció egyszerűsítése, a hallgatók és az adminisztráció közötti kommunikáció online formában történő ügyintézése volt a fejlődés motorja egészen a 90-es évek végéig. A 90-es években kezdtek megjelenni az online tananyagok, ami ekkor még csak azt jelentette, hogy a kurzusok írott anyagait online formában elérhetővé tették a hallgatók számára.

A korszak másik sajátossága a hallgatói létszám ugrásszerű növekedése volt. Főleg a 90-es években az érettségizettek egyre nagyobb száma iratkozott be főiskolára vagy egyetemre. Ez nemcsak a fejlett országokra, hanem a világ egészére jellemző volt, Dél-Afrikától Kínáig. Ennek okait sokan elemezték már, mi csak két szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet: 1) a technológiai és 2) a politikai kultúrabeli változásra.

- 1) Az információs technológia tömegesedése (az információs társadalom) felszámolta a hagyományos, gyáripari tevékenységet, a létbiztonság forrásává ezért egyre inkább a „digitális írástudás”, az információs technikához való hozzáférés vált. Ezt a tudást, magasabb szintű szakértelmet csak főiskolákon, egyetemeken lehetett megszerezni. Az információs technikák ugyan megadták az alkotás szabadságát, de nem mindig közvetítették a tudomány és az alkotás törvényeit. A szabadság és a szabadosság közötti határ elmosódott, ami időnként könnyen csapott át felelőtlenségbe.
- 2) Ez a politikai kultúrabeli hatás. Az ekkortájt kialakult „enjoy university” fogalma utalt arra, hogy az egyetem élvezetforrás, a felelőtlenség kora, és amennyiben az intézmény szeretné fenntartani az érdeklődést, akkor ezt a folyamatos élvezetet kell fenntartania. Az egyetemek közötti választásban egyre fontosabb szerepet kapott a fitnesztermek és szórakozóhelyek száma, az egyetemi sportcsapatok szereplése stb. A nyugati, amerikai és nyugat-európai egyetemek azért ezt a tendenciát ellensúlyozták az egyetemi rendőrség megerősítésével, a rendszabályok kikényszerítésével, de kétségtelen, hogy a neokonzervatív és neoliberális irányzatok egymás

mellett léteztek ebben a korszakban. (A folyamatról jó láttelepet ad Tom Wolfe regénye, az *Én, Charlotte Simmons*).

c) *Az új világrend és a tudásalapú gazdaság.* A Bologna-folyamat Európában a fenti tendenciát számolta fel, és kezdte új pályára állítani az európai felsőoktatást. A Bologna-folyamat két szakaszból állt: az 1999-től a 2000-es évek első évtizedének végéig tartó időszakból, és az ezt követő, napjainkig tartó korszakból. Az első korszak célja a viszonylag megmerevedett európai egyetemi szerkezet lebontását szolgálta, a verseny segítségével kezdte el felszámolni a neoliberálisizmust a felsőoktatásban. Ezt az úgynevezett Egységes Európai Felsőoktatási Tér kiépítésével érte el, aminek az eszköze az egységes kreditrendszer bevezetése volt. A Bologna-folyamat első lépéseként ezért Európában mindenhol (illetve minden olyan országban, ahol bevezették a Bologna-rendszert) egységes lett a „termék” ára, azaz a kredit.

A versenyeztetés második lépése a két-, illetve háromszintű képzés bevezetése volt, azaz, hogy a képzések jelentős része két szakaszra oszlott: alap- és mesterképzésre. A harmadik szint a posztgraduális képzés, ami azonban csak egy későbbi korszakban, tulajdonképpen napjainkban kapott hangsúlyt. Az alap- és mesterszak elválasztásának célja a hallgatói szabadság bővítése volt, annak a lehetőségnek a biztosítása, hogy a hallgatók az alapszak után intézményt váltsanak vagy kilépjenek a munkaerőpiacra. Ez meg is történt, drámai módon csökkent a mesterképzésben résztvevők száma az ötéves képzési programok létszámához képest. A hallgatók a „lábukkal szavaztak” ebben a kérdésben, és ez a két elem, az egységes kreditrendszer és a kétszintű képzés fel is számolta azt a rossz, akadémiai merevséget, ami a felsőoktatást jellemezte.

A változás erősebben érintette az egyetemi szférát a főiskoláknál, hiszen lényegében megszűnt a különbség az egyetem és a főiskola között. Jellemző apróság, hogy a magyar felsőoktatási törvény nem ismerte az egyetem és a főiskola fogalmát, csak a felsőoktatási intézményt. Végbement ugyan az átalakulás, de mivel piaci eszközökkel közvetítette a gazdaságpolitikai irányítás az átalakulást különösen ebben a térségben, ezért az alkalmazkodási folyamat kevésbé volt tudatos.

A Bologna-folyamat a lisszaboni programhoz illeszkedett, ami a tudásalapú gazdaság megteremtéséről szólt Európában. A Bologna-folyamat első korszakában azok az elemek épültek le, amik nem illeszkedtek a tudásalapú gazdasághoz, de nem tudatosan, világos elméleti-politikai vezetés alapján, hanem a „piaci” folyamatokhoz való illeszkedés eredményeként. A felsőoktatás-politika hazai döntéshozói és az intézmények vezetői nem a tudásalapú gazdaságra való áttérés stratégiáját alkották meg, hanem a „piaci” nyomáshoz igazodtak, és ezért nem értékrendi-szakmai kérdésként vetődtek fel az átalakulás kérdései, hanem gazdálkodási problémaként. A gazdálkodás és a gazdálkodó egyetem fogalma

ezért került a felsőoktatás-politika középpontjába, pedig a gazdálkodás csak eszköz az egyetem, illetve a felsőoktatás funkciójának betöltéséhez.

A 2010-es években a tudatos építkezésre koncentráltak a döntéshozók, és megszüntették a korábbi korszak neoliberais nehezékét. A tudás szükségképpen hierarchikus szerkezetéből fakadóan az egyetemi szférát erősítették meg, a nyugat-európai országokban bevezették a kiválósági központokat, a kutatóegyetemek rendszerét. Ezek az intézmények kiemelt figyelmet kaptak költségvetési és szakmai szempontból is. Feladatuk az volt, hogy az adott ország felsőoktatását hozzáigazítsák a globalizáció követelményeihez, amihez arra is szükség volt, hogy ezeken az egyetemeken világszínvonalú kutatás folyjon. Hangsúlyozni kell azonban, hogy már nem a globális verseny, hanem a globális kooperáció került a felsőoktatás-politika középpontjába. Természetesen nem szűnt meg a verseny, de például a verseny formája a hálózatépítés lett (double és joint degree programok, részképzések stb.), ami a globális kooperációt erősítette. Megmaradtak a rangsorok (ami a versenyeztetés egyik legfontosabb formája), de sokféle rangsor lett, és főleg a világgazdasági válság után komoly kritika érte azokat az intézményeket, amelyek csak a rangsor alapján hozták meg döntéseiket (PODOLNY 2009).

A felsőoktatási intézmények feladata a globális partnerségben való részvétel erősítése lett, amit az Európai Unió például azzal támogatott, hogy új típusú rangsorolási eljárások kifejlesztésére indított programot. Ez az úgynevezett European Third Mission Program (E3M), amiben olyan indikátorrendszert állítanak fel a felsőoktatási intézmények számára, ami illeszkedik a tudásalapú gazdaság követelményeihez.

Hasonló célokat szolgál a Berliini Nyilatkozat 2006-ból, amiben az UNESCO szakosított szerve (UNESCO-CEPES) és a washingtoni Institute for Higher Education Policy az International Ranking Expert Group-pal (IREG) közösen alakították ki a rangsorolási kritériumokat. A Nyilatkozat is azt tartalmazza, hogy a felsőoktatási intézmények közötti versenynek szabályozottnak kell lennie, meg kell felelnie a jól szervezett piac követelményének, és mindenekelőtt a rangsorolás „végül elvezet a rendszer folyamatos javulásához”. A cél nem az, hogy csak a legmagasabb színvonalú intézmények maradjanak meg, hanem hogy minden intézmény fejlődjön a verseny segítségével.

Az egyetemek a tudásalapú gazdaságban

Az E3M projekt már nemcsak a hagyományos oktatást és nevelést, hanem az élethosszig tartó tanulást, a technológiatranszfert, az innovációt és a társadalmi elfogadottságot is beillesztette a felsőoktatási feladatokba. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az egyetem a tágabb vagy szűkebb közösség politikai és gazdasági stabilitásához járul hozzá. A tudásalapú gazdaság lényege, hogy a tudás irányítja a

politikát, a gazdaságot és kultúrát, márpedig a tudás az igazság és az igazságosság keresését és tudását jelenti. Az a törekvés, hogy az egyetem hozzájáruljon az igazságosság szolgáltatásához, fordulat a felsőoktatás-politikában, hiszen ez azt jelenti, hogy a verseny tárgya az értékrend alkalmazásában való versengés. Az egyetemek és a főiskolák ezért már nem a tehetségekért versengenek, hanem egy olyan szellemi közeg kialakításáért, ami a helyi közösségben erősíti az innovációt, a tudás terjedését. Ezt nevezik kreatív szektornak.

A „kreatív szektor” több az innovációcentrikusságnál. A kreatív szektor azt jelenti, hogy olyan társadalmi-gazdasági környezetet alakítsanak ki az egyetemek, amelyekben a vállalatok és az akadémiai szféra között folyamatos az együttműködés, állandó a tapasztalatcsere. Az egyetemeknek már nemcsak arra kell koncentrálniuk, hogy hallgatóik vagy frissen végzetteik minél több start-up céget alapítsanak, hanem arra is, hogy az oktatásban (és a nevelésben) minél több vállalkozó, „gyakorlatban” dolgozó is részt vegyen. Az egyetem fogalma így kitágul, a szakmai közösség egészét reprezentálja, ami nem azt jelenti, hogy a vállalat(ok) vezetnék az egyetemet, hanem hogy az egyetem vezető szerepe erősödik meg a gazdaságban, de elsősorban az értékek és a szakmai kultúra átadása révén.

„A kreatív gazdaságban a gazdasági növekedés hajtóereje a technológia, a tehetség és a tolerancia. A kreatív szektor eredetisége abban áll, hogy a hagyományos gazdasági magyarázatokat, a technológiát és a tehetséget (ami hasonló, de nem azonos a humán tőkével) folyamatként vezeti át a tolerancián. A tolerancia, amit úgy lehet definiálni, mint az új elméletekre és új emberekre való nyitottság tere, alapvető szerepet játszik a kreatív tehetségek legszélesebb körének vonzásában” (DALLAGO 2014: 40).

A kreatív szektorban érvényesített tolerancia az, amit jogállami normáknak nevezünk. A jogállami normák érvényesítésében pedig az egyetemi szférának is van szerepe, és ez a politikai és a gazdasági stabilitás feltétele. Dallago írásában, illetve a felsőoktatási szakirodalomban a kreatív szektor a jogállamban való anyagi érdekeltséget hordozó társadalmi-gazdasági csoport, amelyiknek a megélhetése közvetlenül kapcsolódik az értékrend alkalmazásához és közvetítéséhez. Az értékrend közvetítése válik húzóágazattá.

A tolerancia fogalmát érdemes megkülönböztetni a multikulturalizmustól. A különbség a teljesítményelv, mert tolerancia a teljesítmény tekintetében van, minden teljesítmény elfogadható, ami az értékrend érvényesítését jelenti, de nincs tolerancia a nem-teljesítőkkel szemben. A teljesítményelv következetes alkalmazásához is szükség van az egyetemi szférára, mert ez fontos intézményi eleme a tudás termelésének.

Az értékrend közvetítésének húzóágazat jellegét erősíti meg a Geiger és Sá által bevezetett upstream és downstream technológiai fejlődés fogalmi kerete

(GEIGER–SÁ 2008). Az upstream technológiai fejlődés azt jelenti, hogy az egyetem a legfejlettebb technológiákra összpontosít, ezekben szeretne kiemelkedőt elérni. Ennek megfelelően nagy multinacionális vállalatok kutatási megrendeléseire összpontosít, és nem a helyi közösség igényeire reflektál. Ezzel szemben a downstream technológiai fejlődés a globális eredmények, új technikai eredmények alkalmazását jelenti a helyi piacokra. Olyan innovációkat, fejlesztéseket, amivel elfogadhatóvá teszik ezeket az adott társadalom számára.

Az elmúlt néhány év fordulata, hogy az eddig különböző intézményi stratégiák elkezdtek egyesülni. A felsőoktatásra az elmúlt húsz évben az volt a jellemző, hogy az intézmény upstream vagy downstream stratégiát folytatott. (Jellemző például erre Budapest, ahol a Budapesti Műszaki Egyetemen multinacionális vállalatok tartanak fenn tanszékeket, ugyanakkor a hazai kis- és középvállalatok részére képzett üzemmérnököket a Budapesti Műszaki Főiskolán képzik, és a két intézmény között nem mondható harmonikusnak a kapcsolat.) Az új korszak, a tudásalapú gazdaság a felsőoktatásban az upstream és downstream stratégia egyesítését jelenti. Ez az egyesítési folyamat átalakítja az egyetemi szférát mindenekelőtt azzal, hogy az egyetemek, főiskolák szakmai centrumokká válnak, ezek lesznek azok az intézmények, amelyek lehetőséget adnak a régió szakembereinek a szakmai, tudományos együttműködésre, tapasztalatcserére, közös felzárkózásra a világszínvonalhoz.

A felsőoktatási intézmények a tudásalapú gazdaságban a felzárkózás egyik motorjává válhatnak. Alapvető szerepük lehet abban, hogy az adott régió, ország részt vegyen a globális partnerségben, részesedjen a globalizációban. Ezt nevezik a szakirodalomban „tanuló régióknak” (ASHEIM–PARILLI 2012). A tanuló régióban az államigazgatás, a vállalatok és más szervezetek, az egyetemek és kutatóközpontok működnek együtt az innováció, a versenyképesség és a jólét érdekében. A tanuló régiók kialakítása az Európai Unió egyik legfontosabb célkitűzése, ami a felsőoktatás felértékelődését is mutatja az értékrend átadásában. Ez nem jelent uniformizmust. „Ennek eredményeként a stratégia nem fordítható le a fejlődés és versenyképesség egyedüli és kizárólagos útjára. Ehelyett ez a stratégia különböző lépések egy-egy csomagját alkotja, minden csomag a régió lehetőségein (capabilities) alapszik, és azzal van összhangban” (DALLAGO 2014: 52–53).

A MAGYAR TAPASZTALAT

Hol tart a magyar felsőoktatás ebben a folyamatban? Jelentős hallgatói létszámcsökkenés ment végbe 2011-től, aminek egyik oka a demográfiai átalakulás (az egyre csökkenő gyermekszám), de jelentősebb tényező a nem-nappali képzésben tanulók létszámának drasztikus csökkenése (BERÁCS et al. 2013:

6). A hallgatói létszámcsökkenés mögött az egyik fontos tendencia, hogy a hazai felsőoktatási intézmények nem vagy csak kevésbé tudtak szakmai centrumokká válni, aminek egyik meghatározó oka, hogy nem vagy csak kevésbé demokratizálják az oktatási folyamatot.

Az egyetemeken, főiskolákon lehetőséget kellene biztosítani a szakmai együttműködésre, a szakmai közvélemény formálására, szakmai normák megteremtésére, aminek egyik formája, intézménye a szakirányú továbbképzés. Ezek hiánya jellemzi azonban a felsőoktatást. A hiáynak két, egy kínálati és egy keresleti oka van. A kínálati ok, hogy erősen hat még az a nézet, hogy a felsőoktatásban oktatók saját ismereteikhez igazítják a programokat, kevésbé nyitottak az intézmények. Nem vagy csak csekély mértékben kap szerepet a szakmai közvélemény a továbbképzések kialakításában. Természetesen vannak kivételek (orvostovábbképzés például), de ez nem tekinthető általánosnak.

A keresleti ok, hogy a munkavállalók nehezen vállalnak hosszú távú képzéseket, nagyon alacsony a továbbképzési hajlandóság. Ennek sok oka van, mi itt a pszichológiai-kulturális összefüggésre helyezzük a hangsúlyt. Tapasztalataink szerint a dolgozók félnek az iskolától, csak frusztráltságukat erősíti, és nem vagy csak kevésbé ad önbizalmat. Ez természetesen szakmánként eltérő lehet, de általában igaz, hogy szemben a nyugati gyakorlattal, a hazai oktatási intézmények nem a részvételre, hanem az elidegenítésre támaszkodnak az oktatásban, a félelemre építenek, és nem a közös felismerés adta öröme.

A továbbképzések hiánya egyúttal rámutat a nappali (alap- és mesterszakos) képzések fő problémájára is, a nevelési-pedagógiai eszközök korlátozott alkalmazására. A magyar oktatási rendszerben az oktatás szakmai minősége nincs annyira lemaradva a nyugati gyakorlattól, mint a pedagógiai gyakorlat. Alacsony szintű a közösségépítés, a részvételen alapuló közös munka, hiányzik a hallgatók motiválása a magas szintű kutatómunkára. Természetesen elvitathatatlan a tehetséggondozás, de egyelőre még jelentős mértékben az „elit” és a „tömeg” szembeállítás jellemzi az oktatást. A széles hallgatói csoport arra szolgál, hogy ki lehessen választani az „elitet”, a legjobbakat. Ez a szemlélet tételelesen ellentmond a nyugati szemléletnek, amiben mindenkit teljesítményre ösztönöznek, és a különböző jogosultságok, az oktatás többlet erőforrásaihoz való hozzájutás (plusz óra, tutoriális rendszer stb.) szigorúan teljesítményalapon van elosztva. Az elmúlt húsz évben ezért jelentősen leértékelődött azoknak a munkája, akik a tömegképzés minőségének javítását tartották fontosnak.

Az oktatás és nevelés a hazai felsőoktatásban követte a gazdaságpolitikai szemléletet: a létbizonytalanság, mint a teljesítményre ösztönzés egyetlen és kizárólagos formája, az elitizmus, a dzsentriszellem, amiben lenézik azt, aki napszámos, akinek a munkájától valójában függ az intézmény. Az elmúlt két év forráskivonása a felsőoktatásból, ami példanélkülien gyors és nagyarányú volt,

a világon szinte egyedülálló módon, azért történt meg, hogy a neoliberalizmus szemléleti keretét meghaladják az intézmények. Öt év alatt nagyjából egyharmadával csökkentették a költségvetés felsőoktatási kiadásait. 2000 és 2006 között a GDP 5,0–5,7% közötti részét fordították oktatásra, 2007 és 2011 között ez az arány lecsökkent 4,3–4,9%-ra. Ebből a fő kárvallott a közoktatás volt, a felsőoktatás 1%-os arányát folyamatosan őrizte. 2010 és 2014 között a felsőoktatási támogatás 180 milliárd forintról 126 milliárd forintra csökkent.

A nagyarányú forráskivonásra az intézmények jellemzően kapacitáscsökkentéssel reagáltak. Bevételnövelő stratégiát nem lehetett folytatni, ezért oktatókat, kutatókat és adminisztratív dolgozókat küldtek el, intézményeket zártak be (jellemzően főiskolákat), csökkentették a szakok létszámát stb. Állításunk az, hogy ez az átrendeződés a szemlélet megváltozását fogja magával hozni. A felsőoktatási intézmények számára a megoldást a tudásalapú gazdasághoz való felzárkózás jelenti. Ehhez új típusú oktatási és nevelési programokra van szükség, jelentősebben kell támaszkodni a szakirányú továbbképzésekre, és aktívabb szerepet kell vállalni az adott térség egészének politikai, gazdasági és kulturális fejlődésében. Az ehhez szükséges politikai, gazdasági és személyi feltételek kezdtek el kialakulni 2014-re.

IRODALOM

- ASHEIM, B. T.–PARRILLI, M. D. 2012. Introduction: Learning and interaction-Drivers for innovation in current competitive markets. = *Interactive Learning for Innovation: A Key Driver within Clusters and Innovation Systems*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1–32.
- ATTALI, Jacques 2007. *Blaise Pascal, avagy a francia szellem*. Budapest
- BRZEZINSKI, Z. 2012. *Strategic vision: America and the crisis of global power*. Basic books.
- COLANDER, D.–KUPERS, R. 2014. *Complexity and the Art of Social Policy: Solving Society's Problems from the Bottom Up*.
- DALLAGO, B. 2014. The role of universities in local development. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 5(1).
- DESCARTES, R. 1992. *Értekezés a módszerről*. Budapest
- DESCARTES, R. 1994. *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest
- E3M *European Conference 4 & 5 March 2013*
- FORRAI Gábor 2005. *A jelek tana: Locke ismeretelmélete és metafizikája*. Budapest
- FUKUYAMA, F. 2012. *A politikai rend eredete*. Budapest
- GALBRAITH, J. K. 2007. *The new industrial state*. Princeton University Press
- GEIGER, R. L., & SÁ, C. M. 2008. *Tapping the riches of science: Universities and the promise of economic growth*. Harvard University Press
- HABERMAS, J. 2012. *Esszék Európa alkotmányáról*. Budapest
- HELMICH Dezső–SZÁNTÓ Zoltán: Metodológia, társadalom, gazdaság. *In memoriam Bertalan László*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/metodologia-tarsadalom/ch04.html>. Letöltés ideje: 2014. 07. 22.

- <http://socialbusinessint.com/2012/11/e3m-european-conference-4-5-march-2013/>
- JUNCKER, Jean-Claude 2014. Új kezdet Európa számára: a munkahelyteremtés, a növekedés, a méltányosság és a demokratikus változás programja, https://webmail.uni-corvinus.hu/service/home/~/?auth=co&loc=hu_HU&id=24928&part=4. Letöltés ideje: 2014. 07. 22.
- KIRK, G. S., RAVEN, J. E., & SCHOFIELD, M. 1998. *A preszókratikus filozófusok*. Budapest
- KOLAKOWSKI, L. 2000. *Isten nem adósunk semmivel*. Budapest
- LIFSHITS, M. A., LUKÁCS, G., & KRAUSZ, T. 2010. Lukács György és a szocialista alternatíva: tanulmányok és dokumentumok. Budapest
- MILLS, C. W. 1999. *The power elite*. Oxford University Press
- NIETZSCHE, Friedrich 2007. *Platón és elődei*. Budapest
- PASCAL, B. 1978. *Gondolatok*. Budapest
- PODOLNY, J. M. 2009. *Are business schools to blame*. Harvard Business Review, 87(6), 107.
- REICH, R. B. 2008. *Supercapitalism: The transformation of business, democracy, and everyday life*. Random House LLC.
- RÉTALLÉR, O., & TASNÁDI, A. 2013. *Az impakt faktor és jelentősége a közgazdaságtudományban*. Budapest
- SEDLACEK, Tomas 2012. *A jó és a rossz közgazdaságtana*. Budapest
- SEN, A. K. 2009. *The idea of justice*. Harvard University Press
- SZABÓ, Andrea (szerk.) 2014. *Racionálisan lázadó hallgató*. Budapest–Szeged
- TEMESI, J., HRUBOS, I., & BERÁCS, J. 2013. *Magyar Felsőoktatás 2013*. Stratégiai helyzetértékelés
- WHITEHEAD, A. N. 1967. *Adventures of ideas* (Vol. 9317). Simon and Schuster

Higher Education in the Era of Globalization

The aim of the study is to show the connection between the new era of globalization, knowledge based society, and the challenges of higher education. In higher education, the unity of teaching and education comes to focus since now the transfer and application of the system of values are conditions of advance. As opposed to the previous period's viewpoints, the value system, security, freedom, democracy, and welfare represent the foundation of the rule of law, which has to be represented in education as well. Therefore, the study does not accept exemption of values, arguing that the recent transformation of Hungarian higher education can be seen as a transition from neoliberal views to visions of the new global system.

Key words: globalization, knowledge based society, higher education, system of values, security, freedom, democracy, welfare, rule of law

Visoko obrazovanje u novoj epohi globalizacije

Cilj studije jeste da prikaže povezanost između nove epohe globalizacije, odnosno društva koji se temelji na znanju i izazova sa kojima se suočava visoko obrazovanje. U visokom obrazovanju jedinstvo edukacije i vaspitanja dospeva u centralnu poziciju, pošto u novoj etapi globalizacije uslov za pridruživanje razvijenima jeste prenošenje i primenjivanje sistema vrednosti. Nasuprot vladajućem shvatanju prethodnog perioda, osnovu uređenja pravne države zapravo čine sistem vrednosti, sigurnost, sloboda, demokratija i blagostanje, te ovi faktori treba da budu zastupljeni i u obrazovanju. Autor studije zato ne prihvata odricanje od vrednosti i iznosi argumente u korist tvrdnje da preobličavanje neoliberalnih shvatanja, koja se zadnjih godina odvija u visokom obrazovanju u Mađarskoj, može da se interpretira kao prenošenje sistema vrednosti koji je kompatibilan sa novim poretkom u svetu.

Ključne reči: globalizacija, društvo na temelju znanja, visoko obrazovanje, sistem vrednosti, sigurnost, sloboda, demokratija, blagostanje, pravna država

Beérkezés időpontja: 2014. 07. 04.

Közlésre elfogadva: 2014. 07. 31.

Madarász Tibor

∴ University of Debrecen, Doctoral Council of Humanities,
∴ Doctoral School of Human Sciences
∴ madarasz.tibor78@gmail.com

MILITARY EDUCATION: CONSTRUCTION OF SOCIAL CONNECTION THROUGH EDUCATION OF HOME DEFENSE

*Katonapedagógia: társadalmi kapcsolatépítés
honvédelmi nevelésen keresztül*

*Vojna pedagogija: izgradnja društvenih odnosa kroz
edukaciju iz odbrane domovine*

In the study, we present the revival of the military education which has national traditions in Hungary. We describe the transformation of Gábor Dénes Electronic Secondary Technical School and Students Hostel into a national military boarding school.

The method of the research is founded on the analysis of more than 1900 hours' survey and half-structured interviews. Local documents, laws, government edicts supplement our experience.

According to the results of the research, the transformation of the institute fulfils the expectations and it gets considerable support from the society and government. Leaders, participants and executive staff give different kind of support to transformation in everyday practice.

Key words: military education, military school, military boarding school, military service, transformation

1. MILITARY AND SOCIETY

Despite the fact that the determining significance of social changes in a global sense along with its various social subsystems and organizations was long ago recognized by the profession, social sciences began to deal with military institutions relatively late, after the Second World War (BURK 1993). The relationship between the armed forces and society was examined first by Morris Janowitz, who received the topic as aim and means invoking the establishment and cultivation of an international, interdisciplinary scientific thinking (JANOWITZ 1974). According to a prominent part of opinions, military culture is a key fac-

tor to understand the civil-military relations. The military culture of a nation can be grasped alongside its military and the civilian relations of its military institutions and military sub-system. Where society is acceptable, the attitude is respectful towards the military and military culture, where opinion-forming is mutually acceptable between the two subsystems – civilian and military – there the conflicts are minimal (HERSPRING 2009).

The co-operation of soldiers and citizens is an essential task not only in war situation, during foreign mission performance, but also in peacetime, in domestic environment. Social sciences, such as military education, we see as a priority area, while studying the civil and military relations, and the embedment of the military into the society. We can say, a country's military might, the national army and the civil society's affair with each other are in a very strong interdependence. An important example is that civil control is also indispensable, and has to take into consideration the need for military standards and its unquestionable legitimacy. This type of acceptance, of course has to exist side by side. Because of the differences in perception of civil and military population it is quite difficult to judge the issue of civilian control (HOLLÓ 2003). For example, it is a great dilemma; how to reconcile such a kind of military that is strong enough to do anything what civilians ask them to do. With such obstinacy, this is sufficiently subordinate to just do what civilians let them do (FEAVER 1996).¹ Can the quasi-secret military system, which is closed for the outside world, be more effective as an organization? Does the subordination for the social will, the co-operation with civil society weaken the army or not? Alternatively, does it just establish a shift of the emphasis in the organization as a whole, or in terms of its functionality? May they even have a reinforcing effect?

A kind of mental change can be detected related to the civil control of the armed forces, compared with the former Hungarian soldier society characteristics. The recognition that the controlled are under control as well, at different degrees (political control under a type of social control), has been replaced with an adaptation for the requirements of the civil control. The previous confinement and seclusion efforts of the armed forces were changed with a partnering behavior. In addition, beside the national interests, the international ones are also motivating. Motivating to be open to the civil society is also indicated by the expectations of NATO (North Atlantic Treaty Organization), which our country has to fulfill. Previously, most of the conscripted staff were only soldiers, they were good solely at the army profession. Due to changes in the army

¹ Feaver, Peter D. (1996.) in the work of „The Civil-Military Problematique: Huntington, Janowitz, and the Question of Civilian Control” the question arose related to the United States of America's (USA) civilian and military relations.

structure and their age, those who had doubts and lack of trust left the army career. Others, who remained to continue their army career, adopted the new kind of approach, accommodated to the new structure. Young age professionals grow together with the new aspects and structure (HOLLÓ 2003).

Nowadays, related to the functions of the national military, it is an essential question, how far the national military is supported by the society, or if this support is not broad enough, how we should build up or reorganize the structure and function of military. Because of the decrease in the number of military organizations and because of the requirement to meet with the challenges of the modern age, knowledge-based military conception is conceived (EDMUNDS 2006). To reach the optimal use of the potential abilities for the staff has to go together with organizational rationality. The staff have to feel, from both the side of the military and of the society, the loyalty and appreciation toward them. From the point of view of the organization, it is also important that the military organization is aware of the members' career, the operation of the organization, and also opinions related to the process taking place inside the body. If any difference can be recognized between the daily practice, and the strategy and goals of the Human Resources of the Armed Forces, it means there are some problems in the system. Such problems may cause the weakening of the organizational ties of the staff to the system. The organization requires efficiency of the human resources activity, with the main goal to result in a predictable career vision with calculable progress for its members (KOLOSSA 2009).

2. NETWORKING WITH SOCIETY BY PATRIOTIC EDUCATION

In Hungary, the support of military affairs came into the focus by its NATO accession (in 1999), which also generated increased international engagement as well. The two contexts together recall some social expectations as well. In addition, a third factor, a legislative decision also drew the attention for the national defense. It was the decision which reshaped the army structure from a conscript-based to a professional military force. Ceasing the conscript-based, armed forces, the military's embedment into society was terminated. It is important factor, because in defense, basically every family is involved, especially the young men. While this kind of wide spectrum relationship no longer exists between the civilian and military spheres, social forms, and civil life issues in relevance to home defense changed (VARGA 2010: 2012).

After the changes of the regime in 1989-1990, the school-system became apolitical. The content of moral education was changed. Educational tasks ignored patriotic education and they were completely erased from the strategic educational-teaching documentation as well. With this, there is a total lack of

patriotic education in the core of educational and training process in the system. An unfortunate shortcoming is especially the lack of the educational function of defense, which previously had national traditions. It was justified with the abolition of the compulsory military training and with the privacy law of the youth. The elimination of the military college system had more financial and efficiency based causes in the background. Because of the lack of the conscript-based military forces and secondary school military education, an enormous gap was created between the society and the military segment. Due to the elimination of the military secondary schools, basically the 3 to 23 year-old-age group does not get any information about the Hungarian Armed Forces. This gap needs to be filled with the implementation of patriotic values into curriculum from preschool education until college (NYÍRI 2011; HAJDICSNÉ 2012; HAJDICSNÉ–CZANK 2012).

In the liberalized societies, which were producing a mass of alternative pedagogical trends, diversity, libertine of opinion-expression without restrictions gained ground. At the same time, discipline, morality, sense of duty, even the spirit of camaraderie were overshadowed.

The „Military School” program, initiated by the Hungarian Armed Forces, is an excellent opportunity for mediating the universal and national values. Military education and its social relations have an essential role in forming the national identity (NYÍRI 2011). Because of the reorganization of the army, the suspension of conscription, the elimination of the military colleges, justification of the revival of military education and military’s social relations was evident. However, the way is different from the former institution of conscripts. The „Military School” program wants to fulfill the gap between military and society at an age level which is very reasonable to the military education. We see that in military training in ancient Sparta, the medieval knights’ education, the military colleges in Hungary or the schools for military henchman, the military career orientation started at childhood, or at a young age. The cause to start at a young age is efficiency (FINÁCZY 1906, 1926; MARTINKÓ 1996, 1998; HAJDICSNÉ–CZANK 2012). Can we assume that a part of the youth age group has interest in defense issues (VARGA 2012)?

3. „MILITARY SCHOOL” PROGRAM AND MILITARY ORIENTATION COURSE

We can find various examples in Hungarian history for different types of military education. In the 19th-20th century, there were nearly fifty institutes of military education working in our country (like secondary school, cadet school, military and vocational schools, military college) (MARTINKÓ 1998). Without going into detailed description of the above-mentioned institutions, we can

claim that in our country, military education has a great historical tradition. Even though nearly fifteen years after the transition of the political regime in 1989–1990, the still resisting military secondary school and college system were completely abolished, the seeds of military education remained; they failed to be wiped out. Although the institutions providing military education did not exist any longer, and the former sense of military education disappeared, a new initiative to smuggle patriotic values into the education system and curriculum set off. After the initiative of the Ministry of Defense, in 2005 the “Military School” program was launched. Its main aim was to shape the approach, besides raising the awareness of 12 to 16 year-old-age young individuals for healthy life, discipline, education, defense, military career, and importance of contact with the civil society. The visualization of patriotic education in the National Curriculum served the purpose of shaping the society, the society which loves and respects its country (HAJDICSNÉ 2012). Within the framework of the program, practice centered workshops, barracks visits, summer camps are implemented, which are to help young people to learn more about the Hungarian Armed Forces and about the military profession. It could be a question about the “Military School” program if it has an expandable or a deepening purpose. Is the goal value creation, opinion shaping, or preparation for secondary or higher level graduation (VARGA 2012)²? The program generated attracting interest in the society, and its success is still ongoing and uninterrupted (FEKETE 2013).

Nowadays, protecting the nation is based on voluntarily professional soldiers. Nevertheless, it is an important social interest that the case of national defense, reach the whole society, not only the professional layer. Within the population, military education is especially important for high school population. In the year 2005, military education appeared again in public education. Initially, the subject of military basics in the curriculum was a facultative option; then lessons, later a graduation course were built in the curriculum by the secondary schools on voluntary basis. The aim of the course is to introduce high school students to the need of national defense, the elements of military system and the citizens’ defense-related obligations. Different elements are included in the curriculum: history, geography, health education as separate subjects. Students should be able to give an account of their knowledge both in writing and orally, and be able to use military terminology properly. For teachers, to be able to teach the subject, a 60-hour-course is attached. Moreover, a high level, further

² The expansive and intensive question can be asked at the social connections on other levels as well.

More civilians have to be involved in the relations with the armed forces or more qualified professional soldiers are needed. (Varga 2012)?

training is part of the education plans at NUPS – National University of Public Services (NKE: Nemzeti Közzolgálati Egyetem). At present, the subject is thought approximately in fifty high schools across the country (VARGA 2011a; HAJDICSNÉ 2012).

4. MILITARY EDUCATION AT GÁBOR DÉNES ELECTRONIC SECONDARY TECHNICAL SCHOOL AND STUDENTS HOSTEL

Gábor Dénes Electronic Secondary Technical School and Students Hostel (hereinafter GDESTSSH) is seated in the former Electrician Warrant Officer Training School. The building complex is located in the neighborhood of the Kossuth Barracks, which created an opportunity for the cooperation. GDESTSSH joined the “Military School” program with the support of Debrecen City in 2009. From the academic year 2009, there started a framework in the institution for a facultative study group of military basics. The study group received assistance from the soldiers of the Hungarian Defense Forces, 5th István Bocskai Mechanized Infantry Brigade. Within the study group’s educational framework, theoretical and practical sessions have a fifty-fifty ratio, with a wide range of subjects, like: military terrain study, arms and weapons, military regulations, formal occupation, melee close quarters battle (CQB). The institution and its enthusiastic students were involved in a growing number of military programs. From the year 2011, the subject Military Basics was displayed at the institution. Great interest was shown toward the subject; therefore, from September 2011 option changed for classes, and then an optional graduation course was introduced. From the academic year 2012/2013 military education gets included not only in the school curriculum but it transcends the boarding school as well. With its unique education system in the country, from the academic year 2013/2014 the complete institution has been under the maintenance of the Ministry of Defense.

4.1. CHARACTERISTICS, ACTORS, INTENTIONS

GDESTSSH as an institution can be characterized by average indicators – related to the learning effectiveness, consistency of the infrastructure etc. According to its characterization and indicators, intentions coupled with a monumental plan to be the first national military educational institution. Naturally, the changes are bringing infrastructural improvements, increasing the level of the academic and educational work. The level would be higher, while students were involved to live a military lifestyle with rigorous behavior rules and time management (FEKETE 2013; MADARÁSZ 2013).

The idea of the evolution of the institution to a specialized military education school was conducted on several levels. Successful graduate students of military boarding schools could become productive senior officers and generals. The General's level is high enough for decision-making in order to materialize an idea, with the adequate decision in the background. The nostalgic frame of mind for the military boarding school was also a generating element forming at this level. Alongside, forming the Military School program, the Hungarian Defense Forces, 5th István Bocskai Mechanized Infantry Brigade commander and director of the GDESTSSH were in contact with the local authorities, playing an important and active role to organize and realize the institution. The national-scale initiative has earned the support of the responsible officer in charge at the Ministry of Defense, who became a flag-bearer of the program, and supported the implementation of military education and military schools in practice.

Between the Local Government of Debrecen City (hereinafter: Debrecen City's Local Government – DCLG) and the leadership Hungarian Armed Forces 5th Stephen Bocskai Infantry Brigade an agreement was born about the actual curriculum of the military education in the primary and secondary schools. The need of the analysis also got an important place in the agreement and document, which was carried out by the organizations concerned. As a result, Debrecen City's twenty-eight elementary schools launched extra study groups after the obligatory classes for military and defense education. Afterwards, negotiations started with more secondary schools to initiate the education, classes, and study groups of military basic skills. The participating schools competed with each other to involve as many students as they could in the military educational program (NYÍRI 2011). Meanwhile, due to the economic , the local government intends to discard the maintained schools and boarding institutions. Despite the bad financial circumstances, the Ministry of Defense indicated their claim for Debrecen City's Local Government (DCLG) about the need for GDESTSSH.

The Ministry of Defense and Debrecen City's Local Government (DCLG) had an agreement about their cooperation, which contained a statement as well. This Statement of Intent included the transformation plan of GDESTSSH for the military education institute. Joint maintenance of the military school in 2012/2013 academic year was laid down in an agreement on 26 October 2011. The contract also had a provision stating that in the academic year 2013/2014 the power of maintenance and operating rights are in the hands of the Ministry of Defense, and the Local Government shall not obstruct this in any way. Conditions for military and defense education operating in GDESTSSH had to be implemented primarily under legal terms, but also to provide its financial, material and personnel basis. The amendment of the Public Education Act of 2013

paragraph 36 contains the derogations of general rules applicable to exceptional conditions for law enforcement bodies (Act LV/2013).

With this opportunity, the door is open for an educational institution based on high-quality work, with patriotic and traditional values, and where the primary purpose is not to shape soldiers but to educate young men with a professional profile of skilled, versatile and patriotic professionals. That was the institution's original professional aim. The teaching staff and employees of the institution accepted the transformation with varied enthusiasm. Beyond that, they will have to implement the every day circumstances into the institution's educational elements; they will also become active participants of the changes. Soldiers perform active teaching and educational work with undiminished enthusiasm and zeal; they do their task fervently in order to see the rebirth of military education.

Similar determination motivates the students in the first grade receiving their military education. Although the initial dropout rates are far greater than in the previous years, the personnel are optimistic. The daily routine of the boarding school pupils is different depending on whether they attend the military education or not. Regulations for the students at the military education area are more emphasized compared to the population and rules for the other residents. Boarding school students and the rest of the pupils live by double standards, entirely different from each other according to their daily agenda and of their lives within the walls of the same institution. Very different motivational mechanisms work behind the transformation process. These mechanisms could work synergistically, i.e. strengthen each other. Accordingly, there is an institution whose professional profile and low number of emission always has its fight to stay alive. Moreover, to keep the profile and add the low number of emission is very expensive. For the funder, financing the institution could be a problem, but for Ministry of Defense, the position of the object and proper professionalism are advantages. Thus, the admission of the new defense education program gives satisfaction to the leadership of the institution, as well as the military leadership. The teaching staff were at first not so enthusiastic about a possible military training, but at least viewed their position to be more stable. Even students and their parents explicitly considered useful the character of the new type of education. They are all of the opinion that military education provides positive effect on students' lifestyle, and for character shaping.

4.2. PRINCIPLES

The 2012/2013 academic year would start with the so-called "Frog Camp" (Rookie Camp), held for the future ninth-grade pupils. The objective of the one-week camp is to give an introduction about the GDESTSSH for those potential

students who will join the institution for four years. The clear and stated intention of the camp is to select among students, to face with their inadequacy as early as the zero-week. Unfortunately, it did occasionally occur in previous camps. New requirements of defense education are primarily for teachers and upper-grade students, to create new life circumstances for them in an ordinary environment. For military persons and students, the ninth grade begins with novelties. Even at the physical fitness test (which has not yet been legally verified), we can see that the students have good potential, but they do not have higher intellectual abilities than the previous grades. While student accommodation would be specifically required for defense education, to make it obligatory has legal obstacles. Despite all the setbacks, the vast majority of ninth-grade students begin their daily routine in a specific student environment.

Both civilian and military educators are jointly engaged working with boarding students in their college life. However, the activities are usually carried out in independent batches, in the following way: in the residential area, there are two military educators in charge, while soldiers teach Military Basics at the school area. Boarding house life begins with waking up at 6:00 a.m. and after fifteen minutes of personal hygiene, students participate in morning workout starting 6:15 a.m. The workout is conducted by the military educator in charge, who arrives at 6.00 a.m. and is on duty until dismissed by the afternoon shift at 2:00 p.m. The workout is followed by breakfast, and dorm inspection. The boarding students' daily schedule in the majority of the cases is handled by soldiers. The other 130 pupils are under the responsibility of a civilian educator until 7:45 a.m. During the time of classes, there are no military personnel on the premises, provided that there are no Military Basics classes. The military educator is replaced at 2 p.m., after the class batch and lunch. The afternoon shift educator assigns military activities (such as close combat battle, shooting, physical training, marching, and theoretical military skills) to the boarding students. These students, as opposed to the others doing the regular curriculum, cannot leave the institution during the whole week.

Military education means great changes primarily in student lifestyle in their boarding circumstances, where soldiers are in charge. The civilian educators generally do not stand by passively, and the soldiers tend not to let go of their own control. In a qualm situation, in order to settle common values, the civilian leadership generally supports the military educators' opinions and values against the civilian educators' standpoint. The differences between the two attitudes can cause frictions during the daily practice of education.

Due to the fact that boarding school military pupils and the regular students essentially live their life according two different schedules, these sometimes come into conflict with each other. For instance, military curriculum students

have a line up while the regular students spend their free time. Alternatively, the regulars have quiet time for studying, and while the military ones have to act on commands. It is not uncommon that soldiers sound the tattoo loudly while some of the regular students are already asleep in their room. Despite the fact, that students at military education have no leave on weekdays, they are short of quiet time and time to learn. The parents of the students can essentially be divided into two opposing groups: one group complains about the lack of leave, while the other about the lack of learning time.

It is worth to mention the upkeep and financial background of the institution, being under authority of the Ministry of Defense. The modernization of the institution and boarding school is carried out floor by floor every year. The technical tool-park of the institution is also constantly developed. The Hungarian Armed Forces supply students with tailor-made uniforms, and occasionally they give out a Battle Dress Uniform (BDU) as well. The military equipment and tools are obtained from the warehouse of the neighboring brigade, to which they are returned after use. The Ministry of Defense takes care of student and staff catering, as well as of the school's public utility bills and wages, which are also on the MoD's budget. Although this budget does not make a significant share of the MoD's overall financial expenditure, compared with Debrecen City high schools it is probably the most plentiful.

4.3. CONSEQUENCES OF THE RESULTS AND A FUTURE VISION

The institutional documents (Bylaws, Institutional programs, Organizational and Operational Pedagogical Rules) incorporate the values of the military education system, but do not contain a detailed description of the students' lives or coordination of educational and military activities. The basic reasons for the lack of chiseled details can be sought in a different legal status of the former students of military schools. Officially, they were military students for three years, and in the fourth, they took the military oath and became soldiers.

The pupils of GDEMSZK are students in terms of their legal status, and since they are only 15 years old, they are seen as children rather than adults, having child protection rights and obligations, alongside with the requirements of the educational organization. In practice, it means that although the institution and its program are based on military rules and patriotic values, and the daily routine follows a military regime, educators have to face the fact that the trainees are children, whom educators are not allowed to order or to allocate certain types of tasks. Instead of commands, they have to request, instead of real military preparations, they mainly practice the basics of movements through sport and other,

non-military forms in their daily routine. Nevertheless, we are facing an unmatched story, coming from the nature of the institution and its boarding school features. Military boarding schools are usually based on commands and rules, which is necessary for effective implementation of the special requirements. However, for students applying to GDEMSZ, it has not yet legally been solved how to implement the rigorous physical requirements, so a physical aptitude entrance test should be introduced (in: KEMÉNY 1888; cited by MARTINKÓ 1998; MARTINKÓ 1996, 1998; A Gábor Dénes...; <http://www.gdemszk.hu>).

At the end of the first academic year, a conclusion can be drawn: defense education is rightly conducted within the walls of GDEMSZK, and both the students on one side, and the civil and military educators on the other, are capable of performing a good cooperation to reach common objectives. In spite of this, the atmosphere in the institution has changed dramatically in the recent past. Although there is rising interest from the outside towards the institution, a kind of hiatus permeates the corridors. Although the military students are very similar to the civilian children, the behavior of the former ones is slightly colder and they are more distanced from others. This kind of behavior derives from the discipline exercised at the school. It takes them much longer to embrace civil norms and behavior, because the soldiers in the military impulse inject such conduct into them with great force. It seems that first, they have been socialized as soldiers, and only then are they re-socialized for civilians. The soldiers want to shape them as military recruits, and accordingly, this is done in every segment of their daily routine with rigorous methods, in the form of commands. The daily agenda is based on two elements: the development of physical abilities, and the importance of learning time. At this point, there is an obvious incessant conflict between the military and civil values. In this constant clash, sometimes the civilian, sometimes the military values yield to force. However, in legal terms, these children are high-school students, so traditional values and the overall importance of learning are essential elements in their education.

There is no change in running the classes and the curriculum, thus the soldiers conduct training only within military subjects. The question of whether the subjects and the boarding school regime fulfill the expectations in the field of patriotic education can hardly be answered based on the experiences of the first academic year. At the same time, the increased military presence in the institution seems positive future vision, and military staff are selected among the best qualified individuals. Another 4-5 persons are due to arrive in the dormitory, which will enhance the military character of the institution and consequently raise uncertainty among civilian educators. The former military and civilian educators' schedule is constantly changing, which can be viewed as exploratory movements into a new system.

Fulfilling a variety of requests, military students appear at various civil and sports events in Debrecen and in other municipalities in the region and all over the country. Due to this active presence, the reputation of the institution reaches different parts of the country. The institute also holds an Open Day, which shows that the GDEMSZK as a model school alongside with defense education is highly representative in the whole society. The Hungarian Armed Forces intends to broaden active defense relationship with society through GDEMSZK and its institutional and the educational program. For example, the Open Day by the NCO Academy and neighboring brigades, as well as the entire Hungarian Armed Forces were presented to the visitors. During such events, the soldiers appear in front of the general public by advertising and promoting the military profession. On this basis, it seems the defense case today would not affect the whole of society in this scale, so there is no other way for the Hungarian Armed Forces than to implement its recruitment methods on the labor market as a whole (VARGA 2011b, 2012).

Although civil presence in military educational institutions was previously not tolerated easily, at the turn of the 20th century and on, military college education has acquired a different form and facilitated closer military and civil co-operation. In spite of greater or smaller uncertainties, the Ministry of Defense gave support for backing such an institution. In perspective, the MoD would accept to be the legal founder and owner of these institutions with full right of influence in its educational program as well.

Society has shown interest for this new profile of educational institution, which is primarily based on the number of applicants and in their results achieved in the entrance examination tests.

BIBLIOGRAPHY

- Act LV/2013. on modification of the Act of the National Curriculum CXC/2011.
- BURK, James 1993. Morris Janowitz and the Origins of Sociological Research on Armed Forces and Society. *Armed Forces & Society Winter*. 1993/19. pp. 167–185.
- EDMUNDS, Timothy 2006. What *are* armed forces for? The changing nature of military roles in Europe. *International Affairs*. November 2006. Volume 82, Issue 6, 1059–1075. p.
- FEAVER, D. Peter 1996. The Civil-Military Problematic: Huntington, Janowitz, and the Question of Civilian Control. *Armed Forces & Society Winter*. 1996/23. pp. 149–178.
- FEKETE András 2013. Education of youth, and preservation of tradition in Military School Program, *Military Review*. May, 2013., issue 141. number 3. pp. 50–51.
- FINÁCZY Ernő 1906. *History of antiquity education*, Budapest. Reprint Collecton of Science, Budapest, 1984
- FINÁCZY Ernő 1926. *History of medieval ages education*, Royal Hungarian University Press, Budapest

- HAJDICSNÉ Varga Katalin 2012. Military and defense education in the secondary schools, part 1. Goals, requirements, documents, education tools. *Training and practice*. 2012. issue 10, number 1–2., pp. 30–39.
- HAJDICSNÉ Varga Katalin–CZANK László 2012. Military and defense education in the secondary schools, part 2. Teacher's training, military and defense secondary schools in service of the military education. Education and practice. *Training and practice*. 2012. issue 10, number 3–4., pp. 167–176.
- HERSPRING, Dale 2009. *Civil–Military Relations in the United States and Russia: An Alternative Approach*. Armed Forces & Society. July 1, 2009/35. pp. 667–687.
- HOLLÓ József 2003. *Leadership and socialization courses in the Armed Forces*. In: Knowledge management 4th November 2003. November, issue 4, number. 2. pp. 27–34.
- JANOWITZ, Morris 1974. Armed Forces and Society: An Interdisciplinary Journal *Armed Forces & Society Fall. 1974/1. pp. 3–4.*
- KEMÉNY Ferenc 1888. *Comparative aphorisms from the civilian and military education*. Military History Archives, 39103.
- KOLOSSA László 2009. *The curriculum model of the Hungarian Armed Forces*. (Ph.D. Thesis). Budapest, Miklós Zrínyi National University of Defence Lajos Kossuth Military Science Branch, Doctoral School of Military Sciences
- MADARÁSZ Tibor 2013. *Military education in the Dénes Gábor Electronic Engineering High School and Boarding School*. Under publication.
- MARTINKÓ József 1996. *Military secondary schools in the history of Hungarian history of schools*. Hungarian Armed Forces Human Service Center, Budapest.
- MARTINKÓ József 1998. *Military students and pupils*. PETIT REAL Publishing House, Budapest.
- NYÍRI Sándor 2011. New methods and result in the military education at the Hungarian Armed Forces 5th István Bocskai Infantry Brigade. *Military Review*. January 2011., issue 65, number 1., pp. 43–45.
- STUMMER Judit–CZANK László 2011. Military Study Basics – experiences of the 8th semestre. *Military Review*, September 2011., issue 65, number 5. pp. 38–40.
- VARGA András 2010. A secondary school group's opinion about national military and military staff. *Science of military review*. 2010., issue 3, number 4. pp. 50–57.
- VARGA András 2011a. Questions of the implementation of the military basics subject. In: *Education of History*. Online review of history didactics. (XLVI.) New issue II–2011. number 2. pp. 151–164.
- VARGA András 2011b. *Sociological questions of the relation for military and defense curriculum among the secondary school students*. (Ph.D. Thesis). Budapest, Miklós Zrínyi National Defense University Lajos Kossuth Military Science Branch, Doctoral School of Military Sciences.
- VARGA András 2012. Questions and answers about Military School Program. *Military Review*. November 2012. issue 140, number 6. pp. 50–53.

*Katonapedagógia: társadalmi kapcsolatépítés
honvédelmi nevelésen keresztül*

A kutatás célja a Magyarországon nemzeti tradíciókkal rendelkező katonai nevelés újraeledésének, a Gábor Dénes Elektronikai Műszaki Szakközépiskola és Kollégium honvédelmi szakközépiskolává alakulásán keresztül történő bemutatása. A kutatásban a katonai és a civil pedagógiai nevelés értékrendjének összekapcsolódása civil interpretáció segítségével valósul meg.

A katonaság társadalmi beágyazottságának mértéke nagyban függ a civil szféra és a honvédség kapcsolatától. Manapság nő a honvédelmi szervek társadalmi megbecsültsége, ugyanakkor a sorköteleesség felfüggesztésével és a közép fokú katonai nevelés megszüntetésével a közvetlen kapcsolat meglehetősen beszűkült, annak ellenére, hogy szükség lenne a kapcsolatteremtés folyamatos bővítésére (MARTINKÓ 1998; JOBBÁGY–STUMMER 2010; VARGA 2012). Ennek a kapcsolatrendszernek a szélesítésére kiváló lehetőség mutatkozik a Magyar Honvédség által életre hívott Katonasuli program keretein belül megvalósuló hazafias nevelés segítségével (VARGA 2011a; HAJDICSNÉ 2012; H. VARGA–CZANK 2012).

A kutatás módszertani alapját az intézményben több mint 1900 órában végzett résztvevő megfigyelés és félig strukturált interjúk készítése és elemzése adja. A tapasztalatokat helyi dokumentumok, törvények, kormányrendeletek értelmezése egészíti ki.

A kutatási eredmények szerint az intézményátalakulás beváltja a hozzá fűzött reményeket, és kellő mértékű társadalmi és kormányzati támogatást kap. Eltérő mértékű azonban az átalakulási folyamat támogatottsága az irányítók, illetve a résztvevő, végrehajtó személyzet körében, amely a hétköznapiak során is megmutatkozik.

Szakirodalmi háttérként elsősorban hazai szakfolyóiratok (*Képzés és Gyakorlat, Hadtudományi Szemle*), hadtörténeti írásművek, valamint a témához kapcsolódó szakdolgozatok és doktori értekezések szolgálnak.

Kulcsszavak: katonapedagógia, katonai iskola, katonai kollégium, katonai szolgálat, átalakulás

*Vojna pedagogija: izgradnja društvenih odnosa kroz
edukaciju iz odbrane domovine*

Cilj istraživanja jeste da kroz primer transformacije Srednje elektrotehničke strukovne škole i kolegijuma Deneš Gabor u srednju strukovnu školu domovinske odbrane, prikaže revitalizaciju vojne edukacije koja poseduje nacionalnu

tradiciju u Mađarskoj. U istraživanju se spajanje vojnog i civilnog sistema vrednosti ostvaruje pomoću civilne interpretacije.

Stepen usađenosti vojske u društvo u velikoj meri zavisi od odnosa koji se ostvaruju između vojne i civilne sfere. Društvena cenjenost odbrambenih organa je danas u porastu, istovremeno ukidanjem redovnog služenja vojnog roka i prestanka vojnog obrazovanja srednjeg stepena neposredne veze su poprilično sužene, iako bi bilo potrebno kontinuirano proširivanje ovakvih odnosa (MARTINKÓ 1998; JOBBÁGY–STUMMER 2010; VARGA 2012). Za proširivanje sistema povezivanja se kao idealna šansa pokazuje patriotsko vaspitanje koje se ostvaruje u okviru programa vojnih škola specijalno razrađenog sa strane vojske Mađarske (VARGA 2011a; HAJDICSNÉ 2012; H. VARGA–CZANK 2012).

Metodološku osnovu istraživanja čini aktivno posmatranje i izrada, odnosno analiza polustruktuisanih intervjua u ustanovi, što je u trajanju iznosilo više od 1900 časova. Stečena iskustva se dopunjuju interpretacijom lokalnih dokumenata, zakona i dekreta vlade.

Prema rezultatima istraživanja preobražaj institucije ispunjava preliminarna očekivanja i uživa dovoljan stepen podrške društva i upravnih organa. Različit je međutim stepen podržanosti procesa transformacije sa strane rukovodećeg, odnosno izvršnog kadra i učesnika, što se pokazuje i u toku svakodnevnog života.

Kao stručna literatura poslužili su prvenstveno domaći (mađarski) stručni časopisi (npr. *Képzés és Gyakorlat* [Obuka i vežbe], *Hadtudományi Szemle* [Vojnostrateški pregled]), vojnoistorijska dela, odnosno studije i doktorske disertacije koje su vezane za temu.

Ključne reči: vojna pedagogija, vojna škola, vojni kolegijum, vojna služba, transformacija

Beérkezés időpontja: 2014. 04. 05.

Közlésre elfogadva: 2014. 05. 22.

Pecze Anna

· Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti Kar, Településépítészeti Tanszék,
 · Tájépítészet és Tájökológiai Doktori Iskola
 · peczeanna@gmail.com

VAJDASÁGI FALVAK A TISZA MENTÉN

*Hungarian Villages by the Tisza**Vojvođanska naselja uz tok Tise*

A tanulmány a vajdasági településhálózat kialakulását, fejlődését, felosztását vizsgálja, a teljesség igénye nélkül, tíz Tisza menti falu példáján. A vajdasági településfejlődés ugyanúgy, mint a magyarországi, négy fejlődési korszakra bontható: a Szent István által törvénybe iktatott templomos falvak – a középkori települések, a török hódoltság korszaka, a török utáni ütemes településfejlődés és átszervezés korszaka és a trianoni békeszerződés utáni korszak. A tanulmány külön figyelmet fordít a falvak kialakulásának hatótényezőire. Köszegfalvi és Loydl hét hatótényezője közül a tanulmány hármát emel ki, a táji adottságokat, a közlekedést és életet, valamint a szocializációt. Ezen tényezők alakítják ki a településeket meghatározó elemeket, a főutcat és a főteret, melyek később szimbolikus jelleggel bírnak.

Kulcsszavak: falu, vajdasági faluhálózat, faluszerkezet, utcakép, főutca, főter

Vajdaság Szerbia északi, Magyarországgal határos részén található, részben magyarok által lakott terület, közigazgatásilag autonóm tartomány. A 21 500 km² területű régiót három folyó, a Duna, a Tisza és a Száva három földrajzi régióra osztja: Bácskára (Közép- és Dél-Bácska), Bánátra (Nyugat-Bánság) és Szerémségre (Kelet-Szerémség). 36 község¹ alkotja, melyekhez 306 falu tartozik. A Tisza mellett 20 település található, két város és öt kisváros², illetve 13

¹ Község Szerbiában: mint sok más országban, a közigazgatási rendszer területi és szervezeti alapegysége. (Szerbiában 122 község van, ebből Közép-Szerbiában 83, Vajdaság Autonóm Tartományban 39.)

Község Magyarországon: település-földrajzi szempontból lehet város, falu, város a környező falvakkal vagy falvak csoportja. Magyarországon és Romániában ugyanakkor 1950 óta a városokat nem nevezik községnek, ezért a község szó csak falusi közigazgatási alapegységre vonatkozik. A községet a falu fogalmától az különbözteti meg, hogy a község jogi és politikai kategória, míg a falu településföldrajzi fogalom. Magyarországon a kettő a közbeszédben gyakran összemósodik.

² Egyes források szerint város jellegű település.

faluk. Ebből a 13 faluból a tanulmány, a teljesség igénye nélkül, 10 falu fejlődéstörténetét és utcaszerkezetét vizsgálja.

Bácska és Bánát a Nagy-Magyar-Alföld déli része, az eurázsiai sztyeppék legnyugatibb területe. A lösz és homok borította síkság kiváló termőterülettel rendelkezik. Az elenyésző szintkülönbségeket javarészt a folyók munkája alakította.

A vizek minduntalan vonzották az embert, mert nélkülözhetetlen az életben maradáshoz. Ezzel együtt megtanultak bánni is vele, mert amilyen áldás, olyan veszélyes is tud lenni. A vízgazdálkodás évezredek óta fontos a társadalom, a települések életében.



Bácska³, Bánát⁴ és Szerémség⁵

(a Vajdasághoz tartozó területek késsel, míg a régiók Magyarországhoz, Romániához, illetve Horvátországhoz tartozó részei sárgával vannak jelölve)

Az elemzés tárgya a *tradicionális* (MEGGYESI 2008) vajdasági települési kultúra, külön figyelmet fordítva a falvak fejlődéstörténetének, mert Vajdaságban, ugyanúgy mint Magyarországon, nem a klasszikus európai értelemben vett városi polgárság, hanem elsősorban a falusi, majd a mezővárosi értelmiség vált a fejlődés hordozójává. Ez a réteg életmódjának átalakulása ellenére is képes volt a paraszti hagyományok megőrzésére és folytatására, amivel nemcsak a

³ Az Alföld déli része. Területének 85%-a Szerbiához (Dél-Bácska) – sraffozott rész, 14%-a Magyarországhoz (Észak-Bácska) – sárgával jelölt rész, 1%-a pedig Horvátországhoz tartozik.

⁴ A Bánság nagyobb része, a Temesköz (más néven Bánsági-alföld) az Alföldhöz tartozó sík vidék, míg a terület délkeleti részét a Bánsági-hegyvidék foglalja el. A régió három államhoz tartozik: a nagyobbik része a Kelet-Bánság (sárgával jelölt rész), amely Románia területéhez tartozik, a kisebbik részét kitevő Nyugat-Bánság (sraffal jelölt rész) a szerbiai Vajdaság területén helyezkedik el.

⁵ Szerémség történeti-földrajzi régió a mai Horvátország (sárgával jelölt rész) és a mai Szerbia (sraffal jelölt rész) területén helyezkedik el, a földrajzi régió területe nagyjából megegyezik az egykori Szerém vármegye területével.

vajdasági, hanem a magyar vidéki urbanizációnak is sajátos ízt adott (MEGYGYESI 2008).

Ha egy pillantást vetünk az Alföld térképére, két dolog fog rögtön feltűnni. Az egyik, hogy a Duna–Tisza közén elszórtan, egymástól nagy távolságra nagy „parasztvárosok” területnek el, míg a Nyírségen túl, különösen a Szamosközön és a Tiszaháton sűrű apró települések vannak.

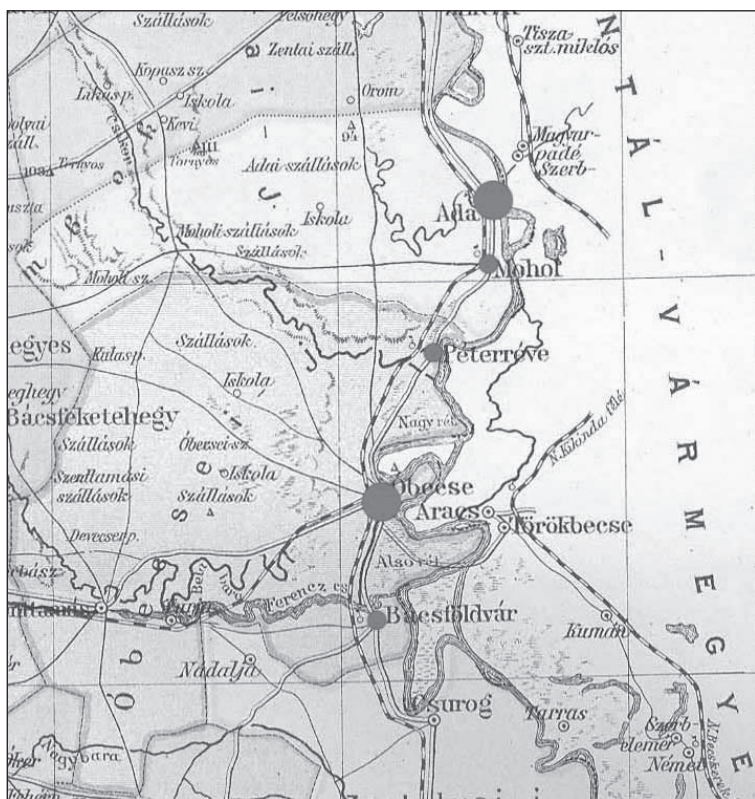


A raffal jelölt részek az Alföld „tipikus” aprófalvas területei, a zölddel jelölt terület pedig a „parasztvárosokkal” és tanyákkal átszőtt táj⁶

A másik, hogy az Alföldnek legalább kétharmadán tanyákat találunk. A folytonos háborúk miatt a lakosok lassanként a védettebb helyekre tömörültek. Ezen települések határa igen nagy, s ilyen nagy területű közösségekben nem lehetett a településből földet művelni, így tehát az emberek rátelepedtek a szántóföldjeikre, és új település-földrajzi formát hoztak létre, a tanyavilágot (GYÖRFFY 1943).

A tanyarendszer gazdaságra gyakorolt hatása jelentős, ám egyben a társadalmi élet visszafejlődését jelentette. A XVI. századig apró- és törpefalvak jellemezték az Alföld déli részét. A török hódoltság korában a falvak lakosai a városokba tömörültek, megritkítva ezzel a településhálózatot.

⁶ Saját készítésű ábra.



Az ábra az Óbecséhez, Péterrévéhez és Bácsföldvárhoz, illetve Adához és Moholhoz tartozó területet mutatja be, az egykori tanyavilággal⁷

Ahhoz, hogy belekezdjünk egy települeselemzésbe, először is tisztáznunk kell, hogy milyen tényezők alapján osztjuk fel a településeket, illetve, hogy milyen meglévő besorolások és korszakok léteznek ebben a témában.

Először is a települések feloszthatók nagyságuk szerint. Kőszegfalvi György és Loydl Tamás szerint lehetnek nagyvárosok (80 000 lakostól), középvárosok (30–80 000 lakosig) és kisvárosok (30 000 lakosig). A falvak szintén a lakosok száma alapján lehetnek: törpe- (200 főig), apró- (200–500 fő), kis- (500–1000 fő), közepes (1000–3000 fő) és nagyfalvak (3000 fő fölött). Ezenkívül meg kell említenünk még az óriásfalvakat is (5000 fő fölött), melyeket az utóbbi évtizedekben várossá nyilvánítottak.

⁷ Borovszky Samu 1909-ben Bács-Bodrog megyéről írt tanulmányában található a térkép.

Forrás: http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/kepek/big_varpic_Bacs1-001.jpg

Más források szerint⁸ a települések lehetnek: kisfalvak (500–599 fő), aprófalvak (500 fő alatti népesség), törpefalva (200 fő alatti népesség), kisváros (5000–20 000), középváros (20 000–100 000), nagyváros (100 000 fölötti lakosságszám). Az ENSZ kategóriái szerint városokról 20 000 fő felett beszélhetünk, míg pl. Dániában az alsó határ 250 fő.

	Hazánkban a népességszám alapján kialakult hierarchia	Az ENSZ Demográfiai Évkönyve által használt településhierarchia
Metropolis	1 millió felett	1 millió felett
Nagyváros	100 ezer felett	500 ezer és 1 millió között
Középváros	20 ezer és 100 ezer között	100 ezer és 500 ezer között
Kisváros	5 ezer és 20 ezer között	20 ezer és 100 ezer között
Község	5 ezer alatt	

Amint már említettem, a magyar települések organikus fejlődése négy korszakra bontható. Az első korszak a megalakulás korszaka, a települések differenciálódása, amikor Szent István elrendelte, hogy minden tizedik falu templomos falu kell, hogy legyen. Szekeres László Középkori települések Északkelet-Bácskában című tanulmányában 81 települést dolgoz fel, 28 templomos és 53 templomtalan falvat. Azok a falvak, melyekben templom épült, tovább fejlődtek és terebélyesedtek (Adorján⁹, Martonos¹⁰), a templomtalan falvak (Arnacstelke¹¹, Asszonyfalva¹², Baka¹³, Csík¹⁴, Füles¹⁵) viszont egyszerűen eltűntek vagy egybeolvadtak az intenzíven növekvő templomos falvakkal. A tatár támadás után IV. Béla király, tartva egy esetleges újabb támadástól, illetve okulva az előbbi hibákból, elrendelte, hogy a településeket védelmi rendszerrel kell körülvenni. (Evlíja Cselebi, azaz Mehmed Zilli egyik útleírásában említi Martonost és a martonosi fából készült erődítményt közvetlenül a Tisza partján.) A településfejlődés folya-

⁸ <http://www.terport.hu/telepuisek/telepulestipusok>

⁹ 1271-ben épült Boldogasszony tiszteletére épített monostorral Alsó-Adorjánon.

¹⁰ 1237-ben említik, a martonosi monostorral kapcsolatban.

¹¹ Egy irat Boduni János birtokaként említi a falut, mely Adorján és Gyékénytő falvak között feküdt. A falu pontos helye ismeretlen.

¹² Először a XII. és XIII. század fordulóján hallunk róla. Fekvését Iványi a mai Ada tájára teszi, Csánki kevésbé határozottan Ada és Óbecse között véli fellelhetőnek.

¹³ Baka település neve csak egyszer fordul elő az 1520/22. évi kalocsai tizedlajstromban, az Óbecse és Topolya között elterülő térségen kellene keresni.

¹⁴ A Csík, Csíka, Csíktő, Csíkegyház, Csicsanica nevű települések, puszták között ma még elég nehéz eligazodni.

¹⁵ A település nevével csak az 1520/22. évi tizedlajstromban találkozunk Asszonyfalva és Baka neve mellett. Adától és Péterrétől nyugatra terülhetett el.

mata a török megszállás alatt megtorpan. A lakosság védettebb területekre menekül, a városokba, ezért a falvak nagy része elnéptelendik. Vajdaságban a Tisza menti falvak nagy része a tűz martalékává vált a török uralom alatt. A harmadik periódus az újjáépítés időszaka volt. A magyarság az 1700-as évek első felétől térhetett csak vissza. Magyarország szinte minden megyéjéből telepedtek itt le. Legnagyobb számban a túlnépesedett észak-magyarországi megyékből érkeztek. Az észak-bánáti falvak vagy a közép-bánáti Torontálvásárhely, Muzslya, de például a Tisza bácskai oldalán fekvő Kanizsa és Adorján most is a szegedi dohányosok ő-ző nyelvjárását beszéli. (A településtörténeti kutatások a Vajdaságban még közel sincsenek befejezve, sok helyen el sem kezdődtek.) Ebben az időben alakul ki a falvak mai utcahálózata (1767-ben Péterrévén). A negyedik fejezet a településfejlődésben az 1920-as trianoni békeszerződés után következett be. Az új határ menti települések magukra maradtak. A városok (Szeged és Szabadka) vonzáskörzet nélkül maradtak, egyes falvak pedig vonzásközpont nélküliek lettek, és lassú pusztulásra ítéltettek (Gyálarét, Adorján) (KÖSZEGFALVI–LOYDL 2001).

A TELEPÜLÉSFEJLŐDÉS HATÓTÉNYEZŐI

A települések különböző természeti és társadalmi tényezők hatására jönnek létre. Míg Kőszegfalvi György és Loydl Tamás hét csoportba sorolja a település kialakulására ható tényezőket (természeti, gazdasági, társadalmi, műszaki, ökológiai, szerkezeti és irányítási), addig egyes források szerint a települések kialakulásának hatótényezői két csoportra, a természeti (domborzat, termőföld minősége, nyersanyagforrások, víz közelsége) és a társadalmi (vásárvonal, folyami átkelőhelyek, közlekedési csomópontok) hatótényezőkre oszthatók. Más források szerint a vásárhelyek voltak hatással a települések kialakulására. Köztudott, hogy a honfoglaló magyarok a IX–X. században nomád állattenyésztésükből adódóan telente szilárd épületekben laktak, nyáron viszont a legelőkön ideiglenes szállásokat készítettek. Major Jenő (TAUSZ 1982) kutatásai alapján az egykori települések ősei a vásároshelyek lehettek. A szó iráni eredete arra utal, hogy a magyarok már vándorlásaik során megismerkedtek a vásárokkal. A vásárhelyek kialakulásában szerepet játszottak az egyes régiók fekvései, az útvonalak helyrajza és az egyes, elsősorban a szláv és a magyar népcsoportok találkozási pontjai. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy a vajdasági településhálózat az idők folyamán az óriásfalvak és a tanyavilág szimbiózisára épült.

Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a vajdasági falvak kialakulásának hatótényezői szoros kapcsolatban állnak, „lineárisan” függnek egymástól. Az elsők a táji adottságok, melyek meghatározzák nemcsak a települések formáját, de a közlekedési lehetőségeiket is. Ezért is érdekeseek a folyóparti települések, mert nem mindennapi kapcsolat alakult ki a folyami közlekedés és a szárazföl-

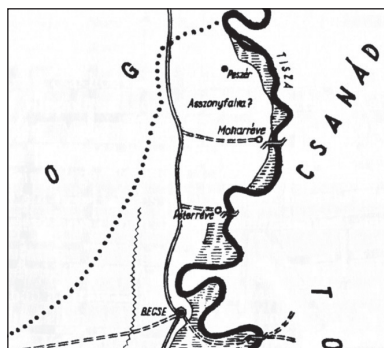
di között. Vagyis, ha adottak a táji faktorok és a közlekedési lehetőségek is, a harmadik csoportba a kereskedelmi-társadalmi tényezők kerülnek. A harmadik csoportba sorolt tényezők nem véletlenül állnak a sor végén, ugyanis ők a már adott táji és közlekedési feltételekhez alkalmazkodva tudtak kifejlődni, és csak harmadízben formálják a falut. Az már más kérdés, hogy az idő múlásával ezen faktorok hatása érezhető leginkább az utóbbi évtizedek településfejlődése során.

Meggyesi Tamás *Városépítészeti alaktan* című könyvében ír a tervezés archetípusairól. A centrális, a lineáris és az irányultság nélküli (kikötő jellegű) településekről. Azt, hogy a település melyik csoportba fog tartozni, a természeti tényezők határozzák meg. Ha szemügyre vesszük a vajdasági falvak Tisza menti csoportját, nem állíthatjuk egyértelműen, hogy kikötő jellegű településekről van szó, gondolván, hogy a folyó hatására úgyis irányultság nélküli településekről beszélünk. Ebből is látszik, hogy nem egyértelmű a probléma megoldása, és hogy alapos vizsgálat nélkül nem lehet egyértelmű evidens sémákat létrehozni. További vizsgálatok szükségesek.

A következő települést meghatározó tényező a közlekedés, mely egy, a táji adottságok által indukált paraméter. Ahogy már említettem, külön elemzendők a folyami és a szárazföldi kapcsolatok összefonódása. Nagy hatással volt ugyanis a települések kialakulására a Tisza folyó jelenléte. A kompjaratok és a kompki-kötők-vasútállomások kapcsolata nagyban meghatározta a települések főutcait.

A hatótényezők sorát a kereskedelem zárja, ugyanis harmadízben és mondhatni véglegesen a piacterek és a vásárok határozták meg a települések mai formáját és helyzetét. (1406-ban Adorján heti piactartási jogot kapott, ami hozzájárult a falu organikus utcaszerkezetének megtartásához, vagyis ahhoz, hogy ne néptelenedjen el teljesen a török uralom alatt.)

A főter és a piactér régen is, ma is a település központjában helyezkedett el. A piacnak állandó helye volt, és ott tartották a heti vásárokat. A kora középkori települések piactereinek döntő szerepük volt a városok kialakításában is. Legtöbb város piachelyből fejlődött naggyá, a piactér vonzotta a letelepedő kézműveseket, kereskedőket. A nép számára a piactér nemcsak a termékcseré és üzletkötés színhelye volt, hanem a pusztákról és tanyákról érkező emberek gyülekezőhelye is, ahol megtudhatták az új híreket, a felolvasott hirdetéseket. Összefoglalva, a piactér volt a kulturális élet központja. Említést érdemelnek még a társadalmi élet színteréül szolgáló kocsmák, kaszinók, egyleti helyiségek, melyek hasonló feladatokat láttak el, mint a piactér. Ezek az épületek legtöbbször önálló, községi vagy földesúri tulajdonban álltak, valamint a település számos ünnepi alkalmának részleges színteréül szolgáltak. Mára javarészt lebontották ezeket az épületeket, de némelyek, bár átépítésre szorulnak, ma is őrzik eredeti funkciójukat. Így például a péterrévei Nagy cukrászda, vagy ahogy a helyiek nevezik, a Nagylépcsős cukrászda már évtizedek óta működik ugyanazon a helyen.



Az ábrán Péterréve, Moharéve és környéke Bács vármegye XIV. század előtti térképén.¹⁶ A térképen jól látszik az Újvidék–Szeged-útvonal, valamint a rév- és kompjáratok kapcsolata. Azok a települések, melyek biztosítani tudták a szárazföldi és a folyami útvonalak kapcsolatát, óriásfalvakká nőttek ki magukat (Mohol – 6009 fő, Péterréve – 6350 fő, Bácsföldvár – 5110 fő)¹⁷, míg a többi település a kis- és közepes falvak csoportjába tartozik (Martonos – 2183, Adorján – 1128, Tiszaszentmiklós – 2324, Padé – 2376, Tiszatarros – 1009, Rezsőháza – 2034¹⁸, Zalánkemén – 674)

Általános jellemzője a vajdasági falvaknak az is, hogy mindegyik falu főterét a templom határozza meg. Esetenként két templom, az ortodox és a katolikus. A spirituális élet központja mellett a település központjában domináns szerepet tölt be a községháza épülete is. A templom és a községháza épülete a falu identifikációs pontjai, a történelem során szinonimák lettek a településközponttal. Vagyis, ha az emberek azonosítani akarnak egy helyet, olyan épületekhez fogják őket viszonyítani, amelyek (többé-kevésbé) mindenki számára ismertek, és ugyanazt jelentik. Vagyis, ha templom, akkor magas, tornyos, szakrális építmény, amely a központi tér fölé emelkedik.

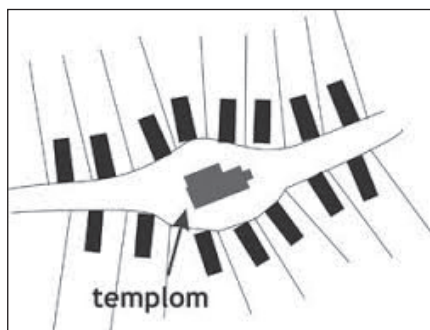
A községháza a hivatalos ügyek rendezésének helyszíne volt. Az a gondolat sem elvetendő, hogy szimbolikus jellegük tesz emlékezetessé ezeket az épületeket. Ugyanis a XVII. század végéig az emberek nem nacionalitás alapján azonosították magukat, hanem rang és vallási hovatartozás alapján. Az évszázadokon át tartó azonosítási módszer belénk ivódott, és akkor is, ha mára ez elavult, a településeket a hatalom szimbóluma, a községháza, illetve a szakrális létesítmények alapján ismerjük fel. A központban kapott helyet továbbá az iskola épülete és a tanítók lakása is.

¹⁶ A térkép feltételezhetően Györffy György az Alföld, kora középkori térkép részlete. Forrás: <http://vajdasag.rs/Mohol>

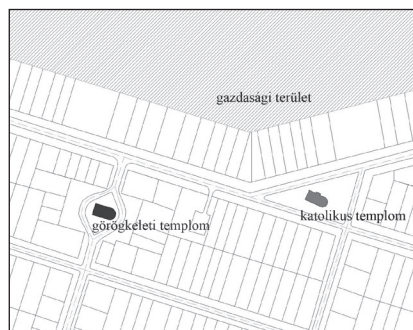
¹⁷ A 2011. évi népszámlálás adatai alapján.

¹⁸ A 2002. évi népszámlálás adatai alapján.

A főtér mindvégig megőrizte a település életének meghatározó funkcióját, ez a tér a mai napig a település lelke. Péterréve központi terét régen Köpködőnek nevezték a helybeliek, feltehetően azért, mert a központi tér volt az információcsere helyszíne. Itt kötöttek üzletet a fuvarosok, idénymunkások. Néhány esetben azonban ez a tér meg lett fosztva egykori rangjától, és már nem tudja betölteni a neki szánt szerepet. Ez az eset Tiszaszentmiklós esetében, ahol a katolikus templom a főutca tengelyén helyezkedik el. Az egykoron jól működő orsós településközpont koncepcióját a XX. század során bekövetkezett motorizáció teljesen lerombolta. A templom gyalogosan megközelíthető ugyan, de a templom előtti tér teljesen a forgalom áldozatává vált. Feltevődik a kérdés, meddig mehetünk el a modernizáció során? Hol vannak és melyek azok a határok, melyek már nem a település fejlődését szolgálják, hanem sokkal inkább ártanak neki?



Az orsós település sematikus rajza



Tiszaszentmiklós központjának vázlatos rajza¹⁹

A táj, a közlekedés és a kereskedelem tanulmányozása még mindig nem elegendő ahhoz, hogy meg tudjuk határozni a faluszerkezetet. Meghatározó szerepe van a társadalomnak, az ember alapvető spirituális és szociális igényeinek, amikor a különböző hatások eredményeként létrejött a település, élni kezdett, fejlődésnek indult. A történelem során kialakultak azok a jellegzetességek, melyek ma már egyértelműen azonosultak a faluval, illetve a településsel, és fő meghatározói lettek. Ezek az épületek a templom, a temető, a városháza (vagy a helyi közösség épülete), az iskola, a vasútállomás és a piac. Ezek a tényezők alakították tovább a településeket és alakították ki mai kinézetüket.

¹⁹ Saját készítésű ábra (a Google Earth segítségével).

Leszögezhetjük, hogy egy település ott alakult ki, ahol a természeti adottságok kedvezőek voltak, mert itt tudtak földet művelni, letelepedni, itt alakultak ki a megfelelő közlekedési útvonalak, melyek később meghatározták a fennmaradáshoz és fejlődéshez nélkülözhetetlen kereskedelmi csomópontokat, magát a falusi életet.

A VAJDASÁGI FALUHÁLÓZAT

A vidéki települések megőrzése és fejlesztése fontos szempont az egyén fejlődése szempontjából. Az itthonérzet, a hovatartozás létünk alapja. Vajdaságban nem tapasztalhatunk erőteljes táji különbségeket. A hasonló adottságú tájak hasonló településtípusokat hoztak létre, hasonló formákat és szerkezeteket, de ennek ellenére mégis egyéni, részleteiben eltérő formákat, melyek hűen tükrözik a falusi élet egyszerűségét. Az egyediségre való törekvést inkább az épületek térbeli megvalósításán tudjuk nyomon követni.

A falusi emberek életében egyértelműen kimutatható a régi szeretete. Felmérések szerint a legnépszerűbb épülettípusnak az eklektikus oldalházak (az utcategellyel párhuzamosan elhelyezkedő épületek) számítanak.



Oldalház Bácsföldváron

Ahogy már említettem, a Vajdaságra, különösen a Tisza mentére, nem jellemző a sűrű faluhálózat. A tartománynak összesen 306 falva van, ebből, mint ahogy már említettem, 13 falu fekszik a Tisza partján. A Tisza menti falvak egymástól távol találhatók, tanyahálózat veszi körül őket. A magyar településhálózat egyik legsajátosabb tartozéka az alföldi tanya, annak ellenére, hogy a klasszikus értelemben felfogott tanyavilág jelentősen változott az utóbbi évtizedekben. A XX. századi államosítás során felszámolták a tanyák nagy részét. Az ott élő embereket a környező falvakba telepítették, birtokaik az állam tulajdonába kerültek, mivel a szocialista államhatalom alapelve a központosításra épült, s nem nézte jó szemmel az önállóságot és szabadságot megtestesítő szórványtelepülési rendszert. Ezért igyekezett teljes egészében megszüntetni azt.

A tanyán élők falvakba üzése az egyik magyarázat a Vajdaságban kialakult óriás- és nagyfalvak létezésére. A másik indok a fentebb említett szárazföldi és vízi közlekedés kapcsolatában rejlik.

ÖSSZEGZÉS

A vajdasági faluhálózat tanyák és falvak szimbiózisára épült. A török uralom alatti időkben a kisebb települések és a szórvány lakosai a nagyobb biztonság, a túlélés érdekében tömörültek, létrehozva ezzel a mai faluhálózatot, ortogonális utcaszerkezetű településekkel, melyek a XVIII. század során, a török kiűzése után, újra benépesültek. A nagy falvak igénye a nagyobb termőterület után, illetve a nagy távolságok és a földművelés hatékonyabbá tétele okán, a falu népességének jelentős része kiköltözött a termőterületekre, létrehozva ezzel immár másodjára a vajdasági tanyavilágot. A XX. századi szocialista rendszer centralizációs törekvései során felszámolta a tanyavilágot. A birtokosokat a környező falvakba telepítette, földjeik az állam birtokába kerültek. A XXI. században ugyan megindult a vagyon és a föld visszaszármaztatása, de számottevő eredménye még nincs.

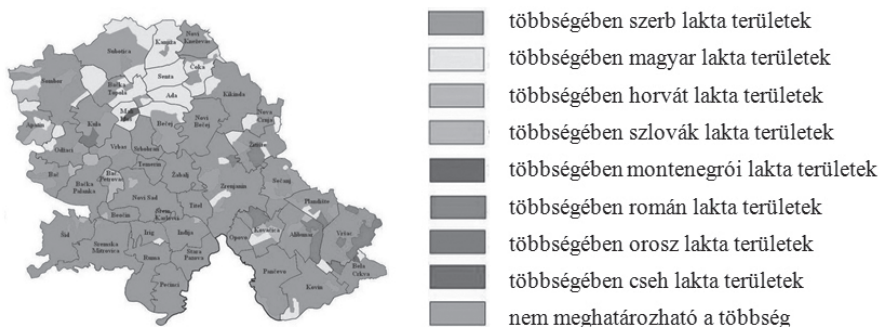
A vajdasági falvak eloszlása a térben:



Az elemzett Tisza menti falvak a következő községekhez tartoznak:

1. Martonos – Magyarkanizsa, 2. Adorján – Magyarkanizsa, 3. Tisaszentmiklós – Csóka, 4. Padé – Csóka, 5. Mohol – Ada, 6. Péterréve – Óbecse, 7. Bácsföldvár – Óbecse, 8. Tiszatarros – Nagybecskerek, 9. Rezsőháza – Nagybecskerek, 10. Zalánkemén – India

Északról dél felé haladva, fokozatosan megváltozik a vajdasági települések etnikai összetétele. Az északi területeken javarészt magyarok lakta falvak, városok találhatók, délebbre pedig a szerb lakosság dominál.



Falu	Lakosok száma [fő]	Terület [km ²]	Népsűrűség [fő/km ²]
Martonos	2183	52,2	44
Adorján	1128	19,7	57
Tizsaszentmiklós	2324	63,6	45
Padé	2376	78,3	37
Mohol	6009	68,1	100
Péterréve	6350	123,0	59
Bácsföldvár	5110	69,8	78
Tiszatarros	1009	52,5	22
Rezsőháza	2034	49,3	41
Zalánkemén	674	49,0	14

A Vajdaságot meghatározó városok és mezővárosok és a vonzáskörükbe tartozó Tisza menti falvak. Felosztásuk területi nagyság, lakosságszám és etnikai összetétel alapján

Ahogy már említettem, a falvakat a lakosok száma szerint a következő csoportokra osztjuk: törpe- (200 főig), apró- (200–500 fő), kis- (500–1000 fő), közepes (1000–3000 fő) és nagyfalvakra (3000 fő fölött). Ezenkívül meg kell említenünk még az óriásfalvakat is (5000 fő fölött). Ezen adatok ismeretében megállapíthatjuk, hogy a vajdasági Tisza menti falvak – a lakosok száma alapján – a kis-, közepes és az óriásfalvak csoportjába tartoznak. A magyarázat erre az, hogy mivel folyó menti településekről van szó, a vízi és szárazföldi kapcsolatok hatására a népességszámuk is nőtt. Mohol, Péterréve és Bácsföldvár rendelkezik kompikötővel, főutcájuk pedig összekapcsolja a vízi forgalmat a vasúttal.

Falu	Etnikai összetétel					
	Magyarok	Szerbek	Romák	Horvátok	Szlovákok	Románok
Martonos	86,89%	7,10%	3,93%			
Adorján	76,68%		5,17%			17,33%
Tiszaszent- miklós	26,51%	56,62%			6,36%	
Padé	66,62%	24,70%	4,12%			
Mohol	62,14%	32,25%	2,25%			
Péterréve	70,71%	21,41%	3,32%			
Bácsföldvár	46,26%	44,38%		1,23%		
Tiszatarros	0,7%	96,49%				
Rezsőháza	0,83%	97,39%				
Zalánkemén		71,95%		16,02%	2,81%	

A TISZA MENTI FALVAK SZERKEZETE

A vajdasági Tisza menti falvakat vizsgálva megállapítható, hogy zömmel saktáblaszerű rácsos utcaszerkezet alkotja őket. A folyó jelenléte hasonlóképpen formálta a településeket. Mégis minden település egyszeri és megismételhetetlen jelenség, melynek sajátosságait csak az adott település helytörténetének ismeretével, valamint egyedi alakjának leírásával lehet megismerni.

Mindezek ellenére a másutt is fellelhető, ismétlődő jegyeket sem szabad lebecsülni, hiszen segítenek a tipikus jegyek megismerésében. A vajdasági települések alaprajzán ugyanis jellegzetesen ismétlődő úthálózati mintákat is felfedezhetünk. Ezeket a mintákat Meggyesi Tamás *Települési kultúránk* című könyvében két csoportra osztja: a primer hálózatokra, utcák azon csoportjára, amely a település szerkezetét alapvetően meghatározó közlekedési útvonalakat tartalmazza. Valószínű, hogy ezek voltak a település legkorábbi utcái, melyek a táji hatótényezők befolyására alakultak ki. A szekunder hálózati elemek a település fokozatos besűrűsödésével jöttek létre, s javarészt a tervezettség jegyeit mutatják (MEGGYESI 2008).



Péterréve a II. katonai felmérésen²⁰



Péterréve mai utcahálózata

A piros szín a falu két főutcáját jelöli, a narancssárga pedig a primer utcahálózat többi elemét. A sárgával jelölt utcák a szekunder utcahálózat részei, azok ugyanis a falu növekedésével jöttek létre.

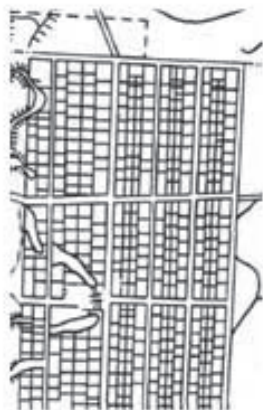
A települések fejlődése általában az egyszerűtől az összetettebb változatok irányában alakul, az igények kibontakozását a természeti, a gazdálkodási és a kereskedelmi körülmények befolyásolják. A szerkezeti, anyagválasztási lehetőségeket a környezet kínálja. Mindezt az ember képességei, hagyományai formálják faluvá, otthonná, amelyben jól érzi magát (ISTVÁNFFY).



Halmazfalú



Szalagtelkes utcaszerkezet



Ortogonalis utcaszerkezet²¹

²⁰ Forrás: <http://mapire.staatsarchiv.at/en/>

²¹ Forrás: <http://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/2001/12het/foldrajz/foci12.html>

A vajdasági Tisza menti települések nagy részénél jól megfigyelhető a primer utcahálózat tervezettsége, tehát nem spontán, organikus módon alakultak ki.



Martonos a II. katonai felmérésen, ahol nyomon tudjuk követni a Tisza egykori folyását



Martonos utcaszerkezete ma

Martonos az egyik kivétel a vajdasági falvakra jellemző ortogonális utcaszerkezet alól. A jelenség oka az lehet, hogy a falu már a középkorban is létezett. Első írásos említése 1237-ben történik, egy Márton nevű kolostor kapcsán, és bár a török uralom alatt népessége nagy része Szegedre menekült, soha nem néptelenedett el teljesen. A falut két párhuzamosan elhelyezkedő (fő)utca határozza meg, melyek félkörívben kapcsolódnak össze, s ezzel alakítják ki a falu központi terét.

Sokszor a primer utcahálózat a Tisza folyásirányát követi. Kiváló példa erre Adorján, azzal a különbséggel, hogy míg Martonos jellegét a szabályozás előtti Tisza határozza meg (a folyásvonal azóta megváltozott – lásd a fenti ábrát), addig Adorján esetében a folyásmintázat nem változott, így ma is egyértelműen nyomon követhető a folyó hatása a település kialakulására. Az Árpád-kori település nevét 1271-ben említik először Adryanként. 1406-ban a falu a vásártartási engedély megszerzésével, 1428-ban pedig a kanizsai révmentességgel biztosította fennmaradását. 1717-ben a tatárok feldúlták a falut, de az nem néptelenedett el teljesen. 1858-ban épült a falu temploma, nyolc évvel később pedig a paplak. A település főutcája követi a folyó ívét, ezzel kikötő jellegű település érzetét kelti. Utcaszerkezetét nehéz egyértelműen meghatározni, ugyanis a főutca az organikus, szabálytalan település képét idézi bennünk; a mellékutcák szabályos kapcsolódása a főúthoz a tervezettség jeleit mutatják. Adorján kiváló példa a primer és a szekunder utcahálózat keveredésére. A szekunder utcahálózata ortogonális jegyeket mutat, a primer utcahálózat pedig inkább szalagtelkes falu érzetét kelti.

A szalagtelkes falu megjelenési formái közé tartozik az orsós utcájú falu is. A tiszaszentmiklósi ortodox templom körüli tér a főutca orsó alakú kiszélesedé-

se. A központi tér orsó formáján kívül más jel nem utal orsó alakú falura, ezért Tiszaszentmiklós az ortogonális utcaserkezetű falvak csoportjába sorolandó. A falu orsós utcaközpontjának problémája már ismeretes. Az 1280-ban Rasán-Szent-Miklós néven említett falu ortogonális utcaserkezetét két egymást metsző főutca határozta meg, melyek metszéspontján található a falu főtere. A falu ezen része egy orsó formájú település képét vetíti elénk, amely később az ortogonális utcaserkezet szabályai szerint fejlődik tovább. Ahogy már említettem, a motorizáció megbénította a központi tér működését, így az az idők folyamán megszűnt létezni. Mára Tiszaszentmiklósnak nincs központi tere.

Padé²², Mohol²³, Péterréve²⁴ és Bácsföldvár²⁵ tipikus vajdasági falunak mondhatók, szabályos, ortogonális utcaserkezetük miatt. De nem csak az utca-

²² Ásatási leletek mutatják, hogy Padé Árpád-kori település. 1333–1334-ben már plébániával is bírt. A XVIII. század végén Torontál vármegyéhez csatolták, ekkor kezdték el lecsapolni a települést körülvevő mocsarakat. A munkáshiány miatt Szeged környékéről munkásokat telepítettek ide, ekkor épült fel Szerbpadé mellett Újpadé, később Magyarpadé. Szerbpadé megtartotta azokat a területeket, melyeket őseiktől örökölték, Magyarpadé házai pedig évről évre szaporodtak.

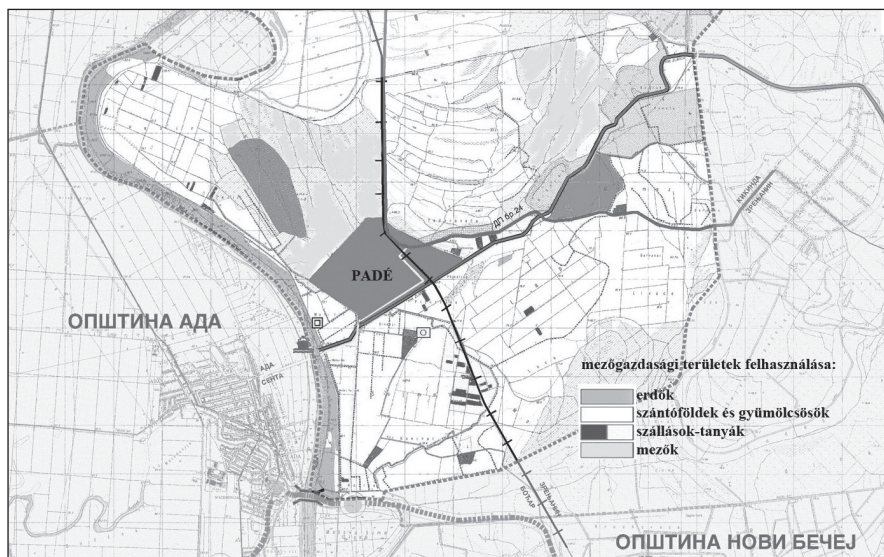
²³ Mohol nevét 1230 és 1233 között említette először oklevél Moharewe, Moharewy néven. 1702-ben, a határörvidék szervezésekor, Mohol katonai sánc lesz. A magyarok 1805-ben telepedtek itt le számosan, 1906-ban plébániát kaptak. 1864-ben marhavész, 1866-ban kolera, 1870-ben pedig árvíz pusztított a községben.

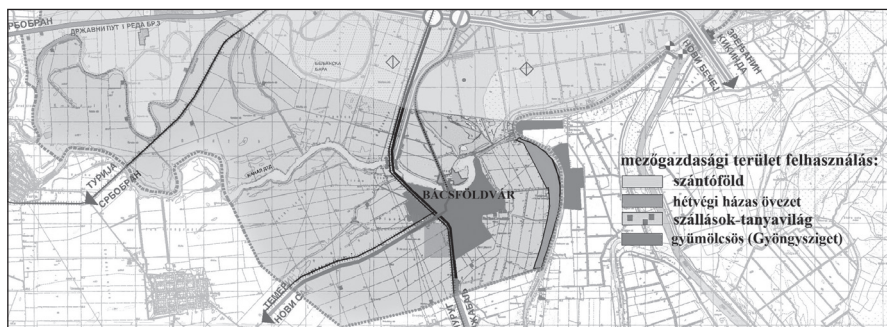
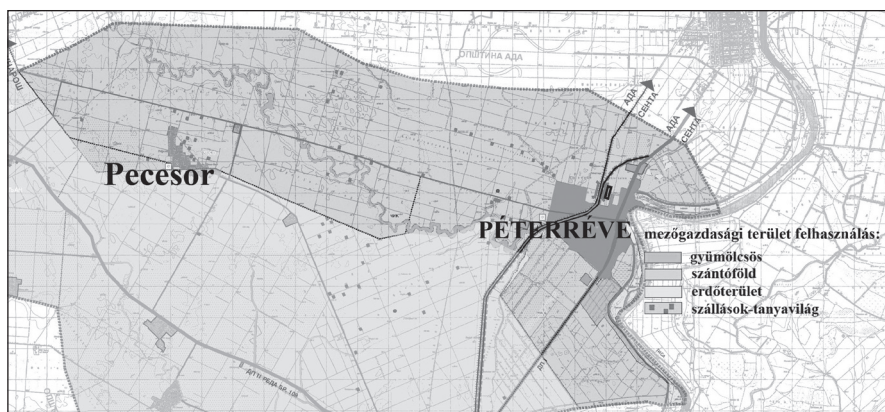
²⁴ A települést először 1093-ban említik. Az 1550-es években több szláv néven is említik (Petrovce, Péterint, Peterin, Petrin), ami arra utal, hogy a falunak szerb lakossága lehetett. A szerbek 1698-ban telepedtek itt le. 1767-ben 22 magyar család is lakott itt. A település temploma 1805-ben épült, azonban 1854-ben hatalmas tűzvész pusztított a faluban, melyben a templom is leégett. Nagy áldozatok és a hívek odaadó munkája árán sikertűlt újjáépíteni. A péterrévei kikötő fejlődését nagyban előmozdította, hogy Milványi Cseszney gróf itt hajózta be ló- és marhaállományát. 1848-ban egyesült Bács-Bodrog vármegyével. 1889-ben megépült a falut átszelő vasútvonal is.

²⁵ Bácsföldvárnak 1904-ig Tisza-Földvár volt a hivatalos neve, a Tisza mellett, Óbecse alatt terül el. A községtől északra a Cserna bara mocsár mellett, három őshalom látható, egyik közülük a Csonthalom, melynek közelében egykor földvár állott, amelyet a tiszai töltések építésekor elhordtak. E földvárról kapta nevét a helység. Az 1699-ből való török határmappán Csurog fölött, a Tisza mellett jelezve van az antiquum reductus (sánc) gradistye. Ez a mai Földvár, de még nem falu. 1751-ben, mint a többi tiszai katonai sáncok, Földvár is felszabadul, s a tiszai koronakerületbe kerül. Lakossága szerb, csak később telepednek le itt magyarok. 1773-ban épült fel Földváron a mai szerb templom. 1806-ban szervezték a római katolikus lelkészséget, 1833-ban pedig a római katolikus templom is felépült. Bácsföldváron 1818-ban kaptak céhszabadalmat a takácsok, asztalosok, lakatosok stb. 1848 júliusában Földvart a szerbek bevették, a lakosság menekülni kényszerült, de 1849 szeptemberében ismét visszajöhettek. 1870-ben a koronakerülettel együtt megváltotta magát a földesúri terhek alól. A község határa ekkor 14 514 kat. hold, ebből a községé 5390. Ezt fölsoztották a közbirtokosok között mint legelőjutalékot. Határában nyilvántartották a bácsföldvári szállásokat.

hálózat teszi hasonlóvá a településeket. A falvak központját két, egymást metsző főutca határozza meg. Az egyik Padé esetében a Nagykikindát Törökkanizsával összekötő út, Mohol, Péterréve és Bácsföldvár esetében pedig az Újvidéket Szegeddel összekötő főútvonal. A másik irány pedig mind a négy esetben a kompikötőt a vasútállomással összekötő út. Általánosan elmondható, hogy a főutcák kereszteződése határozza meg a falu főterét, itt található a templom és a városháza épülete.

Érdekes tény, hogy a folyó kanyarulataitól függően, az üledék lerakódása vagy a part elmosása sokszor több száz méterrel „eltávolította” vagy közelebb hozta a települést a folyóparttól. Erre jó példa Péterréve. A faluközpont ugyanis jelentősen eltér a település mértani középpontjától, körülbelül 500 méterre van a folyótól.





A fenti térképek jól szemléltetik a Tisza menti óriás²⁶ és közepes nagyságú falvakat²⁷ és a hozzájuk tartozó gazdasági területeket. Az is leolvasható a térképekről, hogy a település nagyságával arányosan növekszik vagy csökken a településhez tartozó tanyák száma. Ez a jelenség a kétfelteles²⁸ vagy szálláskertes gazdálkodási módnak köszönhető, mely az Alföldön is elterjedt gazdálkodási forma

²⁶ Bácsföldvár, Péterréve és Mohol.

²⁷ Padé.

²⁸ A kétfelteles települések esetében a háztartások két beltelekkel rendelkeznek. Az egyikben állt a lakóház, a település központjában, míg a másik telek a rajta álló gazdasági épületekkel a kertségben, a lakóövezetben kívül található övben helyezkedett el. A gazdasági telket nevezték szálláskertnek, akókertnek, istállókertnek vagy egyszerűen csak kertnek. A lakóövezetben a telkek igen kis méretűek voltak, míg a szálláskertes övezetben a nagy-, állattartásra alkalmas telkek kaptak helyet. És bár a kétfelteles település utcahálózata szabálytalan, a halmazfalvak sajátossága, módosulva ugyan, de a vajdasági falvaknál is fellelhető ez a gazdálkodási típus.

Bácsföldvár nem fekszik szigorúan a Tisza partján, hanem annak holtágán, a Holt-Tiszán. Amellett, hogy a falu az ortogonális utcaszerkezetű települések csoportjába tartozik, morfológiailag teljes mértékben alkalmazkodott a Tisza holtágának alakjához, és a település egészen a vízpartig épült ki, így besorolható a kikötő jellegű települések közé is (MEGGYESI 2009).

Tiszatarros szintén sakktábla-alaprajzú falu, mely annyiban tér el az előzőektől, hogy főutcája nem a vízi és szárazföldi kapcsolatok vonalán alakult ki, legalábbis nem olyan formában, mint Péterréve vagy Mohol esetében. Tiszatarros főutcája a falu környékén levő szállásokat kötötte össze a kompikötővel.

Rezsőfalva szintén ortogonális utcaszerkezettel jellemezhető. Ám Rezsőfalva érdekessége abban rejlik, hogy a XX. század közepétől a falunak nincs temploma, így klasszikus értelemben vett főtérről sem beszélhetünk. A település lelke ezért a központban található park és a benne található kút. Nem egyedülálló eset, hogy a kút a találkozások helyszíne. A vándorló életmód szerves része volt az itató, a kút, mely elsősorban pihenőhely, de áru- és információcsere helyszínül is szolgált.

Az utolsó elemzett falu Zalánkemén, itt torkollik a Tisza a Dunába. A falu morfológiailag eltér a jellegzetes, rácsos utcaszerkezetű vajdasági településektől. Egy tipikus kikötő jellegű, irányultság nélküli (MEGGYESI 2009), organikus utcaszerkezetű faluról beszélünk, melynek főutcája párhuzamos a folyóval, így nem határozható meg egy központi tér. A falura jellemző a szabálytalan utcahálózat, mely a domborzat formáit követi.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a vajdasági falvak javarészt ortogonális utcaszerkezettel rendelkeznek. Főterüket általában a katolikus és/vagy az ortodox templom határozza meg. Főutcaik a folyami és a szárazföldi kapcsolatok megvalósulásakor jöttek létre, a piacterek pedig ennek függvényében.

A falvak hosszú történelmet tudhatnak maguk mögött. Az öröklött kapott hatalmas értéket képviselő épített környezetbe egy-egy generáció csak kisebb változásokat képes végrehajtani, a viszonylag homogén karakterű, örökölt állapotok mindig túlsúlyban vannak. A táji, települési és építészeti hagyományértékek így együtt határozzák meg a falu arculatát, saját arcát és egyéniségét. Ami érték, és amit meg kellene őrizni.

A települési érték a falu térképi szerkezetében értelmezhető, ahogyan a természeti környezethez és az egykori élet- és munkafolyamatokhoz alkalmazkodott a település.

Az utcára néző házak és telkek mérete, gyakori hosszanti tagoltsága, a beépítés jellege, az utcához való viszonya jellemző településérték, hiszen az utcaképet, az utca homlokzatát is meghatározzák.



Martonos



Zalánkemén

HALMAZFALU

„Olyan település, amelynek belsőége szabálytalan alaprajzú, [...] telkei és telektömbjei szabálytalan alakúak, utcái, ha vannak, rövidek és zezugosak.

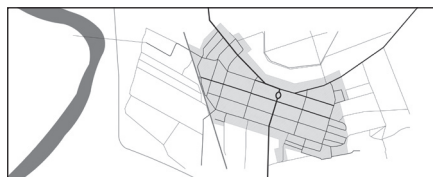
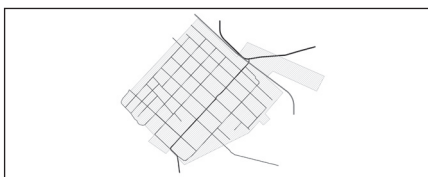
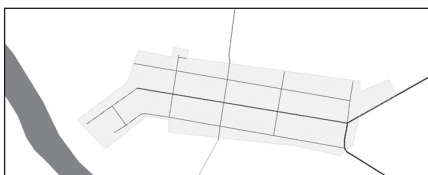
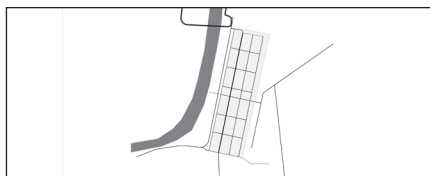
A halmazfalu az egyik legrégebbi alaprajztípus, amely már a feudalizmus előtti időben is elterjedt volt. Előfordult, hogy utcás-soros falvak később halmazosodtak, de még több példa van egykori halmazfaluk szabályozására, utcássá rendezésére. A halmazfalu nemzetektől és népektől független településforma. Előfordul az egész világon” (Magyar Néprajzi Lexikon)



Adorján

SZALAGTELKES FALU

„Olyan település, amelynek egymás mellett fekvő keskeny, hosszú, szalag alakú belső telkei hosszanti oldalukkal érintkeznek, és így alkotnak egyszeri vagy többszöri sorozatot. A legtöbb szalagtelkes faluban a telkek utcai részén áll a telekhatárra épített, véggel utcára néző lakóház. Utána következik a gazdasági udvar istállóval, ólakkal, tárolóhelyiségekkel, és néhol a telken keresztben álló csűrrel. A telkek hátsó része legtöbbször veteményes vagy gyümölcsöskert” (Magyar Néprajzi Lexikon)

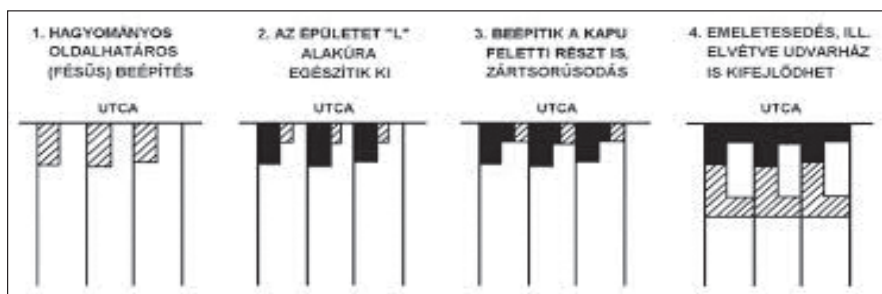
*Tiszaszentmiklós**Padé**Mohol**Péterréve**Bácsföldvár**Tiszatarros**Rezsőháza*

SAKKTÁBLA ALAPRAJZÚ FALU
(*ortogonális utcaszerkezetű falu*)

„Szabályos alaprajz és párhuzamos utcák jellemzik. A sakktábla alaprajzú, teleklábas faluban a párhuzamos és derékszögű utcák által körülzárt, téglalap alakú telektömbök két-két egymással érintkező teleksorból állnak. A teleklábas településszerkezet tudatos tervezés, mérnöki kimérés eredménye. A történelmi Magyarországon a 18. században sok sakktábla alaprajzú falut hoztak létre, elsősorban a Bánságban, a Bácskában és a velük érintkező dél-alföldi területeken” (Magyar Néprajzi Lexikon)

TELEKRENDSZER ÉS BEÉPÍTÉS

A vajdasági falvakra jellemző szalagtelkek rendszere legtöbbször még ma is felismerhető, azonban a hagyományos oldalhatáros, azaz fésűs beépítés, vagy ahogy Vajdaságban nevezik, végházas beépítés – főként a település centrumában – fázisonként fokozatosan zárt sorúvá, sőt emeletessé fejlődött. A történeti településmaghoz „hozzáragasztott” újabb szerkezetű településrészeket általában könnyen felismerhetjük a hagyományostól eltérő utca-, telek- és beépítésformákról (SOMFAI 2002).



Az ábra a fésűs utcakép elvi fejlődési fázisait, az oldalhatáros beépítéstől a hézagosan zárt sorú beépítésen át a zárt sorú beépítéséig mutatja be²⁹

Általánosan elmondható, hogy a vajdasági falvakra jellemző, hogy a településközpont közel lévő épületek zárt utcaképet alkotnak, homlokzatuk gazdagabban díszített, és az ereszmagasságuk is magasabb. A házak az anyagi jólét szimbólumai. Ahogy eltávolodunk a falu központjától, a zárt utcakép lassan feloldódik, fésűs beépítéssé alakul át. A házak kevésbé patinásak és díszítettek. Az egyszerű élet szépségét prezentálják.



A moholi kompikötőt a vasútállomással összekötő főutca utcaképének fokozatos változása

²⁹ Forrás: Somfai Attila: Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége, kisvárosi értékek védelme. Folyóiratcikk, 2002.



*A péterrévei vasútállomás
megmaradt épülete*



A péterrévei komplexitő



Szárazkapu-bejáráttal és épített kerítéssel összekapcsolt oldalházak Bácsföldváron



*A bácsföldvári főutca utcaképi zártságának fokozatos feloldódása
és fésűs utcaképpé alakulása*





A rezsőházi központi park és a benne található kút



A rezsőházi piactér

IRODALOM

Könyvek

- A területi védelem színe és fonákja. XVII. Népi Építészet Tanácskozás, Békés, 2010
 FÉL Edit–HOFER Tamás 2010. „Mi, korrekt parasztok...” Budapest
 GYÖRFFY István 1943. *Magyar falu, magyar ház*. Budapest
 HOFER Tamás 1960. A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Műveltség és Hagyomány
 KŐSZEGFALVI György–LOYDL Tamás 2001. *Településfejlesztés*. Budapest
 Magyar Néprajzi Lexikon 1977–1982. Budapest
 MEGGYESI Tamás 2008. *Települési kultúráink*. Magyarország hagyományos települési kultúrái. Budapest
 MEGGYESI Tamás 2009. *Városépítészeti alaktan*. Budapest
 TAUSZ Katalin 1982. *A magyar településhálózat társadalmi rajza*. Budapest
 TÓTH Zoltán–HÜBNER Mátyás 2006. *Településtervezés II*. Pécs

Folyóiratok

- ALBERT Ferenc: Falu és modernizáció. *Erdélyi Digitális Adattár*, 2000
A magyar falu építészeti hagyománya – Istvánfi Gyula műegyetemi professzor röpirata
 A népi építészet esztétikája, forma és díszítés, *Magyar Néprajz IV.* – Életmód, 1997
 BELUSZKY Pál: A regionális központok kialakulása Magyarországon. Regionális központok és regionális fejlődés. *Magyar Tudomány*, 2007. 6.

Internetes források

- <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok/kozseg/falu>
<http://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/2001/12het/foldrajz/foci12.html>
<http://www.vajdasag.rs>
<http://www.terport.hu>

<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0002/5.html>

<http://www.zavurbvo.co.rs/prostorni.php>

<http://adattar.vmmi.org>

Hungarian Villages by the Tisza

The study examines the formation, development and division of village network in Vojvodina, with no attempt to exhaustiveness, based on the sample of ten villages situated by the river Tisza. Community development in Vojvodina, just like in Hungary, can be divided into four periods: villages with churches as legislated by Stephen I of Hungary – the Middle Age settlements; the Turkish occupation period; the period of rapid development and reorganization after the Turks; and the period after the Trianon Peace Treaty. The paper pays special attention to the factors of village formation. Out of the seven factors by Kőszegfalvi and Loydl, three are pointed out: the landscape features; transport and every-day life; and socialization. These factors shape the village determining elements – the main street and the village square, which later bear symbolic features.

Key words: village, village network in Vojvodina, village structure, street plan, village square

Vojvodanska naselja uz tok Tise

Studija posmatra nastanak, razvoj i klasifikaciju mreže naseljenih mesta u Vojvodini, na primeru sela uz tok Tise, i to bez ambicije ka celovitoj razradi problema. Razvoj naseljenih mesta u Vojvodini, kao i u slučaju mađarskih naselja, može da se podeli na četiri razvojne etape: na period crkvenih sela – srednjovekovnih naselja – ustanovljenih zakonikom Svetog Stefana (Ištvana), period potlačenosti pod Turcima, period uhodanog razvoja i reorganizacije naselja nakon turske vladavine, odnosno period nakon trianonskog mirovnog ugovora. U studiji se obraća posebna pažnja na faktore nastanka sela. Od sedam aktivnih faktora Kesegfalvi i Lojdl studija ističe tri: predispozicije predela, infrastrukturu i život, odnosno socijalizaciju. Ovi faktori oblikuju elemente koji determinišu naselja: glavnu ulicu i glavni trg, koji vremenom stiču simbolički karakter.

Ključne reči: selo, mreža naselja u Vojvodini, struktura sela, glavna ulica, glavni trg

Beérkezés időpontja: 2014. 04. 03.

Közlésre elfogadva: 2014. 04. 15.

Bene Adrián

... Pécsi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola
 ... beneadrian@gmail.com

KARINTHY PERSPEKTIVIZMUSA

*Perspectivism in the Work of Frigyes Karinthy**Karintijev perspektivizam*

Karinthy Frigyes munkásságával kapcsolatban nem a filozófiai mélységet szokás emlegetni, pedig az irónia és a humor írásaiban filozófiai belátásokhoz kapcsolódik. A viszonylagosság, az esetlegesség ténye szüli a perspektivizmust, az egyetlen igazság mindenkor, szkeptikus megkérdőjelezését. Vonatkozik ez az én, az önazonosság kérdéseire is, amelyet Hume, Nietzsche és Freud szellemében tárgyal, jóval az identitáselméletek 20. századi tudományos sikertörténete előtt.

Kulcsszavak: Karinthy Frigyes, perspektivizmus, szkepticizmus, irónia, humor, identitás, antiesszencializmus, társadalmi konstruktivizmus

Annak a közhelyes megállapításnak, hogy minden nézőpont kérdése, két lehetséges – egymással ellentétes – attitűd lehet a következménye. Az egymás igazolhatóságát kölcsönösen megszüntető megközelítések létének a belátása nyomán a szkeptikus felfüggeszti az ítéletet, hiszen igazság mint olyan nincsen, ha mégis, bizonyosak akkor sem lehetünk benne. A másik megoldás, hogy a fennálló rend abszolút igazságaival szegezzük szembe a viszonylagosság fegyverét, az alkalmazott, korlátozott szkepszis fegyverével élve. Karinthy Frigyes esetében az utóbbiról van szó, a „Minden Szempont Mérlegelése” miatt „a nyugodt és megfontolt ember” az, aki segít a világot fenntartani olyan komisznak és elviselhetetlennek, amilyen – ezért: „Ő a legundokabb puhány minden puhányok között” (KARINTHY 2001: 58). Karinthynek voltak eszményei, „igazságai”, amelyek hirdetését feladatának tartotta (l. például *A zsarnok és a költő* dialógusát [KARINTHY 2001: 49–52]), bár a felvilágosodásnak az emberbe és a társadalmi igazságosság felé vezető fejlődésbe vetett hitét árnyalta a humanista értékek megvalósulására vonatkozó szkepszise. („A pesszimizmus, zárt és eltett, meddő rendszer eddig; most egyszerre praktikus életbölcseletté vált” – utal Schopenhauerre az első világháború kitörése után [KARINTHY 2001: 146].) A Swift-fordító Karinthy a szabad szellem racionalista, voltaire-iánus tradíci-

óját képviselte, nem a radikális nietzschei ész- és értékkritikát. A dogmatikus gondolkodással és a mögötte általában tetten érhető uralmi érdekekkel szembeni ellenérzése azonban (Adyval és Nagy Lajossal együtt) a magyar irodalom azon hagyományvonalába helyezi életművét, amelynek központi élménye a viszonylagosság, a kontingencia: az, hogy a dolgok másként is lehetn(én)ek, és más nézőpontból másnak látszanak. Az egyetlen érvényes valóság, illetve nézőpont illúzióként lepleződik le, rámutatva a különböző perspektívák egyidejű létezésének lehetőségére. Ez a szubverzív, a megszokottat a feje tetejére állító, más megvilágításba helyező – gyakran éles satírával párosuló – szándék nyilvánul meg a görbe tükörként működő humoreszkekben, a persziflázásokban, stílusparódiákban és travesztiákban, a valóság és az álom, illetve a látszat eldönthetetlenségét formailag és/vagy tematikusan hangsúlyozó elbeszélésekben és regényekben, kiváltképpen az utópikus satírákban. Nem véletlen, hogy a *Mennyei riport*tal kapcsolatban már Kardos László 1938-ban, a *Nyugat*ban megjelent recenziója is ezt hangsúlyozza. „Mint legjobb írásai, ez is arról szól: mennyiben vagyunk rabjai embervoltunknak, testhez- és földhözköttöttségünknek, s hogyan változának meg értékeink, ha valahonnan kívülről-felülről, a három dimenzió túlról vehetnők őket szemügyre” (KARDOS 1938: 140). Tegyük hozzá, az irónia eleve magában hordozza ezt a relativizáló erőt, a humor pedig lényegében felforgató, megkérdőjelező, kritikus: a világ nem egyértelmű, talán nincs is értelme. Mindezt különösen jól tudta és alkalmazta Karinthy, talán nem függetlenül a K. u. K. létélménytől és az itt (a Monarchiában) mindig kívülállónak, Másnak (is) megmaradó zsidó léthelyzettől, ami másrészt a provinciálisnál tágabb perspektívával és a tradíciók, identitások többszörösségének tudatával járt együtt (jelentős részben meghatározva többek között Prága és Budapest városi kultúráját, humorát, irodalmát) – gondoljunk csak a humor, a satíra, a fantasztikum és az abszurd sokban Karinthyéhoz hasonló ötvözetére Kafka vagy Čapek műveiben, vagy az önmaga számára átlátható egységes ént felülvizsgáló freudi pszichoanalízisre. Az életmű eszmetörténeti-hatástörténeti szempontú újraolvasása önmagában talán nem sok újat mondana, viszont érdemesnek tűnik áttekinteni azon írói kifejezőeszközöket, szerkezeti megoldásokat, amelyek által ez a világnézet témaként kifejezhető volt Karinthy számára.

Schopenhauer, Nietzsche, Freud, Bergson, Einstein egyaránt részei annak a korabeli modern „episztémének”, ami ismeretelméleti alternatívaként együtt létezett a dogmatikus neoskolasztikával és a hagyományos keresztény vallás-erkölcsökkel (helyi változatban a keresztyén-nemzeti ideológiával). A kettő szembenállása magyarázatot ad arra, hogyan lehet a nietzschei–freudi ész-, illetve tudat- és énkritika egyben a felvilágosodás racionalizmusának és fejlődés-hitének is az örököse. Karinthy világlátásának jellegzetessége, hogy nem csak az igazság fogalmának a korban közismert nietzschei kritikáját teszi magáévá,

filozófiai tájékozódásának fontos eleme Descartes racionalista szkepszise is. Az 1921-ben kiadott *Gyilkosok* című elbeszéléskötetben található *Az élő molekulában* ezt így fogalmazza meg: „De az én módszerem a Descartes-é: nem hinni el semmit, megszabadulni minden tudástól (minden szuggesztiótól), mikor gondolkodni akarunk, kezdeni előről az egészet, a magam számára, »dubito, ergo sum«” (KARINTHY 2002: 142). Az *Értjük egymást* a descartes-i módszerű igazságkeresést ideológiakritikaként a háború jelenségére alkalmazza. (Nem marxista, inkább pacifista-humanista-szocialista értelemben, mindenesetre az ideológia kifejezést is használva, *A harcoló ember* című, 1914-ben, *Az Újságban* megjelent tárcájában [KARINTHY 2001: 223].) Ezt a leleplezést folytatja különböző hangnemben a *Hazám és „hazám”*, az *Olvasókönyv*, valamint a *Mars és vidéke*. Ezek az 1915-ben írt, kötetben (*Krisztus vagy Barabás?*) 1918-ban megjelent írások a korábbi (anyagukban egymást részben átfedő) *Görbe tükör* (1912), *Együgyű lexikon* (1912) – amellyel kapcsolatban Szalay Károly is kiemeli a relativizmust, illetve a látszat és a lényeg relativitását (SZALAY 1961: 66) – és *Így írtok ti* (első kiadás 1912) kötetek egyes darabjain át követhető gondolati szárla fűződnek fel. A húszas évek első felének írói válsága¹ után ezt folytatják a *Minden másképp van* (1927) darabjai: az *Előszó*, *magamhoz*, a *Fordított világ*, az *Ami eszembe jut*. (A cím jelképesen ezt a folytonosságot is sugallhatja, hiszen az 1921-es *Ne bántsuk egymást* kötetben jelent meg a *Minden másképp van* című írás.) Erre utal Komlós Aladár is a *Minden másképp van* (1927) recenziaként a *Nyugat* 1929/11. számában: „Képes megfellebbezni dolgokat, amelyek fölött az emberek talán a világ kezdete óta úgy nyugszanak, mint magától értetődő, másképp-nem-lehetséges dolgok fölött. A világ nem valami egyetlen szükségszerű világ a szemében; véletlenül így sikerült, de másképpen is sikerülhetett volna” (KOMLÓS 1929: 767).

A *Krisztus és Barabás* című kötet több más darabja is ezt a világnézeti alapállást fejti ki. Itt a másutt a humor és a fikció prizmáján keresztül ábrázolt különböző filozófiai kérdésekre (állam, bűn, igazság, igazságosság, élethez és szabadsághoz való jog) inkább esszé- mint tárcaformában reflektál, kapcsolódva általában a korabeli aktualitásokhoz, elsősorban az első világháborúhoz (l. *Együgyű monológ*, *Bűn és bűnhődés*). Nem szakfilozófiai eszmefuttatások ezek, sokkal inkább „az eleven és független képzelet” termékei a „dogmatikus konvencióval” szemben, ahogyan később, az 1935-ös *Kegyelet* „Enciklopédia-cím-szóban” megfogalmazta (KARINTHY 2004b: 268). (Hiszen az igazságot nem

¹ Elfogadva Nagy Lajos értékelését (és egyben biztatását a barát felé) 1924-ből, miszerint: „Elkövetkezett azonban egy korszak, mely 1919 nyarától, árnyalati változásokkal mindmáig tart. Ez a korszak, az igazi író nívójában szükségképpen dekadenciát jelent. Ez a korszak: terror az emberies érzés ellen” (NAGY 1924: 453).

módszeresen, hanem csakis szabadon, ötletszerűen lehet szíven találni, „lévén az igazság eleven, valami mozgó tárgy, és természete éppen mozgásából derül ki” [KARINTHY 2004b: 274.] A játékosan induló *Szemléletek* (1915) a perspektívához kötöttséggel járó elvakultságon kesereg: „Mit várhatok hát embertársaimtól, akik mind a maguk részéről, a maguk más és más foglalatosságának kábulatában élnek?” A napfényben fürdő mezőt a tábornok terepnek, a paraszt kaszálónak, a festő tájképnek látja, szögezi le Karinthy a *Szemléletek*ben. Ez önmagában is elég ok arra, hogy fenntartással fogadjuk az eszméket, sőt az azokat megfogalmazó szavak jelentését. A már említett *Haza és „haza”* az ideológiai elfogultságok abszolút igazságként való beállítását bírálja; a *Szavak* (1915) egy romlatlan ösnyelv iránti vágyat fejez ki, a hiteltelenné vált üres szavak világában. A *Jelszavak* (1917) ennek indoklását is kifejti: „Az új szóra azért van szükség, hogy újra gondolkodóba ejtsen, újra rákényszerítse értelmünket, hogy foglalkozzék vele, és keresse, mit jelent a szó. [...] Jó, elhiszem, hogy az abszolút igazságot nem lehet megtalálni [...]. De lehet új utakon keresni, lehet új érvekkel támogatni s új irányból indulni feléje” (KARINTHY 2001: 91).

A *Budapesti emlék* (1913) című kötetben szereplő *Testi szépségben* a megszokott látásmód fantasztikus alternatívája a halál utáni, test nélküli szellem-nézőpont. A test és annak szépsége innen nézve átértékelődik, a nő, aki korábban tetszett, groteszknak, furcsának és komikusnak hat. A két elhunyt, azaz „örökkévalóság-fogytiglan” behívott barát beszélget. „Azelőtt például örültem szerelmes voltam a lábaiba. Kérlek alássan, ugyan kérlek, hogy néz ki egy emberi láb! Nyilvánvalóan olyan, mint egy elnyomorodott kéz. [...] Az ujjak eltorzultak, és a tenyérből lett egy vaskos, formátlan húsdaganat. Nem értem, hogy ezt akkor nem vettem észre.” Nem beszélve a száját alkotó két vörös húsgörcsről, a „formátlan valami” orról. „Hanem a legkomikusabb és szánalmasabb a két fül. [...] És két ilyen kis cafatocska lóg a fej két oldalán, és ez nekem tetszett! és meg akartam csókolni! Brr!” (KARINTHY 1975: 296.)

Hasonló relativizálásra ad lehetőséget az emberfölötti nézőpont a *Grimasz* (1914) című kötet „Emberfölötti dolgok” ciklusában. A *Csevegés az űrben* szereplőinek (Terrike, Luna, Vénusz, Szaturnusz, Neptun doktor) égitest-nézőpontjából az ember veszélyes bőrbetegség, amit szegény Terrike elkapott, és a doktor bácsi a lehetséges gyógymódokat vázolja (áradás, vulkánkitörés, földrengés, végső esetben operatív beavatkozás) (KARINTHY 1975: 409–411). Hasonló megoldás a kacsapecsenye előzményeinek elbeszélése a kacsaperspektívájából (KARINTHY 2002: 165–168).

A viszonylagosság a témája a már az első világháború idején íródott *Félelem és reménynek – az Aki utoljára nevet* (1916) kötetben – amely a civil és a frontkatona nézőpontját szembesíti. Az egyik örökös halálfélelemben él, a másik mindent reménnyel telve lát – a humor forrása a szerepcserre. A katona az, aki

a pergőtűzben is örvendezve reménykedik a szerencséében, hogy nem találják el, míg az ehhez képest biztonságban élő civil az, aki számára „reszkető aggodalom és fogaknak csikorgatása az élet”, hiszen annyi betegség és baleset fenyegeti az embert (KARINTHY 1975: 661–663).

Az alternatív nézőpont használata felforgatja a bevett vélekedéseinket a dolgok normális és szükségszerű voltáról. Ez a humornak a határsértésre és – Penjon 1893-as *La rire et la liberté* című könyve nyomán – az ebből fakadó szabadságérzetre alapozott kline-i pszichológiáját igazolja², különösen így van ez a (logikai) inverzió esetében, amikor a normális pontosan az ellentétébe megy át.

Az *Így írtok ti* (1912) Optimisták-ciklusának egyik darabja, a *Buxbaumné, a fa* a normális/őrült, valóság/képtelenség, lehetséges/lehetetlen elbizonytalanításával éri el ezt a hatást. Az elmeógyógyintézet egyik ápolója szerelmes lesz a kertben álló almafába, sőt egy év után gyermeket vár tőle, aki természetesen rá fog hasonlítani. Kéri az orvost, hogy készíttessen bölcsőt, mire az levonja a tanulságot, hogy betegének elmeállapota tovább romlott. Azután egy reggel megnézi, megérett-e már a gyümölcs a fán. „Azonnal meglátta. [...] Csakugyan az ő betegéhez hasonlított. Az orvos megcsóválta fejét és levágta. Aztán telefonált, hogy hozzanak bölcsőt, deszkából” (KARINTHY 1975: 79).

A *tanulság* az időrend kauzalitását fordítja visszájára, olyanformán, hogy a túlvilágon Szent Péter az elbeszélő életének filmjét kénytelen visszafelé leforgatni, hogy az elszakadt szalagot le tudja szedni a vetítógépről. Az étkezés úgy zajlik, olvashatjuk, hogy „a gyomromból a már elkészült jóféle tórús téstát vilálával és késsel szépen beleraktam a tányérba.” Majd fiatalodni kezd, feketedni kezd a haja, a fogai behullanak a szájába, felesége egyre szebb lett és egyre jobban szerette. „Ekkor azonban már huszonöt éves voltam, visszaszóktettem feleségem az apjához és beleszerettem.” Végül visszakerül a bölcsőbe, hogy szoptatós dajkáját ellássa tejjel. „Hogy ezután mi történt, nem tudom, csak egy sötét helyiségre emlékszem még, ahova engem valaki erőszakkal betuszkolt” (KARINTHY 1975: 82).

A *Tolvajország* szatírájának lényege, hogy paradox színben tünteti fel a magántulajdonnal kapcsolatos értékítéleteket. „A magántulajdont szigorú törvények védelmezték minden erőszak és rablás ellen, s így mindenki bőségesen el volt látva azokkal a javakkal és értékekkel, amiket el lehetett lopni tőle.” A humor forrása a meghökkentő lehetősége egy világnak, ahol „a rendőrség szigorúan örködött, hogy visszaélések ne történjenek, hogy például, ha valakitől

² A humor hatása a törvények, fogalmak hatókörének eltúlzásából vagy akár megsértéséből ered (KLINE 1907: 434), teret nyitva ezáltal a játékhoz és a művészethez hasonlóan az örömmek, amelynek forrása a tudat, hogy szabadságunkban áll a társadalmi rend és a törvény fátylát fellebbenteni (KLINE 1907: 436).

annak rendje és módja szerint elloptak valamit, az illető ne követelhesse, sőt ne is lophassa vissza ugyanattól, tönkretéve a tolvaj fáradozásának gyümölcsét, hanem tisztességes, szorgalmas tolvaj módjára, lopjon másvalakitől, aki szintén mástól lopta, nem tőle” (KARINTHY 1956: 169). Érthető, ha itt a házépítés destrukciónak minősül, hiszen az ilyen ingatlanról nem lehet megállapítani a törvényes eredetét, vagyis, hogy kitől lopták.

A bizonytalanság kiterjed az én és az identitás kérdésére is, arra az énré, amelynek esszencialista-ontologizáló felfogását már Hume megkérdőjelezte, a korban pedig közismertek voltak Nietzsche és Freud kételyei, amelyeket Karinthy is osztott. „Én – nem volt és nincsen. Én – ez csak lesz” (KARINTHY 2004b: 249) – írja, az önmegértés folyamatának emlékező-utólagos jellegére utalva (értelmezésem szerint). Sőt, annak ellenére, hogy nem különböztette meg filozófusi precizitással az én, identitás, ipszeitás, lélek fogalmait, jóval többet mond a kérdésről a közismert *Én és énke* játékos koncepciójánál. Az önmag számára átlátható én és az „őszinte” önmegértés mint az identitás alapjai egyaránt megkérdőjeleződnek. „Őszinteség? Ki mondta nektek, hogy az a mód, ahogy önmagunkkal beszélünk, az a viszony, amiben önmagunkkal vagyunk, az a látás, ahogy önmagunkat látjuk, *lényegben* különbözik az általános emberismerettől? Csak *tartalomban*, *adatokban* több az, amit magamról tudok, de a tegnapi énem éppoly érthetetlen valami, mint bárki másé, akit utamba dob a végzet. [...] Vajon ismerném-e magamat, ha mások nem ismernének? [...] Vajon nem mások énjéből merítettem a magamét?” – olvashatjuk a *Minden másképpen van* nyitódarabjában (KARINTHY 2004a: 7). Az én instanteitásának, diszkontinuitásának hume-i tézise jelenik meg a *Noteszben* is: sok tolakodó képzet, érzés, „melyeknek jelenben adott összességét szoktuk *én*-nek nevezni” (KARINTHY 2004a: 49).

Az identitás interszubjektív konstitúciója tehát, amely a szociális én pszichológiai elméletének és az interszubjektív fenomenológiának egyaránt a kiindulópontjává válik később, Karinthy számára is evidens volt. Ezt mutatja *Ki kérdezett* és a *Minden másképpen van* több gondolatmenete, ahogyan szépirodalmi formában a *Mennyei riport* is.

„Címszavak a Nagy Enciklopédiához” volt a *Ki kérdezett* címmel 1926-ban kiadott Karinthy-kötet alcíme, amelyben a *Lelkek relativitása* is olvasható. Ebben az írásban többek között a szubjektivitásból eredő „viszonylatosság” hatását rögzíti a személyes identitás vonatkozásában. „A bizonytalanság szorongó szédülése fog el, ha elgondolom, kire hallgassak hát, kinek hihetek, kiről tudom meg, hogy embertársam, akihez igazodni, akihez hasonlítani akarok, ha érdekes, akitől különbözni szeretnék, ha kell, milyen *valójában* – s milyen ember vagyok *valójában* *magam*, akit csak lelek tükrében láthatok, ha e tükörről kiderül, hogy annyiféleképp torzít, ahányféle?” (KARINTHY 2004b: 150.)

A *Mennyei riport*ban a dologszerű én mesterségesességéről olvashatunk: „Az egész ezen az ostoba »én« képzeten múlik. Minden félreértésnek ez az oka. Mindenáron rögzíteni akarjuk” (KARINTHY 2008: 78). Ehhez járul az önmagát meghatározó egyén – többek között nietzschei – gondolata, a – nevükben is a nietzschei szabad szellem ideálját idéző – Szabad Lényekről szólva, akik „nincsenek énjükben meghatározva”, az a döntő náluk, hogy „milyenek akarnak lenni”. Ezért itt Merlin küldetése tárgytalanná válik a Hetedik Kör antiesszencialista, antiszubsztancialista tanulságai miatt. „Mint újságíró, arra vállalkoztam, hogy a dolgokat s főként a lényeket leírjam, ábrázoljam, olyannak, amilyenek. Olyan világban, ahol a tulajdonságok nem állandóak, s nincsenek a szubsztanciához kötve, tehetetlen vagyok” (KARINTHY 2008: 243).

Karinty regényei is hasonló belátásokat tükröznek tehát, nemcsak az én, az identitás vonatkozásában, hanem általánosabb ismeretelméleti szinten is. Magától értetődik ez a relativizmus, illetve perspektivizmus a swifti mintát követő *Utazás Faremidóba* esetében, de igaz a valóságot a képzelet világával összemósó *Kötéltáncra* és a *Mennyei riportra* is.

A *Kötéltánc*ban az Erna által a – kauzális determináció tételével szemben kifejtett – csodaelmélet (KARINTHY 1976: 207) és a minden egyes egyénhez tartozó párhuzamos mennyországok (egyben univerzumok) elgondolása adja meg az alaphangot. (I. m. 211.) A perspektivizmus ismeretelméletének játékos ontológiai szintre emelése (a nagyevő mennyországában a csillagok ételek stb.) ráadásul ontológiai relativizmussal egészül ki: „ez, amibe mi vagyunk benne, ez a világminőség, ez is csak egyike a sok mennyországnak, egy furcsa lélek mennyországa ez, akinek, úgy látszik, míg élt, ez volt a vágya és az akarata és a boldogsága, hogy minden így legyen, ahogy van, és mi, az ő akaratának szülöttei, az ő álomképei és káprázatai, ilyenek legyünk, mint amilyenek vagyunk”. (I. m. 212.) Az emberek egymást „megismerő” viszonya olyannyira szubjektív, tehát rejtett motivációk befolyása alatt áll, hogy ez „a legteljesebb viszonylagosság... sehol semmi állandó, semmi bizonyosság... semmi fix pont, amihez mérni lehetne, a többit”. (I. m. 218.) Ez az én állandóságának tagadásához vezet, másfél évtizeddel korábban megfogalmazva azt, amit majd fenomenológiai alapokon Jean-Paul Sartre fogalmaz meg *Az Ego transzcendenciájában* és *Az undorban*. Az én kezem, az én lelkem – „itt csupa birtok van, de hol a birtokos?” A válasz: „Hogy a *birtokos*, az én, akinek mindez birtoka, az nincs sehol!... vagy legalábbis nincsen itt. Hogy annak én csak függvénye vagyok, holmi esetlegesség, a véletlenek, a vakeset tengerére kidobva.” (I. m. 220.) Az emberi létezés kontingenciáját hangsúlyozzák Erna szavai is: „*nincs törvény*”. (I. m. 276.) Gyakorlatilag a Sartre által is elfogadott egzisztencialista kiindulóponttal van dolgunk az egyik szereplő (pszichiátriai orvos) által kifejtve: nincs eredendő bűn, ezért felelősség sincs (i. m. 220.), ahogyan determináció sem – azzal a különbséggel, hogy a rögzített erkölcsi világrend hiányát

és a szabad akaratot Sartre választási szabadsága nem teszi egyenlővé a felelősség hiányával (bár a vád gyakran elhangzott a „nihilizmus” ellenfelei részéről), de persze ő nem is volt a szolipszizmus híve. Itt viszont mindez az én fiktivitásából („álomképe vagyok tulajdon magamnak”) kiindulva merül fel, amelynek relativizmusa tovább radikalizálódik az álom (mint igazi valóság) és valóság (mint álom, fikció) toposza által. „Hogy a *birtokos* hol van, a másik példányom, akinek én csak függvénye vagyok, mit tudom én? Mit tudom, melyik dimenzióban horkol, mert elrontotta a gyomrát?” (I. m. 222.) A posztmodernitásnak oly kedves Borges által többször feldolgozott és az irodalmi köztudatban általában az ő – és Magyarországon sem Karinthy – nevéhez kapcsolt gondolatok ezek. Ha pedig az élet álom, akkor igaz lehet, amit a hipnotikus tehetséggel bíró, bizonytalan identitású (tudós/szélhámos) Jellen Rudolf/Darman Dénes/Jézus/Raganza mond Carabella Lídiának, az ünnepeelt színésznőnek (színész, nő, sőt állandóan hazudik): „Talán kegyed nincsen is, csak én álmodom most kegyedet, vagy ha nem én, valaki más...” (I. m. 260.) Esetleg vetített mozgókép, mindenesetre fikció. Ebben a keretben az álom világa valójában álom az álomban, ami esetleg egyenlő az igazi ébrenlét valóságával, ahonnan nézve a test, az elkülönült testi létezés csak emlék. (I. m. 264.) Az onirikus elbeszélés egyben eszköz, amely által az álomfikció és a valóság összemosódik, elbizonytalanítva az olvasót, vagy egyenesen megtréfálva a kettő közül valamelyikre beállított elvárásait.³ Nem könnyíti meg a befogadó helyzetét az sem, hogy (látszólag?) ugyanarról a szereplőről teljes természetességgel szól különböző neveken említve őt az elbeszélő. Mindez, tegyük hozzá, az elbeszélői megbízhatóságba vetett olvasói hit megingatásával kihat – visszamenőlegesen is – az egész szöveg befogadására, beleértve természetesen a sikeres szellemidézésre vonatkozó részeket. Az elbizonytalanítás tehát nemcsak tartalmi-diegetikus, hanem diskurzív-narrációs eszközökkel is történik.

A néhány évvel később írt *Mennyei riport* főszereplőjének, Merlin Oldtimernek a fő jellemzője, hogy mindig rendhagyó szemszögből igyekszik nézni riportalanyait (KARINTHY 2008: 30–31), „számára olyan a világ, mintha új bolygót fedezne fel” (KARINTHY 2008: 40). Ez egybecseng a *Jelszavakban* is kifejtett averzióval a kész jelentésekkel szemben. Merlin végül az elképzelhető legszélsőségesebb perspektíva-felfedezésre vállakozik, a túlvilágról való tudósításra. Ez a háromdimenziós világunkból a negyedik, majd a többi dimenzióba való utazást jelenti, amelyek mind más fizikai jellemzőkkel rendelkeznek (tér, idő, szilárdság, mozgás szempontjából). A bevett jelentések, a kinyilatkoztatott dogmák átértékelésének szándéka a lehetséges világok perspektíváit kutá-

³ Lásd pl. azt a részt, amely tényszerű külső nézőpontú elbeszélésként idnul („Két hét múlva, egy délután Erna eljött hozzá a lakására.”), majd nyilvánvalóvá válik, hogy pszichonarrációról van szó, mindezt Jellen Rudolf álmodja. I. m. 272–281.

tó Oldtimer alakjában magát az Új Enciklopédiát író Karinthy engedi látnunk, a háttérben pedig a minden értéket átértékelő Nietzsche fedezhető fel. Az újszövetségi Tamás Merlin Oldtimerrel és Diderot-val beszélgetve a dogmatikus gondolkodás ellen érvelve nemcsak a klasszikus szkeptikus hagyományt, hanem a nietzschei szabad szellemet is felidézi. „Mi más az egész, ami itt történik, mint egy óriási kísérlet? Ki az az elbizakodott, aki meg tudná mondani előre, milyen Törvényt ismerünk meg a kísérlet által?” (KARINTHY 2008: 147–148.) A vakbuzgó tanítványoktól elhatárolodva kijelenti: „Ők a megoldást ott látják, a tekintetében, én mindenütt keresem, vajon ha nehezebben s hosszabb és keservebb úton is, nem én találom meg előbb, mint ők, akik már nem keresik, mert azt képzelik, hogy megtalálták?” (I. m. 148.)

A túlvilági események közvetítése kapcsán már konkrét (hermeneutikai-fordításelméleti) problémaként merül fel az eltérő nézőpontokból eredő különbsége a fogalmaknak. Ahogyan az indiai és az európai fogalmak sem egyeznek meg (i. m. 65.), még inkább így van ez a negyedik vagy többedik dimenzióval kapcsolatban. (I. m. 71.) Karikaturisztikus formában kifejezve: „amit odaát, mondjuk, kefének ismernek, az a valóságban (vagy mondjuk egyelőre: itt) mondjuk, baracklekvár, esetleg viszont.” (I. m. 72.) A megváltozott nézőpont jelzőjeként elhangzik a „liliputi” kifejezés, utalva a Karinthynek oly kedves swifti narratívára, ami ennek a szövegnek is az összövegét képezi.

A lehetséges világok és a fordíthatóság kérdése ráadásul itt együtt jár a valóság/fikció és a valóság (ébredés)/álom határok elbizonytalanodásával. Merlin Oldtimer túlvilági kísérője Denis Diderot, aki őt Rameau-nak szólítja, vagyis saját szereplője – írói fantáziájának terméke – nevén. (I. m. 91.) A történelem és az oksági törvény az ötödik dimenzió Diderot-ja számára csak mulatságos álom. (I. m. 107.) Itt Julius Caesar álmában látja hőstünket, amelyet az valóságnak hisz, a császár ébredésekor viszont ő maga is álomból ébred. (I. m. 143.) Valójában ez a valóság, legalábbis a hatodik kiterjedésben (megint csak az én interszubjektív alapját tematizálva): „Egymást álmodjuk [...], egymás valódi lényét alakítja, változtatja és idomítja, önmagához, mindegyikünk.” (I. m. 206.)

A két regény példája is mutatja, hogy a perspektívához kötöttség tényére való reflexió nemcsak a komikumnak alkotóeleme, hanem a humoros szatíra olyan eseteinek is, amelyek nem váltanak ki nevetést. A dinamikus komikumelméletek rendszerint a váratlanságot, az újdonságot, a meglepődést – tehát az alternatív perspektívát – tekintik a komikum előfeltételének. Köstlin kontrasztelmélete szerint a komikumot az váltja ki, ha valami egyszerre helyes is, helytelen is, különböző szempontból nézve (SZALAY 1983: 11). Míg Bergson a humort és az iróniát a szatíra két fajtájának tekinti, mások szerint a komikum a szatíra mint kritikus valóságszemlélet alapeleme, amely egyfajta fölény, rálátás birtokában leleplezi a látszatot (SZALAY 1983: 122). Nevetés, komikum, humor, szatíra

és ironia szövevényes és vitatott viszonyrendszert alkotnak, amelynek tisztázására itt nem vállalkozhatunk. Az ismeretelméleti megközelítés javaslatával a figyelmet az antidogmatikus jelleg közös nevezőjére szeretnénk felhívni, amely egyben ideológiai és etikai vonatkozásokat is hordoz. A filozófiai kérdések iránt érdeklődő Karinthy azért lehetett nagy humorista, mert az intellektuális humor angolszász hagyománya a szkepticizmus bölceleti hagyományát teszi a mindennapi életgyakorlat részévé.

IRODALOM

- KARINTHY Frigyes: Tolvajország. = KARINTHY Frigyes 1956. *Cirkusz (Válogatott írások)*, Első kötet, Budapest, 169–171.
- KARINTHY Frigyes: A tanulság. = KARINTHY Frigyes 1975. *Görbe tükör (Karcolatok, humoreszkek)*, Karinthy Frigyes összegyűjtött művei. Budapest, 80–83.
- KARINTHY Frigyes: Buxbaumné, a fa. = KARINTHY Frigyes 1975. *Görbe tükör (Karcolatok, humoreszkek)*, Karinthy Frigyes összegyűjtött művei. Budapest, 76–79.
- KARINTHY Frigyes: Csevegés az úrben. = KARINTHY Frigyes 1975. *Görbe tükör (Karcolatok, humoreszkek)*, Karinthy Frigyes összegyűjtött művei. Budapest, 409–411.
- KARINTHY Frigyes: Félelem és remény. = KARINTHY Frigyes 1975. *Görbe tükör (Karcolatok, humoreszkek)*, Karinthy Frigyes összegyűjtött művei. Budapest, 661–663.
- KARINTHY Frigyes: Testi szépség. = KARINTHY Frigyes 1975. *Görbe tükör (Karcolatok, humoreszkek)*, Karinthy Frigyes összegyűjtött művei. Budapest, 294–296.
- KARINTHY Frigyes: Kötéltánc. = KARINTHY Frigyes 1976. *Utazás Faremidóba – Capillária – Kötéltánc*. Budapest, 199–379.
- KARINTHY Frigyes: A nyugodt és megfontolt ember. = KARINTHY Frigyes 2001. *A repülő ember – Krisztus és Barabás (Szatírák I.)*. Budapest, 56–58.
- KARINTHY Frigyes: A zsarnok és a költő. = KARINTHY Frigyes 2001. *A repülő ember – Krisztus és Barabás (Szatírák I.)*. Budapest, 49–52.
- KARINTHY Frigyes: Jelszavak. = KARINTHY Frigyes 2001. *A repülő ember – Krisztus és Barabás (Szatírák I.)*. Budapest, 90–93.
- KARINTHY Frigyes: Történelem és gondolat. = KARINTHY Frigyes 2001. *A repülő ember – Krisztus és Barabás (Szatírák I.)*. Budapest, 146–150.
- KARINTHY Frigyes: A harcoló ember. = KARINTHY Frigyes 2001. *A repülő ember – Krisztus és Barabás (Szatírák I.)*. Budapest, 220–225.
- KARINTHY Frigyes: Kacsapecsenye. = KARINTHY Frigyes 2002. *Gyilkosok – Harun al Rasid (Elbeszélések II.)*. Budapest, 165–168.
- KARINTHY Frigyes: Az élő molekula. = KARINTHY Frigyes 2002. *Gyilkosok – Harun al Rasid (Elbeszélések II.)*. Budapest, 141–147.
- KARINTHY Frigyes: Én és Énke. = KARINTHY Frigyes 2002. *Gyilkosok – Harun al Rasid (Elbeszélések II.)*. Budapest, 107–112.
- KARINTHY Frigyes: Előszó, magamhoz. = KARINTHY Frigyes 2004a. *Minden másképpen van (Szatírák III.)*. Budapest, 5–19.
- KARINTHY Frigyes: Noteszem. = KARINTHY Frigyes 2004a. *Minden másképpen van (Szatírák III.)*. Budapest, 49–53.
- KARINTHY Frigyes: „Én”. = KARINTHY Frigyes 2004b. *Szatirikus esszék, aforizmák: Ki kérdezett? – Notesz (Szatírák II.)*. Budapest, 245–249.

- KARINTHY Frigyes: Kegyelet. = KARINTHY Frigyes 2004b. *Szatirikus esszék, aforizmák: Ki kérdezett? – Notesz (Szatírák II.)*. Budapest, 266–270.
- KARINTHY Frigyes: Lelkek relativitása. = KARINTHY Frigyes 2004b. *Szatirikus esszék, aforizmák: Ki kérdezett? – Notesz (Szatírák II.)*. Budapest, 148–150.
- KARINTHY Frigyes: Színes és fekete (Jegyzetek az Enciklopédiához). = KARINTHY Frigyes 2004b. *Szatirikus esszék, aforizmák: Ki kérdezett? – Notesz (Szatírák II.)*. Budapest, 274–277.
- KARINTHY Frigyes 2008. *Mennyei riport*. Budapest
- KARDOS László 1938. Mennyei riport. Karinty Frigyes regénye. *Nyugat* 1938. 8. II. 140–141.
- KLINE, L. W. 1907: The Psychology of Humor. *The American Journal of Psychology*, 1907, vol. 18. no. 4, 421–444.
- KOMLÓS Aladár 1929. Minden másképpen van. Karinty Frigyes könyve. *Nyugat* 1929. 11. I. 765–767.
- NAGY Lajos 1924. Karinty Frigyes. *Nyugat* 1924. 19. II. 448–457.
- SZALAY Károly 1961. *Karinty Frigyes*. Budapest
- SZALAY Károly 1983. *Komikum, szatíra, humor*. Budapest

Perspectivism in the Work of Frigyes Karinty

Although it is not very common for critics, Frigyes Karinty's writings have a deep philosophical core that results in his famous irony and humour. The insight of the relativism and the contingency brings forth the perspectivist, sceptical questioning of the truth. It goes to the question of identity and ipseity, discussed in the manner of Hume, Nietzsche and Freud, before the prosperity of identity theories in 20th century sciences.

Key words: Frigyes Karinty, perspectivism, skepticism, irony, humour, identity, antiessentialism, social constructivism

Karintijev perspektivizam

Povodom opusa Friđeša Karintija se obično ne pominju filozofske dubine, iako su u njegovim spisima ironija i humor vezani za filozofske uvide. Činjenica relativnosti i eventualnosti rada perspektivizam, većito skeptičko osporavanje isključivo jedinstvene istine. A to se isto odnosi i na pitanja jastva i vlastitog identiteta, koje on razrađuje u duhu Hjuma, Ničea i Frojda mnogo pre, no što su naučne teorije identiteta u 20. veku kročile na put popularnosti.

Ključne reči: Friđeš Karinti, perspektivizam, skepticizam, ironija, humor, identitet, antiesencijalizam, društveni konstruktivizam

Csányi Erzsébet

Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erzsebet.csanyi@gmail.com

OLLÓZNI, VÁGNI, DESTABILIZÁLNI – FENYVESI OTTÓ KIÁLTVÁNYAIRÓL

Clipping, Cutting, Destabilizing – On Ottó Fenyvesi's Howls

Rezati, seći, destabilizovati – Manifesti Ota Fenjvešija

A kutatás Fenyvesi Ottó egy töről fakadó vers- és kollázspoétikájával foglalkozik. E neo-avantgárd poétikában a beatirodalom szlenges, vulgarizmusokkal teli direktlírája dominál, jelen van a spontaneitás, a vallomásszerű feltárulkozás, az önmitizáló törekvés, az exhibicionizmus – szemben a modernisták esztétizáló törekvéseivel. A pörgős rockköltészetben stilizáció és rejtőzködés helyett az én lemeztelenítése dominál. Az üvöltés mellett mégis alapvető gesztus a legyintés.

A beat retorikája Fenyvesi indulásakor már az Új Symposion neoavantgárd költészeti ideálja volt, középpontjában a szabadverssel, ezek a versalkotó technikák jellemzik Fenyvesi hosszúverseit is. Ő a versben is radikalizálja a kollázs vágástechnikáját.

Fenyvesi Ottó költészetének spontaneitása, szubjektivizmusa szemben áll a kortárs vajdasági művészek között is hódító konceptualizmus teoretikus alapállásával, elidegenítő, „hideg gesztusokat” kinyilvánító produktumaival. A két poétikai irányvonalban azonban alapvetően fontos érintkezési pontok sokasága is felismerhető a 20. századi kultúra és művészet kódrendszerének elgondolását illetően.

Kulcsszavak: vajdasági magyar irodalom, Fenyvesi Ottó, vers, kollázs, neoavantgárd, beat, konceptualizmus

Művészettörténeti távlatból nézve a jugoszláv „új művészeti praxis” mennyi jelensége: a readymade, az enformel, a neodada, a happening, a pop-art, a Fluxus mozgalom, az individuális mitológiák, majd a modern, a konceptualista és posztkonceptualista festészet, a minimális és posztminimális művészet, a nomadizmus, az OHO Csoport, a Bosch+Bosch, a body-art, a vizuális költészet, a vokális költészet, az indexelmélet, a fenomenológia, a szituacionizmus, az aktivizmus stb. szinte végtelen sort alkot, és az ötletek sziporkázó bőségét sejteti a konceptualizmus gyűjtőmedencéjében, a 20. század 60-as, 70-es éveinek liberális Jugoszláviájában (ŠUVAKOVIĆ 2007). Ugyanakkor az elnevezések sokasága arról is árulkodik, hogy olyan sokrétű mozgalomról volt szó, amely-

ben sok-sok kidolgozott koncepció, disztíngvált alkotói világ keletkezett olykor egymásnak is ellentmondva. A pezsgést azok a művészek is érzékelték, akik nem csapódtak ezeknek az áramlatoknak a belső sodrásába, hanem megmaradtak a médiumjellegű elrejtő realista-utánzó művészet berkeiben. Maga az elnevezés, a konceptualizmus is jelzi, ide olyan ars poeticák tartoztak, amelyek fokozott önreflexióval közelítettek a művészethez, a mű koncepciójának kidolgozásához és tudatosításához, s az önkifejezési lehetőségek problematizálását, annak nyomait nem tüntették el, hanem kihangsúlyozták, szélsőséges kísérletezésekbe merültek, átértékeltek, lerombolták a mű, az alkotói én, a valóságtükrözés fogalmait – provokáltak, teoretizáltak, s mindenekelőtt a művészi kifejezőmód médiumfüggő mibenlétének felismerését hangsúlyozták.

A konzervatív ízlésű kortársak számára sokszor papírizűnek, illúziórombolónak, erőltetettnek és exhibicionista indíttatásúnak tűnt sok konceptualista jelenség.

A radikális elképzelések végső célja a modern és posztmodern határán megteremteni a művészi gyakorlat és elmélet egységét. A konceptualista művészi aktus, hibrid művészi eljárás a művet nyitottá, sokszor temporálisan illanékonyra teszi, állandó imbolygásban tartja, kontextuális helyzetét stabilizálja – destabilizálja (ŠUVAKOVIĆ 2007: 16). Alapja az avantgárd, neoavantgárd és posztavantgárd jellegű lázadás a hagyományos művészeti formák ellen és egészen új hozzáállás keresése, aminek oka a posztindusztriális társadalmak kritikai felülbírálatában gyökerezik. A művészet mint az életvitel kérdése merül fel, élet és művészet azonossá válik, megjelennek az ellenkulturális mozgalmak kommunái, csoportjai (pl. a szlovén OHO csoport, 1966) (ŠUVAKOVIĆ 2007: 337), s a rögzített mű befogadása helyett annak létrehozási folyamatát, performance-okat, akciókat, magát a művészi teremtés, játék folyamatát követjük. A kérdésfelvetések tehát nemcsak művészi, esztétikai vonatkozásúak, hanem a kultúra világának egzisztenciális, filozófiai, ideológiai, politikai összefüggéseit is felszaggatják, újraértelmezik.

Az új szenzibilitás, az előkonceptualizmus a neoavantgárd kohójában csihólődik, s miközben az avantgárd eljárásait melegíti fel, hasznosítja újra, kialakítja a posztindusztriális kultúra elleni kritikai eszköztárára is. E kritika hordozója az akcióban lévő művész, akinek tettei nem metaforikus, hanem mitikus vonzatúakká válnak. A szerző gesztusai mitizálódnak, miközben ő maga mint szubjektum lefokozódik, példázatszerűvé szürkül, csakisupán a diskurzusmenet demonstrálására és szimulálására szolgál (ŠUVAKOVIĆ 2007: 21).

A konceptualizmussal egyértelművé válik, hogy az esztétikai léttapasztalat mibenléte a közvetítő médium sajátosságainak függvénye, ezek a törekvések már nemcsak középpontba állítják a médium kérdését, mint a modernizmus, hanem át is teoretizálják a mediálisan feltételezett művet. Az elméleti affinitás,

a metaművészeti, öntükröző problematizálás bélyege a képzőművészetben az absztrakt festészettől a konstruktív építészeti formákon át a médiaművészetig, illetve a konkrét művészetig jelen van, ahol már teljesen tárgytalanná válik a művön kívüli valóságra való utalás.

A 20. század 60-as éveiben Jugoszláviában a nyugati mozgalmak hatására komoly ellenkulturális és művészeti csoportosulások jöttek létre Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában is. Vajdaságban Újvidék és Szabadka képezte azt az urbánus talajt, amely az új, lázadó eszmeáramlatok számára termékenynek bizonyulhatott. A kezdeményezésekbe a vajdasági magyar művészek is bekapcsolódtak, Szabadkán megalakult a Bosch+Bosch csoport (1969–1976), Újvidéken az *Új Symposion* folyóirat köré gyűltek az „új gyakorlat” hívei, lapbéli publikációik híven tükrözik a konceptualista törekvések lendületét. A képzőművészek/akcióművészek közül Szombathy Bálint, Szalma László, Kerekes László, Csernik Attila, Maurits Ferenc, a vizuális/fonikus költészet, a performance terén pedig Ladik Katalin alkotott.

Szombathy Bálint szerint: „Az 1968-ban 18-20-adik életévükben járó fiatalok életérzését a rockkultúra, a diáklázadások, az underground művészet, a forrongó, konfliktusokkal teli nemzetközi politikai élet egyaránt befolyásolja. Büszkén vallják: ők koruk gyermekei. Szerencsés helyzetben vannak, mert egy kelet-európai mércével mérve nyitott társadalomban élnek, amelyben az élet megszámlálhatatlan alkotói-egzisztenciális alternatívát kínál. Nem kell kullogniuk az események nyomában, mert benne vannak az éppen zajló korszakos történetekben... A Ljubljana–Zágráb–Belgrád–Újvidék–Szabadka tengely mentén jelentkező radikálisan modernista sejtek megnyitják a jugoszláv művészet új fejezetét” (SZOMBATHY 2009: 19).

A fiatalabb nemzedékek nagy fogékonysággal kapcsolódtak be ebbe a folyamatba, az *Új Symposion* műhelymunkájába, így Fenyvesi Ottó is, aki 1973-ban iratkozott az újvidéki Magyar Tanszékre, s kollázsai, versei mellett képzőművészeti, filmesztétikai jegyzeteket, tanulmányokat ír az *Új Symposion* számára. Élete kultikus helyének (FENYVESI 2009: 174) nevezi a „Sympo” Ifjúsági Tribünön lévő szerkesztőségi székhelyét.

Jelen kutatás célja egyrészt Fenyvesi Ottó verseinek a képzőművészet/vizuális költészet/konceptualizmus felőli megközelítése a szerző saját kollázsai és művészeti írásai alapján, másrészt zenei kötődései (punk, rock and roll, blues) irányából, hisz az Újvidéki Rádióban alternatív zenei műsort, a *Képes Ifjúságban* pedig zenei rovatot vezetett. Költői világa tehát erősen multimedialis ihletettséggű, s a kor ellenkulturális/szubkulturális/underground mozgalmainak szellemi/érzelmi magatartásformáit tükrözi.

Már 1974-től kezdődően publikál verseket, filmkritikákat az *Új Symposionban*, később következetesen fejleszti vizuális elméleti tudását recenziók, esszék,

tanulmányok megírása által.¹ 1975 és 1983 között a lap szerkesztője. Képzőművészeti alkotásai, kollázsai, képversei 1994-ben könyv formájában is napvilágot látnak, *Buzz Off!* címmel jelenik meg 1984 és 1994 közötti kollázsainak válogatása, majd 2010-ben *Soul inferno* címmel adja közre újabb kollázsait.

1976-os, *Foghíjas törlesztés* című könyvkritikájában megfogalmazza a képvers műfajával szembeni alapvető elvárását. Kifogásolja, hogy a képverset alkotó képzőművész megmarad a vers illusztrátorának, külső szemlélőnek: „A szöveg sehogyan sem épül be a képi világba, kilóg belőle. A költészet és a képzőművészet hibrid áthatásáról, pusztá, értelmetlen szintézisről van szó, és valójában semmi közülük a művészet fiziognómiájának megváltoztatásához. [...] A vizuális költészet a szavak teljes lingvisztikai redukciójáért küzd. [...] A kontraszt által Ács [József] eléri azt, hogy a szavak, mondatok jelentésén túl vizuális információtöbbletet sugalltat, ami a struktúrát esztétikailag relevánssá teszi. A szavaknak, szóalakoknak, a költői nyelv szupraszegmentális szintjének kiemelésében is fontos funkciót töltenek be a kontrasztok... A kontraszt formájában jelentkezik a feszültség és a képvers esztétikai értéke is, ami a kontraszt hitelességének, hatásosságának, intenzitásának és polarizáltságának az eredménye, egyenes következménye.”² Filmjegyzetben (*Éjszakai jegyzet*) a szadomazochizmussal, kiállításkritikában a rút/szép, a groteszk, az abszurd, a gesztus, az ösztön, a káosz, a lázadás, a szubjektívizmus, a művészi rombolás, az analízis/szintézis, az absztrakció fogalmaival foglalkozik. 1977-ben, 78-ban Fenyvesi *Konfliktus az anyaggal, konfliktus a világgal*³ címmel a vajdasági magyar képzőművészek

¹ Válogatás Fenyvesi Ottó Új Symposionban megjelent képzőművészettel/vizuális kultúrával foglalkozó korai írásaiból: A parlagraól. (1974, 116. sz. 1550. p.), Foghíjas törlesztés. Kép/Költemény/Képköltemény. (1976, 130–131. sz. 102. p.), Éjszakai jegyzet (1976, 133. sz. 212. p.), A „kék lovas” kiállításról. Modern Művészetek Múzeuma, Belgrád, (1976, 133. sz. 211. p.), Egy tankönyv kapcsán. (Damjanov–Janda–Bačić: Képzőművészet. (1976, 134–135. sz. 250. p.), A muzslyai művésztelep. (1976, 136. sz. 290. p.), Konfliktus az anyaggal, konfliktus a világgal. No. 1. (1977, 141. sz. 1–6. p.), Virágos számártövis. S. I. Retrospektív kiállítása, Szabadka, (1977, 142. sz. 46–47. p.), Umberto Boccioni kontra elegáns, dekoratív szobrászat. Modern Művészetek Múzeuma, Belgrád, (1977, 144. sz. 159–160. p.), Mérséklet és mentegetőzés (Miklós Pál: Vizuális kultúra, 1977, 147–148. sz. 408–409. p.), Crocodilus fortuna vulgaris. A 12. nemzetközi Grafikai Biennále, Ljubljana, (1977, 149. sz. 422–424. p.), A belgrádi nemzetközi képzőművészeti kiállítás. Modern Művészetek Múzeuma, Belgrád, (1977, 150–151. sz. 496. p.), K. K. kiállítása. JNH Galériája, Újvidék, (1977, 150–151. sz. 497. p.), Konfliktus az anyaggal, konfliktus a világgal. A szervestől a szervetlen felé. M. F. rajzai (1978, 156. sz. 173–174. p.), Konfliktus az anyaggal, konfliktus a világgal (1978, 159–160. sz. 298–300. p.), A fauvista monográfiája. (S. I. monográfiája) (1979, 174. sz. 378. p.).

² FENYVESI Ottó, *Foghíjas törlesztés*, Új Symposion, 130–131 (1976), 102.

³ FENYVESI Ottó: *Konfliktus az anyaggal, konfliktus a világgal*. No 1., Új Symposion, 141 (1977), 6.

művésztelepi munkássága nyomán készít átfogó művészettörténeti elemzést. A kortárs tendenciák között igen jelentősnek ítéli a Bosch+Bosch csoport működését, az általa képviselt irányzatokat („process art, land art, arte povera, body art, konceptualizmus”), s felhívja a figyelmet mindennek szélesebb hatására, a kibővített médiumok teremtette „szenzibilitás és mentalitás” elterjedésének fontosságára.

Fenyvesi kollázsai olyan képversek, amelyek felismerhető formavilággal, kolorittal és narratívával rendelkeznek. Elsősorban az agresszív energia, a lázadás, az ellenkultúra dinamikus „expanziójáról” és „explóziójáról”⁴, egybegyűrt kép- és szótöredékek/mondattöredékek robbanásáról van szó. Reklámok, jel-szavak, plakátszövegek, frappáns vagy blőd közhelyek, manifesztumok „totális aktualitása” (CSEPREGI) érvényesül a kollázsokon, s ebben a karikatúrához közelít e műfaj, sőt, még a fogyasztói tömegtársadalom/reklámpar egyént lefokozó visszasságait megcélzó, lázadó, kritikai reflexiós, provokatív jellege is ebbe az irányba húzza, ám a tiszavirág-életű karikatúrával szemben Fenyvesi kollázsai az ötletet elkezdik rétegezni, mélyíteni, lassítani, a dinamikus kontrasztokat az aprólékos kimunkálással egy időtálló, fortyogó, „eruptív”⁵ kor- és mentalitástablóvá nemesíteni. A felkerülő textuális töredékek, témaszilánkok egyrészt a divatos, alternatív rock and roll számok „felszínes és nem túl okos” (FENYVESI 2009: 203) szövegeiből montázsolódnak össze, másrészt hírcsonkok épülnek be – ironikus, cinikus, humoros vagy csak referenciális értékkel.

A töredék fontos esztétikai funkciója a montázstechnikával együtt már az „új remegést, új borzongást” hozó modern költészet kezdeteinél felbukkan a 19. század második felében – az absztrahálódás és titkos többértelműség eszközeként. A szép fogalmának radikális átértékelődése is ekkor zajlik, s a káosz, a diszharmonia, a dekadens, a morbid a szépség egyik válfajaként jelenik meg. Később az avantgárd izmusok, főleg a dada fejleszti tovább ezeket a lehetőségeket. Fenyvesi kollázsainak textualitásra építő jelszavas, vezércikkess, bulvár-médiás kontrasztjai (agresszió–béke, egyén–tömeg, érzékenység–kegyetlenség, lázadás–letargia, rend–káosz/anarchia), a világ címszavakba foglalt bizarr narratívája, a téma nyelvi feldobása mint jellemző aktivista gesztus csak az első lépést jelentik a szemantika felfejtésében. Ugyanis a töredékesség mint létmeghatározó lényegiség, a töredék mint valamiféle instant világ a vizuális kódok révén tovább súlykolódik, hisz a szerző kivágás, elvágás, szaggatás, darabolás

⁴ VIRÁG Zoltán: *Expanzió és explózió: Fenyvesi Ottó precíz tablói = Soul inferno: collages and objects*. Veszprém, 2010. 33.

⁵ FEKETE J. József: „Egy mindent eltörölő új beírás”: *Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett*. Veszprém, 2004. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/90/fekete2.html>. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

által gyártott papírfecniket ragaszt szorosan egymás alá, fölé, egymásra, s így alakít ki egyrészt egy szaggatottságból felépülő hulladékművészetet, másrészt egy dinamikus betűképi felületet szakadékokkal, torlódásokkal, hullámokkal. Valójában a grafovizuális töredékekkel rajzol, s a szavak asszociációs kisülései vizuális beszédbe, képi narrativitásba olvadnak át, szerves kapcsolat jön létre a két médium (nyelv és kép) között.

Egy másféle játék is beindul közben, hisz a sok kis tarka cédula, származási helyéről (újság, plakát, kép) is árulkodó papírdarab, rajta a betűk, az eltérő tipográfiaiák, színek az eredeti – másolat, az elsődleges – másodlagos közti ingázást, vagyis a palimpszeszt jelentésvonatkozásait is hordozzák.

A ragasztott réteges felületek nemcsak a korábbi materiális közegük palimpszesztikus visszakeresését, „visszavakarását” követelik a befogadó képzeletétől, hanem a pretextusok, architextusok megkeresését, a hiány okozta talány megfejtését is, a töredék ugyanis kiegészítés után kiált, a félszavakkal, tört sorokkal, fejjel lefelé álló betűsorokkal a befogadó kénytelen találomra interaktív műveleteket végezni. A történetet az elhagyásos, összevágott elemekből nekünk kell kiegészíteni, megkonstruálni, variálni, összerakni – ily módon megjelenik az improvizáció kérdése is. A megteremtett képi káoszban a szerző maga is tapogatózik, utalásokból, jelekből készített labirintusába önmagát is bezárja.

Fenyvesi kollázsain a betűkavalkádon túl az amerikai beatkultúra közismert, kihívó emblémái, képi jelei, ikonjai jelennek meg, a szex, a drog, a hatalom, a militarizmus, a háborúk, a pénz, a reklám világának töredékei zúdulnak be a vágások hasadékaiban: konkrétan „Charlie Parker, Marilyn Monroe, Ginsberg, Bob Dylan, a Led Zeppelin, Rambo, a Coca-Cola vagy az LSD”⁶ stb. Az ikonikus konfiguráció révén a szerző egy tömény instant világot mutat fel, amely kivonatolja a kor diskurzusát irányító hatalmi tényezőket: „a nemzeti identitás olyan elemeit, mint a hősök, mítoszok, szokások”.⁷

Ennek megfelelően a műveken erős fekete keretben a piros, a fekete és a fehér színek dominálnak, az éles kontrasztok valóságos képbombákként hatnak, sebességet érzékeltetnek – utalván a posztindusztriális fogyasztói reklámtársadalom működési módjára. Több kritikusa is észreveszi, hogy „vonzzák őt az ellentétek”⁸, ami teljesen összhangban van azzal a kiinduló tétellel, amit saját maga elvár a vizuális költészettől: „A kontraszt formájában jelentkezik a feszültség és a képvers esztétikai értéke is, ami a kontraszt hitelességének, hatá-

⁶ Vö. KELEMEN Lajos: *Magyar, amerikai, magyar. Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett*, Hítel, 6. (2005).

⁷ Vö. VIRÁG Zoltán: *Terminátor alkimia*. <http://www.vmmi.org/index.php?ShowObject=konyv&id=338>. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

⁸ Vö. KELEMEN Lajos: *Magyar, amerikai, magyar. Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett*, Hítel, 6. (2005).

sosságának, intenzitásának és polarizáltságának az eredménye, egyenes következménye.”⁹

Fenyvesi kontrasztra épülő kollázsesztétikája eklektikához és hibriditáshoz vezet: „A művész alkotásai a kultúra esszenciális eklektikusságából és hibriditásából merítik erejüket. Minden élő és dinamikus kultúra szakadatlanul kölcsönöz, rezervál, kisajátít. Összevegyít, csereberél, asszimilál, egyik kulturális részelemet kivonatolja, öblíti át újabb meg újabb kulturális velejárók és tartozékok segítségével, ezekből fogan, ezek mellett érvel...”¹⁰

Kép, zene és irodalom inspirációi szimbiotikus együttélési formára lelnek, kialakítják a sajátos Fenyvesi-képvers látványos lehetőségeit, a textus kép-ként kezd működni, a képi narrativitás azonban nem marad érintetlen, mert a betűk/szavak direkt is módosítják a narráció irányait. A mediális transzformációk különös játéka alakul ki.

„A műveken amolyan ikonográfiai felvágottként, szürrealista melanzsként illeszkednek egymás mellé és egymásra a világfalu grafvizuális szecskavágóján átdarált tartalmi vonzatok. Nincsenek kikerekített tematikai egységek, csupán utalások, célzások, visszajelzések és hangulatok. Fenyvesi műhelyében a dadaista poétika egyik technikai bravúrja, a destrukció a rock’n’roll csapkodó pörölyévé, a punkkultúra anarchista sarló-kalapácsává lényegül át. A szubkultúra egy sajátos szögletében a nyelvtöredékek, a szöveg- és képtörmelékek lávaként fortyognak, szinte egymást nemzik újjá. Sajátos ellentmondás, hogy ezek a szélsőséges állapotok látványként határozottan vonzóak és élvezeteseek. [...] Az Újvilág sajátos vizuális kultúrája, amelynek egyik meghatározó tulajdonsága a hétköznapi szakadatlan képi bombázásában merül ki, rendre felbukkan Fenyvesinél. A szó- és képözönben mintha csak a modern civilizáció drágaköveit keresné, valami morzsányi értelem után kutat, atipikus összefüggéseket emel ki a mindennapok kaotikusan pulzáló üzeneteiből. Ollójával ízekre szedi a világot, a papírragasztóval pedig komponál, mint festő az ecsettel.”¹¹

Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a médiaközi átjárhatóság sikeres koncepciója ölt így testet Fenyvesi kollázsaiban, hanem a nyelvek közötti ingázásé is, mert a művek feliratain a magyar, szerb, horvát, angol mellett felvonulnak más nyelvek is, tükrözvén, hogy világméretű ellenkulturális mozgalmiságról van szó, s ebben a heterogenitásban a vajdasági magyar alkotók is egyenrangúakként határozhatták meg önmagukat. „A rock and roll gyorsan világzene lett,

⁹ FENYVESI Ottó: *Foghíjas törlesztés. Kép/Költemény/Képköltemény*, Új Symposion, 130–131 (1976) 102.

¹⁰ Vö. VIRÁG Zoltán: *Terminátor alkímia*. <http://www.vmmi.org/index.php?ShowObject=konyv&id=338>. Letöltés ideje: 2011.08.10.

¹¹ SZOMBATHY Bálint: *Fenyvesi Ottó kollázsaihoz*. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/73/szombathy.html>. Letöltés ideje: 2011. 08.10.

hozzánk is beszivárgott (bár a nemzedéki korszakváltás itt elmaradt), eltörölte a nemzeti és kulturális határokat” (FENYVESI 2009: 203). Ilyformán e nyitott szellemi légkörben a hippimozgalom, a farmernadrágos ellenkultúra, a szexuális forradalom, a globalizáló divathullámok, a világméretű kommunikációs-információs hálók hatására a kisebbségi kultúrák nyomasztó periféria-centrum kérdései is feloldódtak, új kontextusok és kánonok rajzolódtak ki.

Fenyvesi kollázsai versszerűek, hordozzák a versszerűség karakterjegeit¹² (címadási mód, kiáltványszerűség), versei viszont kollázslogikával montázsolódnak össze.

Ő maga erről így vall: „Gimnazistaként inkább a képzőművészet érdekelt. Azt is mondhatnám, hogy a képzőművészet felől érkeztem az irodalomba. A hetvenes és a nyolcvanas években a művészetek valamiféle kohézióban éltek, s igen nagy hatással voltak egymásra, gondoljunk csak a filmszerű montázs és a videoklippek dinamikájára, a lüktető és dübörgő zenékre, a széttöredezett szövegekre, szabadversekre. Én ebből a »korszellemből« próbáltam felépíteni az irodalmi műveimet és a kollázsaimat.”¹³

E korszellem markáns képviselői a konceptualista művészek Jugoszláviában, s szélesebb körben a jeansirodalom által megérintett írók, költők. Ezért mondható joggal, hogy Fenyvesi Ottó „bördzsekis anarcholírája”¹⁴ a jugoszláv költészeti áramlatok között az 1960-as években fellépő farmernadrágos neoavantgárd költők törekvéseinek folytatása (CSÁNYI 2010b: 75–80). „Az 1950-es években az amerikai munkásfiatalok a farmernadrágot – munkaruhájukat – mint »stigmát« munkaidő után is tovább hordták egy mindenekfölött álló lazaság és önidentitás tüntető igényével. A farmernadrág e divat révén kulturális jellé válik, szimbolikus konnotációi a munka/pihenés, a gazdag/szegény, a hétköznapi/ünnepi, a férfi/női, a szabadság/rabság, az előadó/néző, a szubkultúra/magaskultúra közti ellentétet viszonylagosítják, határokat függesztenek fel. [...] E regény-modellben az urbánus próza ölt testet, ám hangütése nem intellektuális, hanem spontán, gátlástalanul kitárulkozó, patetikus és lírai, mint ahogy a beat-költészet is élőbeszédszerű »projektív verset« szül egy szürrealista automatizmus működtetésével. Ütközteti a középpontban álló, ösztönös, passzív, céltalanul bolyongó, de mindezzel egyúttal tiltakozó fiatal főhőst és az idők világát képviselt

¹² VIRÁG Zoltán: *Terminátor alkímia*. <http://www.vmmi.org/index.php?ShowObject=konyv&id=338>. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

¹³ NAGY Klára: *Szétszabdalt világ. Topolyai beszélgetés a Nagyapáti-díjas Fenyvesi Ottóval*, Magyar Szó, Kilátó, 2008. 09. 27–28.

¹⁴ VIRÁG Zoltán: *(Sub)cultura interrupta. Fenyvesi Ottó költészetéről = (Sub)cultura interrupta. Tanulmányok és kritikák Fenyvesi Ottó költészetéről*. Vár Ucca Tizenhét könyvek 22. Veszprém, 1998. 110.

átlagosságot, konformizmust, (ál)rendet, elnyomó hatalmi gépezetet, »civilizációt«. A tiltakozás artikulálatlan üvöltésben ölt testet” (CSÁNYI 2010a: 16).

Ez a spontán irodalmi beszéd tere. A beatirodalomban megjelenő szerzői én (a farmernadrágos elbeszélő, a beatlírai én) az avantgárd direktlira, az indulatosan felmutatott közvetlenség, a szleng, a vulgarizmusok hétköznapi nyelvét beszéli – szemben a modernisták esztétizáló képviselőivel. A rockköltészetben stilizáció és rejtőzködés helyett a költő spontaneitása, szubjektívizmusa, vallo-másszerű feltárulkozása, önmitizáló törekvése, exhibicionizmusa, az én és az egyéni sors lemeztelenítése dominál. A „petrarkista rockerek” (MILOSEVITS 1998) vallomásdalai üvöltve énekeltek szerelmes lázadások.

A vers alapvető kérdésével, a költői én megformálásával kapcsolatban he-lyesen disztíngvál e költészet egyik elemzője: „Nyomokban sem találom benne sem azt a fojtottságot, sem azt a »rezgést«, amit földijeiben a legizgalmasabbnak talállok.”¹⁵ Tolnaival és Sziverivel ellentétben Fenyvesi opusával kapcsolatban megállapítja, hogy „szabadon fantáziál önmagáról, kicsi pátoszfélével, egyfajta eufóriában, vagyis mindig magáról beszél, mégsem vall magáról”.¹⁶ Ugyanitt olvasható az a pontos észrevétel is, miszerint: „Nagyon pörgős, jazzre-rockra hangolt irodalmiság ez, amiben mégis alapvető gesztus a legyintés, heverészás. Hadd száguldjon a világ a francba. Érzékeli, érzi a ritmusát, de nem tart vele.”¹⁷ És mi lenne ez, ha nem a beatnikek jazzre leképezett improvizatív életritmusa, lírai és spontán stílusa, amely lázadás ugyan a lelki sivárság és a fogyasztói társadalom konformista szemlélete ellen, de autóúti száguldozásaival együtt is a passzivitás hirdetője.

A beat retorikája Fenyvesi indulásakor már az *Új Symposion* neoavantgárd költészeti ideálja volt, középpontjában a szabadverssel, amely asszociációkat generáló közegként jelenik meg, amelyben az öntörvényű szó [...] a szürreális képzettársítástól egészen a dada közeléig ível.¹⁸ S ennek értelmében megjelen-nek azok a versalkotó technikák, amelyek Fenyvesi hosszúverseit is jellemzik: „a vágástechnika, az expresszív kimerevítés, a robogó szekvenciák dinamikája,

¹⁵ BODOR Béla: *Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett. Régi és új versek*, Élet és Irodalom, Ex libris, 2005. május 6., http://www.freeweb.hu/bodorbela/t_05_9.htm. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

¹⁶ BODOR Béla: *Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett. Régi és új versek*, Élet és Irodalom, Ex libris, 2005. május 6., http://www.freeweb.hu/bodorbela/t_05_9.htm. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

¹⁷ BODOR Béla: *Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett. Régi és új versek*, Élet és Irodalom, Ex libris, 2005. május 6., http://www.freeweb.hu/bodorbela/t_05_9.htm. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

¹⁸ FEKETE J. József: „Egy mindent eltörlő új beírás”. *Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett*. Veszprém, Művészetek Háza. 2004. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/90/fekete2.html>. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

a kollázs radikalizmusa, illetve a kortárs zenei irányzatok ritmusmegoldásainak versbe transzponálása, kezdve a bluestól a punkon keresztül a hardcore-ig”.¹⁹ Költészete is arról a töről fakad, mint kollázsainak világa: Ginsberg, Gregory Corso, Charles Bukowski, Bob Dylan, Kerouac, e.e. cummings neve körforog a vonatkozó irodalmi elemzésekben, melyek a témavilágot is hasonlóan tájolják be: „robbanó hosszúversekben dalolt siratót, jószerével a beat-nemzedékhez tartozók generációs életgócainak, a nagyvárosnak, a magánynak, az útonlétnek, a dzsessznek és a bluesnak a motívumkörét tágítva a punk és a hardcore irányába. [...] Börzekés alternatív művészet, szubkultúra és eruptív költészet, kiábrándultság és lírai elérzékenyülés, irónia és groteszkség, szürrealizmus és szójáték”.²⁰

Egyes kritikusok szerint „Fenyvesinél a Domonkos és Tolnai fémjelezte első generációs sympós hosszúvers-hagyomány (amely persze nem utolsósorban Kassából nőtt ki) továbbviteléről van szó. Domonkos verse, a *Kormányeltérésben* transzformálódik át Fenyvesinél egyfajta vallomásos rap-beszéddé.”²¹ Mások szerint nem szükséges túlbonyolított mechanizmusokat feltételezni, adódik ez a vagány versbeszéd csupáncsak a kortárs zenei produkció ismeretéből is: „Az a benyomásom, hogy a dolog ennél egyszerűbb. Fenyvesi otthonosan mozog a kortárs képzőművészet és zene számos irányzatában és alágazatában, és ez egy vibráló, fogalomkészletében heterogén, gondolatirányaiiban széttartó nyelvet eredményez.”²²

Az igazság valahol a kettő között lehet, Fenyvesi vátesz-retorikájára minden bizonnyal termékenyítő hatással voltak mindezek az impulzusok. Elindul egy dalszövegből, ritmusból, ami azután mint szellem a palackból, kiszabadul, és fergeteges iramú asszociációsort, eruptív robbanást okoz. Mint pl. a *Maximum rock & roll* sorozat egyik futamában:

¹⁹ FEKETE J. József: „Egy mindent eltörlő új beírás”. Fenyvesi Ottó: *Blues az óceán felett*. Művészetek Háza. Veszprém, 2004. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/90/fekete2.html>. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

²⁰ FEKETE J. József: „Egy mindent eltörlő új beírás”. Fenyvesi Ottó: *Blues az óceán felett*. Veszprém, Művészetek Háza, 2004. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/90/fekete2.html>. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

²¹ Vö. RÁDAI Léna: *Egy p@nk Gun@r@sról*. Fenyvesi Ottó: *Amerikai improvizációk*. Vár Ucca 17, Veszprém, 1999. = Az Irodalom Visszavág, ÚJ FOLYAM, 6. szám, 2000/1 (2000. tavasz–nyár)

²² BODOR Béla: *Fenyvesi Ottó: Blues az óceán felett. Régi és új versek*, Élet és Irodalom, Ex libris, 2005. május 6., http://www.freeweb.hu/bodorbela/t_05_9.htm. Letöltés ideje: 2011. 08. 10.

„Vadnak születünk.
 Kosnak, baknak, oroszlánnak,
 bikának. Vízüntőnek, mérlegnek,
 skorpiónak. Szűznek.
 Sárkánynak, lónak, disznónak.
 Szépek voltunk és hamvasak.
 Mi voltunk az égen a csillagok.”

Akárcsak a kollázsokon, itt is az additív, egymás mellé rendeléses, felsorolásos módszer érvényesül. Színes, különleges, meghökkentő, dinamikus világ, amely a kor védjegyeiből e textuális közegben is képes megteremteni a költészethez szükséges gomolygó izzást.

Fenyvesi Ottó költészetének spontaneitása, szubjektívizmusa szemben áll a konceptualizmus teoretikus alapállásával, elidegenítő, „hideg gesztusokat” ki nyilvánító produktumaival. A két poétikai irányvonalban azonban alapvetően fontos érintkezési pontok sokasága is felismerhető a 20. századi kultúra és művészet kódrendszerének elgondolását illetően.

IRODALOM

- CSÁNYI Erzsébet 2010a. *Farmernadrágos próza vajdasági tükörben: A vajdasági magyar jeans-próza természetrajza*. Újvidék
- CSÁNYI Erzsébet 2010b. *Lírai szövegmezők: Vajdasági magyar versterek, kultúráközi kontextusok*. Eržebet ČANJI: *Lirski konteksti: Vojvođanski mađarski pesnički prostori, interkulturna polja*. Novi Sad/Újvidék
- CSEPREGI János: *Fenyvesi Ottó: Blues az Óceán felett*. Szépirodalmi Figyelő
- FENYVESI Ottó 1994: *Buzz Off! Vár Ucca 17*. Könyvek 3., Veszprém
- FENYVESI Ottó 2009: *Némely részletek. Feljegyzések, cédulák, bemásolások, vizuális fragmentumok*. Szeged
- FENYVESI Ottó 2010: *Soul inferno: (collages and objects)*. Veszprém
- MILOSEVITS Péter 1998: *A szerb irodalom története*. Budapest
- ŠUVAKOVIĆ, Miško 2007: *Konceptualna umetnost*. Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Novi Sad
- SZOMBATHY Bálint 2009: *Marék homokot szorongatva: Kalandozások a művészet háttérmezgyein*. Budapest

Clipping, Cutting, Destabilizing – On Ottó Fenyvesi's Howls

The study deals with Ottó Fenyvesi's unique kind of poetry and collage poetics. This neo avant-garde poetry is dominated by the direct, slangish style of Beat poetry brimming with vulgarisms; it features spontaneity, confessional openness, tendency to creation of self-myth, exhibitionism – as opposed to the

modernist trends towards aesthetization. The funky rock poetry is taken over by stripping down the self rather than stylization and hiding. Apart from a howl, the basic gesture is nevertheless a wave of the hand.

At the beginning of Fenyvesi's poetic work, the Beat rhetoric was already the ideal of neo avant-garde poetry in Új Symposion magazine, centered on free verse; these poetic techniques characterize Fenyvesi's long poems as well. This is where he also radicalizes the clipping technique of collage.

The spontaneity and subjectivity of Fenyvesi's poetry stands in contrast to the theoretical standpoint of the conceptualism among contemporary Vojvodinian artists, with alienating products featuring 'cold gestures'. The two poetic trends, however, demonstrate numerous common points regarding the code system of 20th century culture and art.

Key words: Hungarian literature in Vojvodina, Ottó Fenyvesi, poetry, collage, neo avant-garde, Beat, conceptualism

Rezati, seći, destabilizovati – Manifesti Ota Fenjvešija

Ovo istraživanje se bavi pesničkom i kolažnom poetikom Ota Fenjvešija, koja se u suštini mogu svesti na zajedničke korene. U ovoj neoavangardnoj poetici dominira direktna lira bitničke literature sa karakterom slenga i zasićenja vulgarizmima. U njoj je prisutna spontanost i konfesionalističko razotkrivanje, težnja ka stvaranju mita o samome sebi, te egzibicionizam – naspram estetizirajućoj težnji modernista. U dinamičnoj rok poeziji umesto stilizacije i skrivanja dominira razgolićenje sopstva. Pored urlika osnovni gest ipak jeste odmahivanje.

Retorika bita je već kod Fenjvešijevog polaska bila neoavangardistički poetski ideal Uj Simpoziona, sa slobodnim stihovima u svojoj srži, te ove poetske tehnike karakterišu i Fenjvešijeve duge pesme. On i u poeziji radikalizuje montažne tehnike kolaža.

Spontanitet i subjektivizam poezije Ota Fenjvešije stoji u opoziciji sa osnovnim teoretskim stavom konceptualizma koji je i među vojvođanskim umetnicima savremenici tada osvajao, odnosno sa produktima koji deklarišu „hladne gestove”. Međutim, u oba poetska trenda se u osnovi može razaznati mnoštvo važnih spojnih tačaka u odnosu na osmišljavanje kodnih sistema kulture i umetnosti 20. veka.

Ključne reči: vojvođanska mađarska književnost, Oto Fenjveši, pesma, kolaž, neoavangarda, bit, konceptualizam

Lovra Éva

· Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar,
· Breuer Marcell Doktori Iskola
· lovra.eva@gmail.com

JOVÁNOVICS GYÖRGY PLASZTIKÁI: AZ ÉPÍTÉSZET ÉS A SZOBRÁSZAT KÖZÖTT

Plastics by György Jovánovics: Between Architecture and Sculpture

Plastike Đorđa Jovanovića: između arhitekture i vajarstva

Az építészet, a szobrászat, a város- és a világpalkotás közötti határvonal esetleges, lehetetlen teljesen elhatárolni egymástól ezeket a társművészeteket. Párhuzam a tanulmány esetében a kisplasztikák, installációk és olyan termőművészeti elemek, valamint az építészet formavilága között vonható, amelyek nemcsak egy lehatárolt térben érvényesülnek, hanem az épített környezetben is. Jovánovics György szobrászművész kisplasztikái, térinstallációi és reliefjei nemcsak a fényhatás kiemeléseként alkalmazott fehér szín, de a formavilág, a térben elfoglalt hely, az alkalmazott technikák által az építészet és a városkialakítás egyik szobrászati párhuzamának is tekinthetők. A szigorú geometriai rend, a monumentális tömegvariációk a társművészetben a nemzetközi stílus modern villait, a városok beton brutalizmusát vagy a stuttgarti protomodern várostervezés kísérleti megvalósítását feltételezik az épített környezet művészeti kifejezésében. A tanulmány célja e hipotézis kifejtése a konkrét példák és az életpálya elemzése által.

Kulcsszavak: Jovánovics György, város- és építészeti tervezés, térinstallációk, szobrászat, párhuzam

Jovánovics György pályája és szobrászatának kifejezőeszközei, formavilága, anyaghasználata és elméleti síkon való megközelítése az ellentétek szembeállítására. Annak a szobrászatnak a tagadása, amely túllép a pusztán egy síkon történő ábrázoláson. A paradoxonszerű pálya, a szobrász ars poeticája tudatosan, de gyakran tudattalanul is önmagának, az anyagnak és a létrehozandó formának az ösztönös tagadása. Művészeti korszakaiban, amelyeket évek, évtizedekre bonthatunk, a kísérletezés és a folyamatos alkotásbéli kihívások keresése jellemző. Az akaratlagos önmegtartóztatás a geometrikus formák kubusait felváltó gyolcs játékos redőiben, az anyagok tisztaságának és durvaságának innovatív alkalmazásában, új módszerek, dedukciók kivitelezésében rejlik. Jovánovics

nem pusztán azzal kíván hatni, hogy a felfogással ellentétes értelmezésű, a gyakorlatban is megvalósított, gyakran elenyésző, pusztán temporális művekben kíván továbbélni.

A JOVÁNOVICS GYÖRGY MŰVEIBEN FELLELHETŐ ÉPÍTÉSZETKÖZPONTÚ UTALÁSOK

Szobrászatának első évtizedeire az avantgárd-neoavantgárd-konceptuális művészeti ideológia jellemző. A magyar koncept a hatvanas évek második felének művészeti szubkultúrája, amely az 1965–1969-es időszakban alakult ki, kiváltva a revolúció utáni hallgatást, s nem véletlen, hogy a hatvanas évek végére összpontosult, hiszen ekkor vált a társadalomkritika erőssé, s diáklázadásokat generált Párizsban, vagy elhozta a prágai tavaszt. A szobrász gondolatvilágát meghatározta az Akademie für Angewandte Kunst-on töltött idő, majd a párizsi tartózkodás (1965–1966), hiszen ekkor már az absztrakció felé fordult, míg Magyarországon művészeti fáziskésés volt. Építészeti parafrázisainak ház-doboz motívuma pop-art eredetű. A Jovánovics korai műveiben megjelenő mintázás és lenyomatöntvények a minimal art és pop-art sajátos elegye után vetette fel az 1970-es években a drapéria-relief mint a valóság lenyomata problematikáját. Az I. és II. Iparterv kiállításon bemutatott figuratív gipszszobrai (*Részlet a Nagy Gillesből* [1967], *Fekvő forma* [1969]) folytatásaként az előző műveket kiegészítve nyúl az építészetben alkalmazott formákhoz, tárgyakhoz.

A szobrász megteremti azt az összhangot, amelyben plasztikai nemcsak az építészeti tér, a kiállítótér különálló részeként működnek, hanem maga a helyspecifikus mű válik az építészeti kifejezés eszközévé. Ilyenek az 1970-es Fényes Adolf terembei kiállítás installációi, az esseni architektúrarészletek (*Sarokablak, Kis ablak, Nagy ablak*, 1971), valamint az 1974-es *Liza Wiathruck Holos Graphos* fénymontázs. A hetvenes években megvalósított művészeti gyakorlatában egyesíti a ház-doboz-camera obscura leképezését a *Vagy-Vagy. Eksztatikus cégér II.* (1971) ládaformájában, amely a ház-doboz motívum újra-gondolása, valamint az *Interiorizált korrát a Nagy Camera Obscurához* (1976), *Búcsúláda* (1979), *Kepler csillagász és tájtematikai műve* (1979) című alkotásokban. Heinz Ohff már a hetvenes évek végén felismerte Jovánovics konstruktivistákhoz fűződő vonzalmát. Művészetében a konstruktivista építészeti kifejezés és kifejeződés leginkább a formákhoz való viszonyulásával definiálható: milyen motívumokban és anyagokban keresi a megvalósulást. Építészeti kontextusban a jóvánovicsi életmű, az anyagok merész, koncepcióra nem törekvő használata, a forma merevsége és annak tagadása, a letisztultság fehérsége Ludwig Mies van der Rohe és Le Corbusier formavilágát és elképzeléseit idézik.

Mies van der Rohe hófehér stuttgarti lakónegyede¹ (1927) vagy Le Corbusier villái párhuzamba állíthatók a plasztikák és szobrok minimalista vonalvezetésével, geometriai formáival, a síkok és térbeli formák, elfolyó vonalak összhangjával. A szobrász szinesztetikus élménnyé emeli a helyspecifikus műveket, amelyek tisztán architektonikus jellemzőkkel rendelkeznek, mint köztéri művei, a szülői *Trójai papírgyár* (1988), az *1956-os forradalom mártírjainak emlékműve* (1992) a Kerepesi temető 301-es parcelláján. Az értékképzet átalakul a *Nagy Hasáb. Egy. I. 1.* (1995), *Ostgiebel* (1999) által. A *Nagy Hasáb* dobozformáiban visszaköszönő középkori garamszentbenedeki úrkoporsó alakmása, transzcendentális jellege kissé pejoratív módon él tovább a kevésbé nemes anyagokban. A pálcatagozatok, lemezek és magas domborművek későbbi továbbélése a *Háromszög születése* (2001/2002), *A háromszögtől a káoszig* (2002) és a *Továbbiak Keplertől* (2003). Az épületek részeként kiegészítve, de el is vonatkoztatva azoktól, a reliefjei plasztikussága már visszaül életművére, továbbél a Corvinus egyetemi épület és a Stúdium irodaház homlokzati installációjában, a fehérre festett acélból készült *Nagy Corvinus Napórán* (2009).

VÁROSEPÍTÉSZETI ÉS ÉPÍTÉSZETI PÁRHUZAMOK A JOVÁNOVICSI ÉLETMŰBEN

Építészeti és szobrászati összhang állítható fel, modern-konstruktivista-neokonstruktivista vonal, ha a protomodern várostervezés egy kísérleti megvalósulására (*Deutscher Werkbund*, 1927, Stuttgart) és a térspecifikus 1956-os emlékműre gondolunk. Mindkettőben jelen van az egy egysége: az egyes lakóépületek, illetve Jovánovics térszerkezeti egységei (oszlop, sírípítmény) külön egységként hófehér vagy éppen kontrasztként fekete megfogalmazásban, s különállóan is működnek. A koncepció, maga a térélmény azonban csak körüljárva, egységként értékelhető, hiszen nem vonatkoztatható el egymástól a kettő. Le Corbusier életműve – érdekes módon – nemcsak a korai villái, várostervei, hanem az építészeről megfogalmazott öt pontjának eszmeisége is megtalálható Jovánovics későbbi korszakaiban. A hófehér homlokzat, a szalagablakok, az oszloptagozatok Jovánovics György plasztikáiban, térszobraiban üres tereként jelennek meg. A kaotikus rend, amely a *Trójai papírgyár* vagy a *Nagy Corvinus Napóra* esetében érzékelhető, egységesen a színvilág monoton konceptuságában csitul le, mint Le Corbusier-nél. Idővonalat állítva Jovánovics György plasztikái és Le Corbusier építészeti és városépítési formáinak fejlődéstörténete között, egy fordított evolúciót figyelhetünk meg, amely több ponton is egyezést mutat (építészet és szobor

¹ A lakónegyed egyes épületeit a kor ismert modernista építészei tervezték, többek között Mies van der Rohe is, az urbanisztikai koncepció is a nevéhez fűződik.

ellen-anyagok, innovatív formák és elképzelések, kubusok, organikus formák). Jovánovics György pályafutásának kezdeti időszaka neoavantgárd (1960-as évek vége), de a konceptuálisba átnyúló klasszikus szövet (drapéria) ábrázolása étellel és mozgással teli élettelensége, bizarr módon elfolyó megállított ideje (1950–1960), az ebből átlépő metamorf geometrikus tér, formavilág összhangja az organikus formák esztétikájával (1960–1970) s ennek átívelése a tisztán dobozszerű ábrázolásba, szigorú kubusokba későbbi időszakára jellemző, s ellentétes fejlődési vonalat képvisel Le Corbusier alkotói fejlődésével szemben: a szigorú geometriai rend, a transzparenciára törekvő, mégis néhány esetben nehézkesnek ható tömegátfogalmazások metamorfózisa a nemzetközi stílus modern villái (*Ville Savoy*, 1928/31, **1. kép**), az uniték (*Unité d'Habitation – Cité radieuse*, 1947/1952, **2. kép**), a városok beton brutalizmusa, majd a vernakuláris építészeti kifejezés, a *Ronchamp-kápolna* újexpresszionizmusa.



1. kép



2. kép

Az összehasonlítás és párhuzamok keresése önkényesnek hathat, de mégsem alaptalan. Hans Bening a művészt egyszerre nevezi „szobrásznak, építésznek, festőnek, jelezvén, hogy művészete messze túllép a szobrászat területén, és noha műveinek nagy része plasztika (szobor vagy dombormű), gondolkodásában – és természetesen sok munkájában – más műfajok problémáját is érinti” (KOVALOVSKY 2004: 28).

JOVÁNOVICSI IDŐVONAL – A LEGJELLEGZETESEBB ÉPÍTÉSZETI VONATKOZÁSÚ MŰVEINEK, A KOR SZELLEMÉNEK RÉSZLETES KIFEJTÉSE

Beke László megállapításában Jovánovics szobrászatellenes elvei, a gipsz alkotóanyagként való használata vagy csak a konceptuális művészete arra ösztönözte, hogy klasszikus szobrászatot hozzon létre. Aforizmatikus megfogalmazásban ellenszobrászatot műveljen a szobrászat tradicionális, akadémiai gondolkodásának és szabályainak alkalmazásával. A szobrász alkotóművésze-

tének minden szakaszát ez a kettősség, az ellentétek játéka jellemzi. A szobrász első, jellegzetesen építészeti elemekkel kifejezett alkotása 1970-ben a Fényes Adolf Teremben szervezett kiállítás, amelyet Nádler Istvánnal együtt jegyez. A koncept provokatív, szókimondó szelleme semleges, eltávolodik a műtől, mégis benne él. Az alap a kiállítótér, ahol Nádler István festményei vannak kiállítva, a tér szabálytalan alaprajzának továbbgondolása. Ezt vetíti ki magára a tárgyra, az asztal és a függesztett drapéria kettősére, így a szobrász átülteti a háromdimenziós teret két dimenzióba az arte povera elvei szerint. A szövet ráncolása is az általa használt reliefsök öntése során alkalmazott föliát idézi, pontosabban ezeknek lenyomatát. Elrejti az ábrázolástól, hiszen a négy- és ötszögű asztalra dobott drapéria vízszintes és függőleges, pozitív és negatív síkja az, amiről a mű szól. A koncepció az emberi nézőpontra épít, az azt megtekintő lehetőségeire. Az elenszobrászat már ebben a műben is megjelenik, hiszen az enyészet, az elmúlás a cél. A kiállítás befejezését követően a kompozíció Erdély Miklós kertjében lassan eltűnt, ráolvadt környezetére. Művészetében a társadalomkritika kevésbé játszik szerepet, mint más konceptualista szobrásznál, de elhamarkodott is lenne pusztán konceptuálisnak nevezni Jovánovicsot. Kísérletezései az anyaggal és technikákkal építőt feltételeznek, aki túllép a művén, csak terveket készít, spontán módon alkot, a végeredmény sejtésével, de nem tudatában: gipsz, a domborműveknél használt gipszöntési technika, amit 1965-ből, Párizsból hozott magával vagy Földényi Ferenc által thanatoplasztikának nevezett, az 1959-es mártírok tájművének fehér felső eleme, amely márvány helyett a tradíció tagadásaként fehér cement és kvarchomok keverékéből készült.

Az építészethez köthető plasztikái, akár a doboz motívuma vagy a tájművek egyik harmonizáló, de mégis ellenpólusa az 1970-es *Camera Obscura*. A fényképfelvétel egy rögtönzött tárgyszituációt örökít meg: ellenépítészet, hiszen a teremtés folyamata a két dimenzióból kellene, hogy átlépjen a térbeliségbe, de ez már kissé előrevetíti szobrászatának csúcspontját, amelyben minden korszaka egyesül: a Kerepesi út 301-es parcellájának installációja (1992), illetve a sír-építmény belső reliefsjei, a nézőpont és doboz – megállított mozgás – pillanatnyi állapotának leredukálása folyamatosan változó körüljárható élménnyé.

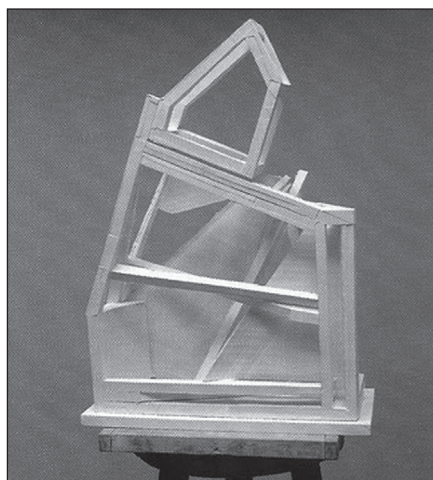
1970 más szempontból is meghatározó. Plasztikái az avantgárd útját is járják, ebben az évben a valóság–látszat dilemmáját felvető *Vagy-vagy. Eksztatikus cégér* című „szobor” első megfogalmazását a Műegyetem R épületében szervezett avantgárd kiállításon mutatták be. A valóság–látszat problematikája az 1971-es németországi ösztöndíjas időszaka alatt is foglalkoztatta, de egy más kontextusban. A Museum Folkwangban a német fagerendázatos háztípus motívumát dolgozza fel. Egy későbbi, itt készült műve, a *Nagy ablak*, már kiszakad az építészeti ábrázolásból, hiszen csak jellegében, stilizálva jelennek meg az építészeti jegyek, csak az osztást jelző mező keresztfája, a tojánhéj marad, amely

az összefüggésre utal, viszont valaminek a hiányára is (visszaütalás az Iparterv csoport kiállításán bemutatott, *Részlet a Nagy Gillesből* (1967) kívül zárt, belül üres héj-alakzatára). A további, esseni munkáknál, a *Kis és Sarokablak* kivételével már lazább az architektonikus kapcsolat. A *Sarokablak* az anyagok paradoxonára épül, fa és gipsz, illetve a formákat állítja szembe (tükörsima fal és az ablakot takaró drapéria szigorú ráncai), viszont a *Nagy ablak* a transzparenciát állítja szembe a vakablakokkal. Az 1975-ös műterem-építési munkálatai során önmaga építi be a szobrászatának elemeit – plasztikái, drapériái öntésének munkamódszeréhez hasonló gipszöntési technikával készült paneleket – stúdiójába.

A 70-es évek elejének installációs térberendezése vetette fel a drapéria és dombormű, a valóság lenyomata és ugyanakkor filozófiai absztrakciójának kérdéskörét. Ennek első megvalósítása az 1970-es Fényes Adolf terembei kétrészes, asztal-abrosz environment volt, folytatása pedig az esseni ablak, fal, fake-ret motívumokra épülő relief-installációs rendszer (BEKE 1994).

Jovánovics György konceptuális időszakát az 1973-as párizsi Fiatalok Biennáléján való részvétel zárta le, ekkor is visszatér a már illúzióként is létező, előzőleg is alkalmazott, „a tükör másik oldalán” bizarr, fejre állított világának újra megfordított képéhez (egy terem rendezett be, padlóra szerelt bordái egykori kiállítóterme plafonjának szerkezetére utaltak). A *Párizsi Magyar Műhely* folyóirat Kassák-díját még a biennále előtt elnyerte, s a Párizsban kiállított darabjain, a konceptuális vonatkozások kozmopolita tárgytalanságát megtartva, mégis visszatér a „tárgyhoz”. A szobrász konceptuális időszakában megvalósuló installációk, plasztikák és koncepciók, néha az ellenszobrászat, néha az ellentétes dimenziók (fel és lent megváltozása, tüköreffektus) előrevetítik későbbi időszakának már egyre inkább építészet-, építőművészet-orientált munkáit. A nyolcvanas évekig egy enyhe metamorfózis érzékelhető: egyszerűsödés, ahogy a plasztikus formák, elfolyó érzékelés már egyre inkább a konkrét tárgyban összpontosul. A kilencvenes évek épület-dobozzaiban a direkt geometria és utalások (*Nagy Hasáb, Ostgiebel, 301-es parcella, Trójai papírgyár* vagy akár a fali installáció, a *Napóra*) jutnak kifejezésre.

Néhány motívumot ki kell emelnünk, amelyek megteremtik a tipikus, felismerhető jóvánovicsi szobrászatot. A jellegzetes formavilág, a drapéria, a házelemek, a felületkezelés, a dobozformák nemcsak plasztikáin, fényképein, konceptuális fotósorozaton (fénymontázs, *Holos Graphos*), hanem tájművein, installációin is megjelennek. Plasztikáinál és domborműveinél nem kizárólagosan, de következetesen egyetlen anyagot, a fehér gipszet, illetve annak más anyagokkal való társítását használja. A köztéren felállított műveinek anyaga sem a márvány, hanem a kevésbé nemes anyagok. Az 1981 és 1992 közötti időszak Jovánovics legfestőibb időszaka, a 80-as évek korszakának berlini reliefjei, valamint a szülői olimpiai parkban álló monumentális *Trójai papírgyár* esetében a színükben



3. kép



4. kép

kompekt, monoton fehér beton, valamint a kő, a cement és kvarchomok társításából születő mesterséges kő (*Mártírok emlékműve*).

A *Trójai papírgyár* (1988, szöuli olimpiai szoborpark, fehér beton – fehér cement, **3. kép**) a szöuli szoborszimpozionhoz kiválasztott plasztika bemutatódarabjának (1976; 68×50×25) eredeti anyaga szintén gipsz, ami szinte kizárólagos a jovánovicsi ellenszobrászatban. A végső szobor fehér betonból, fehér cementből készült. Szobra követi eddigi gyakorlatának transzparenciáját, de már a finom rétegek játéka és organikus formái nélkül. Az átlátható-elfedett dinamizmusa valójában fentről való építkezés, mintha a dimenziók váltakoznának. A konkrét építészeti utalás, a papírgyár elnevezés nem lehet véletlen, hiszen, ahogy a trójai falóban megbúvó katonák, itt is várható kitörés. A panelek, állványzatok mögött ott az utalás, az elfedettségek, amely arra ösztönöz, hogy körüljárjuk, mintha csak keresnénk a gépezetet, amelyik beindítja a papírmásé készítésének folyamatát.

Az *1956-os forradalom mártírjainak emlékműve* (márvány–cement–kvarchomok keverék, Kerepesi temető, 301-es parcella, 1992, **4. kép**) Jovánovics személyes ügyévé vált. A szobrász kozmopolita, emlékművet tagadó emlékművet, saját olvasatában „halálművet” akart létrehozni. A mű fekete, földbe süllyesztett gránitoszlopa pontosan 1956 mm magas (RÉNYI), s ez az egyetlen utalás, ami összefüggésbe hozhatja a forradalommal, Nagy Imre alakjával, így a mű posztmodern architektonikus szoborcsoporthoz értelmezhető. Jovánovics: „az emlékmű meg a köztéri szobor tőlem oly mértékig idegen – maga a hatalom, tehát a köztér, ami kizárja a részvételemet. [...] Ez eleve gyanús műfaj, amelyben egy sor konzervatív, XIX. századi idejélműlt művészeti elem van, és hamis igényre

épül, az elvárásai is középszerűek és silányak. [...] Hihetetlen küzdelem volt, amíg rájöttem, hogy lehet avantgárd emlékművet csinálni” (JOVÁNOVICS–RÉNYI). Rényi András elemzésében utal a jovánovicsi anti-emlékmű és az alkotás tisztán műtárgyként való felfogásának összetett problematikájára, amelynek alapjait Picasso művészetében találja: „Az esztétikai modernség e purisztikus-reduktivista, ill. univerzalisztikus test- és térfelfogása ott mutatja meg leginkább valódi arcát, ahol a leghagyományosabban szobrászi műfajban kell helytállnia: például Picasso 1928-ban fogant zseniális Apollinaire-síremlékén, ezen az egyenletes vastagságú fémdrótból hegesztett térkonstrukción, amelyet joggal tekinthetünk a modernitás paradigmaticus emlékművének” (RÉNYI). Az emlékmű egyetemesen létező volta adja meg értékét, s nem csak lokális jellegűnek, egy korlátozott közeg számára értékelhetőnek kell lennie, de a megértéséhez szükségtelen az ok ismerete is a picassói és jovánovicsi olvasatban.

Jovánovics ennél a művénél – amelyben összpontosul és kifejeződik egész eddigi pályája – alkalmazza a minimalista és a konstruktivista formavilágot, a kubizmusból átívelő szigorú geometriai formákat. Rényi elemzése szerint maga a 301-es parcella emlékművének szoboregyüttese architektonikusan értékelhető kompozíció. „[...] egészen leegyszerűsítve térbeli pozícióik alapján ezek az elemek egyrészt vertikálisan tagolódnak (talajszint alatti, földfelszíni és emeleti szintek), másrészt horizontálisan is elkülönülnek egymástól (»nyitott sír«, »oltárépítmény«, »rusztikus kő«)” (RÉNYI). A különböző formák és elkülönülő, egyenként is értékelhető három objektum, vagyis a fekete gránitoszlop, a műkö sírépítmény és a mögöttük lévő kő megjeleníti a jovánovicsi szobrászat egyes időszakainak jellemző elemeit: konvex-konkáv, pozitív-negatív terek, pozitív test és negatív térforma, transzparenciára való törekvés, ellenpontok (anyagok, formák, színek). Rényi András Földényivel párhuzamosan utal arra, hogy „a »szarkofág« és a »torony«” földre nem érhető utalás Jovánovics egy-egy korábbi periódusának művészi problematikájára. Míg a »torony« dombormű borítása a szobrász 80-as évekbeli munkáira, így az ún. berlini reliefekre és a Szöulban felállított monumentális toronyplasztikára emlékeztet, addig a »szarkofág« egyenesen a 60-as–70-es évek fordulójának avantgardista Jovánovicsát idézi” (RÉNYI). A márvány szarkofág fehér szövettel letakart tömege valóban parafrázisa a Fényes Adolf terembei kiállítás asztalának, a drapéria horizontális és vertikális síkjainak, vitathatatlan Rényi és Földényi elemzése.

A belső terek kidolgozása, reliefjei, a formák és alakzatok egymásra építésének precizitása ellentétben áll a sírépítmény felső tagozatának műkö anyaga, amely cement és kvarchomok keverékéből készült. Az anyag, amit a szöuli szobránál fejlesztett ki, szemben áll a többi tagozat márványával. A műkövet a gipsz helyett is alkalmazta Jovánovics. Rényi elemzése utal a szarkofág és pillér reliefszerűségére, amelyeknek e tulajdonságát az adja, hogy hiába körplasztiki-

kák, belül üregesek. A formákat valójában domborműsíkrok alkotják, amelyek a jovánovicsi fény-árnyék játékban is részt vesznek. A tájmű elemeiről érzékletesen Földényi így nyilatkozik: „az oszlopcsarnok meghitt tere ebbe a sziklába »ütközve« lepleződik le: amit az emberi léptékű oszlopok és arányok látványától elcsábítva bensőségesnek érzett a látogató, azt a szikla láttán szorongatónak kezdi érezni. [...] A sziklába vájt vakajtó a lélek számára [...] olyasmibe kínál belépést, ami túl van az életen is, halálon is [...], magának a kozmosznak a testébe, amely a lelket előbb-utóbb a halhatatlanság ígézetével fertőzi meg” (FÖLDÉNYI–RÉNYI).

Összegezve a tájművet, ki kell emelnünk, hogy az anyag paradoxonja, ami végigkísérte a szobrász életművét, itt is jelen van. A műkövet, a fehér betont egyfajta gipsznek tekinthetjük: a gipsz törékeny, mulandó és rövid életű anyaga alapvető közege Jovánovics korábbi munkáinak. Ennek összefüggésében a monumentális, örök és ünnepélyes funkciókkal társuló emlékműszobrászatot ellenpontozza.

Az emlékmű – mint egy műalkotás – beépül a gondosan szervezett tér természetes környezetébe: madártávlatból nézve a kis út a látogatókat a szimbolikus templom (az oltár) felé vezeti. Figyelembe véve a telek teljes egészét, Jovánovics munkájára mint a konceptuális művészet tájműveként tekinthetünk. „Jovánovics műve csakugyan »halálmű«, »thanatoplasztika«, amennyiben – a halál mezsgyéjén felállított monumentális camera obscura-ként – egy számunkra ismeretlen perspektívából képes megláttatni az olyan fogalmakat, mint »történelem«, »nemzet« vagy »individuum« viszonylagosságát, egész pazar civilizációnk védtelenségét, az élők világának törékenységét” (RÉNYI).

A több nézetre komponált, szabadon álló szobrai, minden oldalról körüljárható körplasztikái mellett, az egy nézetre komponált épületdísz is a legújabb építészet-relief összhangot teremti meg. A dimenziók és anyagok variációival szemben, Jovánovics egyre újabb dimenziókat feszeget. A háromdimenziójú, több nézetre komponált térbeli művészete visszatér az arte povera ideája kevésbé értékes két dimenziójához. A *Színek reliefektől* eltekintve a fehér színt alkalmazza, illetve annak ellenpontjaként, de azt kiemelve a feketét (301-es parcella oszlopa). Szobrain a fehér szín azonban nem tekinthető teljesen egységesnek, hiszen a geometriai formákat is a fényviszonyoktól függően látja el fénnel. A fény-árnyék játéka reflektál a tagolásokra, részletekre és formákra, a külső és a belső tér viszonyára. Reliefjein a redők néha csak pár milliméternyiek, de ez már elegendő ahhoz, hogy megtörje az egységes szín monotonitását. Életművében jelen van a kettősség, a tradíció, az egyetemes hagyományok és az újítás avantgárdja, a filozófiai, plasztikai és kozmopolita szelleme. A kilencvenes évek időszakának egy másik, az építészetet idéző műve, a *Nagy Hasáb* (1995, 5. kép) a hely, Velence szellemének megidézése. A szobrász város által inspirálva hozta



5. kép



6. kép

létre két munkáját, a *Nagy Hasábot*, illetve a *Részlet a Nagy viharból* címűt. A kilencvenes évek közepén két kiállítást rendezett Velencében, amely összegezte eddigi munkáját, az elsőt a Velencei Biennále magyar pavilonjában. A másik életmű-kiállítás a hatvanas évektől mutatta be munkáit. A *Nagy Hasáb* és a *Részlet a Nagy viharból* Giorgione *Tempesta (Vihar)* című festményének parafrázisa. A *Nagy Hasáb* a folyó túlsó partján levő épületé, a *Részlet a Nagy viharból* pedig a kép bal oldalán látható római sírtöredék átfogalmazása. Az egyértelmű utalást a közönség nem értette, így Jovánovics triviálisabb, sokkal egyértelműbb utalásokkal teremtette meg az alapot, amelyik előhívta az emlékezést. Műve, a *Részlet a Nagy viharból* törött oszlopainak háttérét a felvetített *Tempesta* kép adta, interaktivitását növelte a kép szereplőinek megszólaltatása is. A tér képzetét a templom főhajójába importálta, ahol a *Nagy Hasáb* állt. A szobor hófehér matt utalás az épületre, építészetileg egyenesen lefordítható a modern, minimalista formavilágra. A rétegek és applikációk váltakozásával megteremt egy fény-árnyék játékot, mélységet ad, és a kinn-benn paradoxonja is érvényesül. A megválasztott tér, a templom főhajója is a kompozíció része, a márványmozaikok dinamikájának és fényének ellensúlyozása a szobor. A letisztultságában csitul el a templombelső mozgalmassága. A mű egészét tekintve összegzi a szobrász eddigi életművét, megtalálható benne szinte minden technika, amit Jovánovics eddig alkalmazott. Életműve azonban tagadhatatlanul az 1956-os halálműben összponstosul, hiszen pályafutásának minden állomása leképezhető a személyes ügyévé vált tájmű egy-egy motívumára.

A kilencvenes évek korszakának összetett kompozíciója az *Ostgiebel* (1999, **6. kép**) egy metafora. Két személy megidézése, illetve két személy hiányának



7. kép

helye, erre utal az *Ostgiebel* cím is, amely egy pontból, széken ülve érzékelhető. A nézőpont-kitekintés is a doboz jellegű kompozíció része, amelyik a berlini Akademie der Künste Képzőművészeti Osztálya munkatársainak felkérésére készült. Jovánovics doboz-szobrainak létrehozását közvetlenül Conelli művésze inspirálta. Az *Ostgiebel* két szélső doboza külön plastikaként is értelmezhető, az önállósulás példája. Maga a mű három nyitott dobozból, ládából áll. A két szélső egymással harmonizáló doboz valójában bizonyos szinten egymás tükörképe, mindkettő három belső oldalát reliefek borítják. A fény jelenléte megsokszorozódik, hiszen a formák nemcsak egy oldalon nyitottak, hanem a tetejükön is áramlik a fény, a vízszintes tetőn nyílás helyezkedik el az oldalfalakkal, azaz a „fényudvar” (JOVÁNOVICS 2004: 160). „A középső oldal teteje nem vízszintes, hanem ferde, ami a dobozra támaszkodó 2 »szarufa« síkjából adódik” (JOVÁNOVICS 2004: 160). A kompozíció többi eleme is voltaképpen lefordítható az építészet nyelvére, mint a görög templomok timpanonjainak sarkára helyezett díszekre (akroteionokra) hasonlító fejezetek, a prizmák, a szarufa és a rejtett terek, amelyeket az úgynevezett adapter mutat meg az üveglapok tükröződése által.

Jovánovics aktív alkotói időszakának utolsó időszakához, a 2000-es évekhez kapcsolódik a *Nagy Corvinus Napóra* (2009, 7. kép). A Corvinus egyetemi épület és a Stúdium irodaház homlokzati installációja fehérre festett acélból ké-

szült, a fehér itt is jelentős szerepet vállal. A 33 méter magas alkotás a második legnagyobb köztéri műalkotás a Citadella *Szabadság szobra* után, az Ars Universitas Program keretein belül valósult meg. A Kossuth-díjas Jovánovics György pályázata, az általa *Az épülés szelleme* címmel ellátott fali installáció 27 kubusból, fakockaszerűen szerkesztett panelekből, a függőleges, vízszintes és ferde síkok játékból áll. A szobrot a fehér szín kiemeli a falból, a homlokzat okker-drapp háttere még hangsúlyosabbá teszi. Maga Jovánovics így nyilatkozik a koncepcióról: „Az egyetem számára készült alkotással határozott célom volt, hogy művészi alkotásként és architektúraként egyaránt értelmezhető legyen. Számomra az egyetem az oktatás és tanulás színhelye, s mint olyan, a megőrzést, a rendszert, az átláthatóságot, egy magasrendű egyszerűséget szimbolizál. Ennek lenyomata az elkészült szobor is, amely impozáns méretei ellenére a súlytalanság látszatát kelti” (VARGHA 2009).

ÖSSZEGZÉS ÉS KONKLÚZIÓ

Maga a szobrász fogalmazta meg a legszemléletesebben azt a művészeti hitvallást, ami őt és eddigi pályáját jellemzi, s néhány szobra ezáltal értékelhető műalkotásként, legyen az kisplasztika vagy köztéri alkotás, dombormű vagy körüljárható körplasztika: a megőrzés, a rendszer, az átláthatóság és a magasrendű egyszerűség teremti meg a volumeneket, transzparenciát és az alkotás tömegét. A jóvánovicsi életmű, korai korszakának avantgárdja, majd a különböző formarendeket követő anyagkialakítás monoton fehérsége alkalmazza azokat a változatokat, amelyek egyenesen leképezhetőek az építészet nyelvére. Az életmű nemcsak burkolt utalás, a ház-doboz-ablakok formája, építészeti elemek alkalmazása, alakváltozatok és a geometria lefordítása a szobrászat-építészet nyelvére, hanem a város egy részletének megidézése a zárt térben, gondolva a Tempesta alakmására. Kompozícióinak különös, gyakran merev formákra és lágy esésekre épülő formarendje továbbél az épített környezet és természet egyiségében. A ház mint motívum megjelenése nemcsak az egyes tektonikus részleteiben, az építőelemeiben fogalmazódik meg (ablak, szarufa, ajtók, belső terek, amelyek kilépnek a fény-árnyék hatásból), hanem kiegészítő elemként mint alap és keret. Az építészeti formák mikrokozmoszából nyúlik át egy sokkal kézzelfoghatóbb érzékelésig. A konstruktivista formák, dobozok és erőteljes vonalvezetés hófehér megvalósulása és a makrokozmoszban létező letisztult táj- és térszobrok esetében a szín-árnyék játék ad belső mélységet a fehér tömegnek. Minden esetben a látható és láthatatlan felületek kidolgozása megegyező precizitásában ott a tökéletességre való törekvés.

Beke László írja Jovánovics György szobrászatának építészeti vonaláról: „Szobrász, úgy, hogy közben az architektúra leglényegesebb strukturái elemen-

táris természetességgel épülnek bele az általa megformált objektokba, térberendezésekbe – mert, ahogy egy-egy művét az adott térbe elhelyezi – a hely soha nem véletlen, hanem lényegében egy téri viszonyrendszer kialakítása, akár belső, akár külső térről van szó, azaz minden műve mint installáció is értelmezhető.”

IRODALOM

- BEKE L. 1994. Polisz és nekropolisz. Szempontok Jovánovics György 1956-os emlékművének értékeléséhez. *Magyar Építőművészet* 85. 24–27.
- FITZ P. (főszerk.) 2000. *Kortárs magyar művészeti lexikon* 2. (Jovánovics György: 234–239.) Budapest
- FÖLDÉNYI F. L., BEKE L., NÁDAS P., ANDRÁS S., ERDÉLY M., ANDRÁS G., OHFF, H., JOVÁNOVICS Gy. 1994, 2004. *Jovánovics portfólió*. Budapest
- FÖLDÉNYI F. 1992. Séta a 301-es parcellában. Jovánovics György thanatoplasztikája. *Jelenkor*, 11. 900–915.
- HORVÁTH K. Zs.: *Identity Formations of the „Survivors” in Hungary after 1989*. The Unfinished Present: Interpretative Conflicts of Memory and History, 247–273. <http://books.openedition.org/ceup/681>
- KOVALOVSKY M. 2004. Jovánovics György = *Jovánovics portfólió*. Budapest
- RAJK I.–JOVÁNOVICS Gy. 1994. Nagy Imre temetése és az 56-os emlékmű születése. Riporter: Mihancsik Zsófia. *Budapesti negyed* 3. 187–218.
- RÉNYI A.: *A dekonstruált kegyelet*
http://www.renyiandras.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=118&Itemid=137
- VARGHA J.: *Az épülés szelleme* – Nagy Corvinus
<http://epiteszforum.hu/az-epules-szelleme-nagy-corvinus-napora>

Plastics by György Jovánovics: Between Architecture and Sculpture

The line between architecture, sculpture, urban planning and world imaging is incidental; it is impossible to mark off these kin arts. In the context of the study, a parallel is drawn between small plastics, installations, as well as between architectural forms, and such elements of spatial art that do not prevail only in a limited space but also in a built environment as well. Sculptor György Jovánovics's small plastics, installations and reliefs can be seen as a sculptural parallel between the colour white applied to enhance light, the place taken up in space, and techniques applied in architecture and urban structuring. In the artistic expression of constructed environment, the strict geometrical order, the monumental mass-variations in kin arts are presuppositions to the international style of modern mansions, the brutality of concrete cities, or the experiment of Stuttgart's proto-modern urban plan-

ning. The aim of this study is to support the hypothesis based on specific examples and the examination of Jovánovics's career.

Key words: György Jovánovics, urban and architectural planning, spatial installations, sculpture, parallel

Plastike Đorđa Jovanovića: između arhitekture i vajarstva

Granična linija između arhitekture, vajarstva, oblikovanja slike grada i vizije sveta je relativna, ove međusobno srodne umetnosti je nemoguće razdvojiti. U slučaju ove studije mogu da se povuku paralele između malih plastika, instalacija, elemenata prostorne umetnosti, odnosno formalnog sveta arhitekture, čija afirmacija nije vezana isključivo za omeđene prostore, već i za građene sredine. Male plastike, prostorne instalacije i reljefi vajara umetnika Đorđa Jovanovića mogu da se smatraju jednim od vajarskih paralela arhitekture i oblikovanja grada, ne samo usled korišćenja bele boje koja ističe efekat svetlosti, već i zahvaljujući svetu formi, zauzimanju mesta u prostoru, i primenjenim tehnikama. Strogi geometrijski red i monumentalne varijacije mase paralelno srodnoj umetnosti u sklopu umetničkog izraza građene sredine pretpostavljaju savremene vile međunarodnog stila, betonski brutalizam gradova, odnosno eksperimentalno ostvarenje štutgartskog proto-modernog urbanističkog planiranja. Cilj ove studije jeste razrada ove hipoteze kroz konkretne primere i analizu životnog puta Đorđa Jovanovića.

Ključne reči: Đorđe Jovanović, urbanističko i arhitektonsko planiranje, prostorne instalacije, vajarstvo, paralele

Beérkezés időpontja: 2014. 04. 06.

Közlésre elfogadva: 2014. 07. 31.

Gruber Enikő

ELTE, BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola
gruber.eniko.85@gmail.com

HÁROM ISMERT KULTUSZ VAJDASÁGI ASPEKTUSBÓL

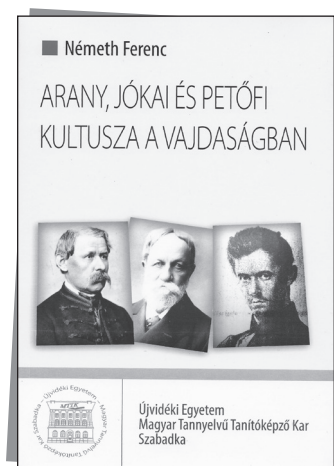
Three Famous Cults from the Aspect of Vojvodina

Tri poznata kulta iz vojvođanskog aspekta

Németh Ferenc: *Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban*. Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, 2014

Németh Ferenc könyvét egyfajta hiánypótló kötetként kezelhetjük, hiszen sajátos nézőpontja egyedivé teszi. Sokan és sokféleképpen vizsgálták már a három íróóriás munkásságát, beleértve kultuszát is, de ilyen megközelítésben és ezen földrajzi határok közé helyezve még senki. A szerző kutatását az teszi jelentőssé, hogy az egyes kultuszok regionális és lokális specifikumait igyekszik feltérképezni és dokumentálni az öt kultuszlélektani stádium:¹ a beavatás, a mitizálódás, az intézményesülés, a bálványrombolás és a szekularizáció segítségével. Németh Ferenc a három író kultuszának alakulását a kezdetektől, vagyis a 19. század közepétől vizsgálja a 21. század elejéig, mintegy másfél évszázadot felölelve. A kiindulási pont mindhármuk esetében az általuk kialakított kapcsolatrendszer, mely ehhez a térséghez köti őket, legyen az személyes jellegű vagy kulturális. Ezenkívül az itteni utazásaik és műveik vajdasági vonatkozásai is szempontként szolgáltak. A kutatás alapját a hírlapok, a folyóiratok tényanyaga képezte, amelyben könyvszerrel rálélhetünk a különböző kultuszver-

¹ A szerző Dávidházi Péter felosztását veszi alapul (DÁVIDHÁZI Péter: Egy irodalmi kultusz megközelítése. = *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Budapest, 2003. 122.)



sekre, kultuszszobrok keletkezésének történetére, kultikus helyekre, tárgyakra és mindarra, amire szükség lehet egy ilyen jellegű kutatásnál. És hogy miért éppen Aranyra, Jókaira és Petőfire esett Németh Ferenc választása? Válasza egyszerű: „mert a 19. század kínálta a legtöbb kultuszanyagot, tekintettel a »nemzet« és a »népiség« fogalmának hangsúlyosságára, másrészt pedig ebben a korban lehet folyamatosan nyomon követni és tetten érni az irodalom társadalmi integrációját, feltárni a kultuszok által kiváltott társadalmi viselkedésformákat”.² A szerző az előszóban a kutatás földrajzi helyzetének tisztázását is fontosnak tartja, hiszen a Vajdaság fogalom sokféleképpen jelenhet meg. Jelen esetben mindig „a mai Vajdaság térbeli behatároltságát, mai határainak keretét”³ jelenti.

Arany János Szerb Antal szerint a magyar szellemi élet sugárzási központja volt. Az tény, hogy Petőfi mellett őt tartja a magyar irodalom az egyik legnagyobb költőnek, így kultuszának gyors kialakulása és felívelése nem meglepő. Még 1882-ben, halálának évében, megalakult az Arany Emlékbizottság, mely alakjának megőrzését tűzte ki célul. Németh Ferenc – Margócsy Istvánra hivatkozva – ezt a hatalom által gerjesztett irodalmi kultuszteremtésnek nevezi, ugyanis a „nagyszabású életműveket elképesztő nagyságrendű állami jubileumi ünnepségekkel ülték meg országosan [...], az iskolai tananyagban elsőrendűen kiemelkedő szerepet tulajdonítottak a nemzeti irodalom [...] oktatásának”, hiszen az irodalom „nemcsak kifejezte, hanem fenntartotta a nemzeti lelket”.⁴ Az Arany János-kultusz vajdasági alakulásának vizsgálatakor a szerző négy szempontot különített el: műveinek újrakiadását, a vajdasági Arany-kutatást, a különböző évfordulókkor tartott rendezvényeket és a nevével fémjelzett intézményeket, társulatokat. A kötet Arany Jánossal foglalkozó része a továbbiakban e négy vizsgálódási pontot taglalja.

Dávidházi Péter, akinek kultuszlélektani stádiumairól már szó esett, a kultusz színtereit is felosztja. Létezik a beállítódás, vagyis a feltétlen odaadás, a szokásrend, mely a szent helyek felkereséséből, a szövegek, ereklyék gondozásából, különböző megemlékezésekből áll, és a nyelvhasználat, mely olyan kijelentésekben nyilvánul meg, amit sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, hiszen ellenőrizni már lehetetlen őket. Arany János esetében a kultusz legerősebben a nyelvhasználatban mutatható ki. Gondoljunk csak irodalmi zsenialitásának túlzott hangsúlyozására vagy életművének felmagasztalására. Ám ez nemcsak a vajdasági magyar, hanem a szerb irodalmi megnyilatkozásokra is jellemző. Németh Ferenc ezt egyfajta regionális kultuszvariánsként definiálja. Arany vajdasági kapcsolatai a szabadságharc idején kezdődhettek, legalábbis

² NÉMETH Ferenc: *Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban*. Szabadka, 2014. 8–9.

³ Uo. 9.

⁴ Uo. 11.

ebből az időszakból vannak forrásaink. Részt vett a perlaszi csatában, újságcikkeiben Temerin és Járek elestéről is ír, és az ő balladája általa vált ismertté szélesebb körben Galambóc vára. Személyes ismerőse volt Lauka Gusztávnak⁵, Ács Zsigmondnak⁶, Anton Hadžićnak⁷, Jovan Jovanović Zmajnak⁸, ami azért jelentős, mert nekik köszönhetően alakult ki és maradt fenn Arany János kultusza Vajdaságban. A költő halála után szinte azonnal megindult a kanonizációja a vajdasági magyar sajtóban. Ekkor vette kezdetét a mitizálódás időszaka, amely teret engedett a kultusz kialakulásának és terebélyesedésének, ugyanakkor retorikájával emberfelettivé emelte, isteni tulajdonságokkal ruházta fel a költőt. Az első és legfontosabb kultuszteremtő Lauka Gusztáv volt, aki pátosszal teli írásaiban az egekig magasztalta a költőt, de jelentős szerep jutott e tekintetben a középiskolai tanároknak is, akik beemelték az iskolákba, és gondoskodtak a kultusz kontinuitásáról. Ily módon az iskolák egyfajta kultusztérre alakultak, ahol évről évre megrendezhették a különböző megemlékezéseket, ünnepeket, versenyeket. Hosszú ideig ez volt az egyetlen színtér, ami biztosította az Arany-kultusz fennmaradását.

Szajbély Mihály, a kötet recenzense, külön kiemeli, hogy a tanulmányok egyik legnagyobb erényének nemcsak a kronologikus, lineáris megközelítést tartja, hanem azt is, hogy a kultuszok szerb recepciójáról is beszámol. Arany Jánosnak még életében, vagyis az 1870-es évektől kialakult a kultusza a szerb irodalomban. Ez elsősorban Jovan Jovanović Zmaj műfordításainak köszönhető. 1858-ban ugyanis megjelent szerb nyelven a *Toldi*, 1870-ben a *Toldi estéje*, 1896-ban a *Toldi szerelme*, 1878-ban pedig a *Murány ostroma*. A *Toldit* nagy elismeréssel fogadta a szerb irodalom, hiszen nekik akkoriban még nem volt saját népies eposzuk, és ezzel próbálták a hiányt pótolni. Zmaj Toldit a magyarok hőseként tüntette fel, és Bori Imre szerint Zmajnak sikerült Arany népiességét teljes egészében átültetnie szerb nyelvre. Ezek tudatában nem meglepő, hogy az irodalmi kritika ujjongva magasztalta a művet, és ezzel együtt a fordítót is.

Arany János kultuszát vizsgálva a tanulmány külön fejezetben tárgyalja Petőfi Sándorral való kapcsolatát. Nevük ugyanis elválaszthatatlanul összefonódott, és önálló, egyéni kultuszuk mellett létezik egy közös, kettős kultusz is. Margócsy István, e téma szakértője szerint, egyikük varázsolja félistenné a má-

⁵ Arany János barátja, levelezőtársa volt, aki életének utolsó két évtizedét Vajdaságban töltötte. Nagy szerepe van az Arany-kultusz kialakulásában.

⁶ Műfordító volt, Arany János tanártársa Nagyszalontán. Fordításai a *Koszorúban* jelentek meg, amelyeket Arany bírálattal látott el.

⁷ Személyesen ismerte Arany Jánost. Fordította verseit, és a költő halálakor terjedelmes cikkben méltatta őt a szerb olvasóközönségnek.

⁸ Leveleztek Arannyal, és neki köszönhetjük, hogy a *Toldi-trilógia* szerb nyelven is olvasható.

sikat. Ez a kettős kultusz azonban mesterségesen kreált volt, ami nem is létezett Arany János haláláig, és csak utána kezdtek el egymásra vetíteni, mert kettejük munkásságában látták a nemzeti jelleg diadalra jutását. A második világháború után viszont teljesen kettévált a két kultusz, sőt nemcsak hogy különvált, hanem Petőfié előtérbe került, Arany Jánosé pedig kezdett elhalványulni. Ezt az időszakot tekinthetjük a vajdasági Arany-kultuszban a bálványrombolás időszakának. A 20. század végén már csak elvétve említik Arany nevét Vajdaságban, a 21. század elején pedig csupán egy-egy évforduló alkalmával hallhatunk róla.

Jókai Mór „lényével és életművével már életében kultusz tárgya lett, halála után azonban kultikus tisztelete gyorsan elhalt, bárhog is próbálkoztak az évfordulókon azt felélesztetni, mára apránként csak a neve s néhány regényének címe maradt meg az irodalmi köztudatban”.⁹ Pedig kultusza a magyar klasszikusok nyitányának számított, mely ugyanúgy épült az életrajzára, mint a műveire. Bár ezeket a jellemzőket a Jókai-kultusz magyarországi alakulástörténetére írták, vajdasági létére szinte ugyanez jellemző bizonyos helyi jellegzetességekkel. Jókai vajdasági kultuszának kialakulását és fenntartását szintén Lauka Gusztávnak köszönhetjük. A 19. század hetvenes éveiben a magyar olvasóréteg minden fórumon Jókait olvasott, legyen az újság-, folyóiratközlés, regény vagy novella. Erre a vajdasági magyar sajtó is felfigyelt, így egyre többször jelentettek meg Jókaitól vagy Jókairól szóló írásokat. Lauka Gusztáv, aki akkoriban Nagybecskerekben élt, és jó barátja volt, többször is írt róla az általa szerkesztett *Torontál* című hetilapban. Legelőször 1873 márciusában közölték írását, így ettől az időszaktól számítjuk kultuszának vajdasági keletkezését, az úgynevezett beavatást.

Jókai többször járt e térségben, ugyanis jó kapcsolatot ápolt több itt élő politikussal és irodalmárral. Műveit korán kezdték szerbre fordítani. 1857-ben a *Kalózkirály* című műve volt az első, mellyel egyből ismertté vált körükben. Az ő népszerűségét szintén ugyanazzal magyarázzák, mint Arany Jánosét, hiszen Jókai szórakoztató prózája is egyfajta hiánypótló szerepkört töltött be a szerb irodalomban, akárcsak Arany népies eposza. Vajdaságban tett látogatásai pedig még inkább megerősítették ezt a népszerűséget. Közkezdveltségét az is alátámasztja, hogy Jókai az egyik legtöbbet fordított magyar író. Sava Babić szerint: „hogy a Jókai-művek mennyire közkezdvelt olvasmányok voltak, azt az is mutatja, hogy nem volt folyóirat, amely ne közölt volna elbeszéléseiből, illetve valamelyik regényét folytatásokban”.¹⁰

⁹ SZILASI László: A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992. 1., 25.

¹⁰ BABIĆ, Sava: A magyar irodalom szerb fogadtatása = *Iz istorije srpsko-mađarskih kulturnih veza. A szerb–magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Újvidék–Budapest, 2003. 12.

A vajdasági táj Jókaira tett hatása többször is megjelenik műveiben. Elég csak a mindenki által jól ismert *Arany ember* Senki szigetére gondolnunk, de ugyanitt ír a Vaskapuról, az Al-Dunáról és Pancsováról is. Ám nem csak ebben a művében jelennek meg vidékünkre vonatkozó utalások. *A cigánybáróban* így ír a Temesi bánságról: „A törökök elrontottak minden vízgátat, töltést, ami a folyamokat korlátozta, egy mocsárrá változtatták az egész tartományt. A Temes folyam akkoriban egy tavat képezett, olyant, mint a Fertő, abból folytott ki. [...] Néhány év előtt a torontáli Majdán falu határában, ahol most dohányt és szőlőt termesztene, ölnyi mélységben a föld alatt egész elsüllyedt hajót találtak: gabonamaradványok voltak benne.”¹¹

Jókai népszerűségének kialakulásához sokszor dedikált fotói is hozzájárultak, amiket rendszeresen és céltudatosan küldözgetett ismerőseinek az 1870-es évektől haláláig. Vajdasági ismerőseinek is többször küldött belőlük, néhány a mai napig fennmaradt. A kötet mellékletében három ilyen fényképet láthatunk.

Jókai kultusza munkásságának ötvenéves évfordulója után hanyatlásnak indult, és csak halálakor kezdtek el ismét foglalkozni vele különböző magasztaló gesztusokkal. Ám ez sem tartott sokáig. Az 1945 utáni időszakban kezdték el művei újraolvasását, addig neve a feledés homályába veszett. Vajdaságban Bori Imre volt az, akinek köszönhetően új értelmezésben került vissza az itteni irodalmi kánonba.

Petőfi Sándor kultusza késve jelent meg e térségben. A 19. század hetvenes éveitől beszélhetünk csak elterjedésről és felvirágzásról, attól az időszaktól, amikor a magyar sajtó is kibontakozott, és felvállalhatta a zászlóhordozó szerepét. Kultuszának megteremtői Lauka Gusztáv és Jámbor Pál voltak, akik az emlékező irodalom segítségével fenntartották emlékét. Petőfi személyesen nem járt Vajdaságban, verseiben mégis előfordulnak itteni települések nevei, mint például Nagybecskerek, Kikinda vagy Szabadka.

Petőfi kultusza viszonylag korán, már az 1890-es években intézményesült az iskolákban, egyesületekben, annak köszönhetően, hogy személye és munkássága egybeolvadt az 1848–49-es eszmével, és a mai napig szétválaszthatatlannak bizonyul. A Petőfi-kultusz első korszakának egyik fontos momentumaként tartják számon, hogy magyarországi mintára Vajdaságban is gyűjtést szerveztek egy Petőfi-szobor felállítására. Ezt a szobrot, ami 1918-ig az egyetlen volt Vajdaságban, 1899-ben Óverbászton az Erzsébet ligetben állították fel a fél évszázados jubileum alkalmával. A szobor az első világháború után eltűnt, viszont egy korabeli fényképnek hála, az olvasó is megbizonyosodhat róla, hogy milyen nagy eseménynek számított az átadási ceremónia. A források szerint a 20. század első évtizedében fontos megemlékezőhelyként szolgált. A költő eltűné-

¹¹ NÉMETH Ferenc: *Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban*. Szabadka, 2014. 75.

sét követően azonnal elkezdődött mitizálása, ami késve ugyan, de az 1890-es években Vajdaságban is megjelent. Folyamatosan jelentettek meg itt is egy-egy Petőfi-legendát, mind helyi, mind átvett forrásból.

1855-ben kezdődött Petőfi recepciója a szerb irodalomban. A szabadságharc után el kellett telnie egy bizonyos időnek, hogy csillapodjon a szerbek magyar-ellenessége, de néhány év múlva elsőként az irodalomban kezdtek közelíteni egymáshoz. Jovan Jovanović Zmaj volt az, aki Arany János mellett Petőfi- és Madách-fordításokkal foglalkozott, és ennek köszönhetően váltak közismertté és népszerűvé az említett magyar alkotók a szerb irodalomban. Miután Zmaj által a szerb olvasóközönség is megkedvelte Petőfit, Sava Babić szerint annyira népszerű lett, hogy majdnem minden szerb költő megpróbálkozott a fordításával. Zmaj lírai jellegű verseit fordította, a forradalmiak csak jóval később, az első világháború után interpretálódnak a szerb irodalomba. A műfordítások közül több a szerb folklórban is fellelhető, melyeket úgy szavaltak, énekeltek, mintha eredetileg azon a nyelven íródtak volna. A vajdasági Petőfi-fordítások közül Németh Ferenc kuriózumként két bunyevác fordítást emel ki. Az egyik Petőfi *János vitéze*, melynek érdekessége, hogy nem eredetiből, hanem Zmaj szerb fordítása alapján készítették, a másik pedig egy bunyevác-sokác naptárban megjelent költemény.

Ugyanúgy, ahogy Jókai Mórnál a fényképek, Petőfinél a képeslapok voltak azok a kiegészítő eszközök, melyek hozzájárultak kultuszának fenntartásához. A 19. század végén ugyanis nagy példányszámban jelentettek meg képes levelezőlapokat Petőfi kapcsán, amelyek vidékünkre is eljutottak: voltak olyanok, amelyek a műveihez kapcsolódtak, vagy az arcképe szerepelt egy-egy idézettel, és voltak kimondottan a Petőfi-centenáriumra megjelentek is. A hozzá fűződő képeslapok számát több százezerre becsülik a kutatók.

Trianon után Petőfi emlékének ápolása egyfajta szellemi kapocsként szolgált az anyaországgal, az egységes nemzet szimbólumát jelentette az itt élők számára. Bár a megemlékezések csak a különböző évfordulókra korlátozódtak, akkor viszont sokrétűek voltak, és szinte minden intézmény és minden magyar lakta település fontosnak tartotta. Mivel Petőfi személye és az 1848–49-es események összemosódtak, így ennek köszönhetően a mai napig mindkettő kultusza virágzik. Az más kérdés, hogy milyen jelleget öltenek ezek a kultuszok, és Petőfi tekintetében mennyire lehet leválasztani a nemzeti eszmétől. Az összemosódás hátrányaként róható fel ugyanis az, hogy Petőfi kultusza egyoldalúvá vált. A 21. század elején a kutatók arra tesznek kísérletet, hogy lefejtsék róla a mitikus jelleget, és más kontextusba helyezve, lehetővé tegyék a szövegek kritikai vizsgálatát. Tehát „a kutatók egy része jelenleg a Petőfi-kultusz feltárásán dolgozik, annak történetét rekonstruálja, így próbálva a közéleti-politikai értelmezések özönét leválasztani az életműről, hogy – majd egyszer – ugynaúgy költészet-

ként lehessen értékelni az alkotói teljesítményt, mint mondjuk Vörösmarty vagy Arany esetében”.¹²

Németh Ferenc tanulmánykötete sokrétűen próbálja megközelíteni a három kultusz alakulástörténetét. A kronologikus felbontás segítségével átláthatóbbá válik az őket ért történelmi-politikai befolyásoltság, és jobban értelmezhető egy-egy kiemelkedő vagy alábbhagyó időszak fejlődésükben. A kötet gazdagon tartalmaz hivatkozást, melynek köszönhetően nemcsak szakirodalomként tudjuk kezelni, hanem az átlagolvasó is élvezetes olvasmánynak tekintheti. Mindehhez hozzájárul még a kötet végén szereplő gazdag illusztrációs anyag. Mindenkinek ajánlom tehát a kötetet, legyen az szakmabeli vagy sem, hiszen élvezetes olvasmány.

¹² SZILÁGYI Márton: Két bírálat egy könyvről. Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz. Budapest, 2008. = *Holmi*, 2009. 8. 1115–1123.

Bene Annamária

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
bene.a@eunet.rs

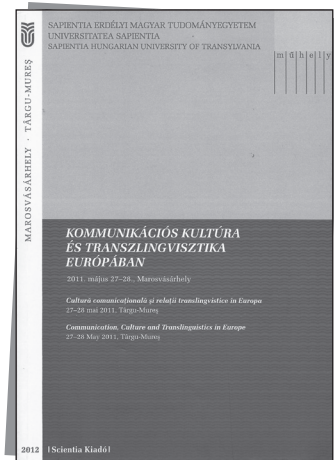
KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA ÉS TRANZLINGVISZTIKA EURÓPÁBAN

Communication Culture and Translinguistics in Europe

Komunikaciona kultura i translingvistika u Evropi

A *Kommunikációs kultúra és transzlingvisztika Európában* című tanulmánykötet 2012-ben jelent meg a kolozsvári Scientia Kiadónál, s a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem marosvásárhelyi Műszaki és Humántudományok Kara Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszékének szervezésében 2011 májusában megtartott konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza.

Nem illik kritizálni egy kiadvány címadását, az Olvasó érdekében most mégis megteszem. Tudniillik, a kötet címe – s legyünk őszinték: a cím számít – legalábbis félrevezető, mert azt sugallja, hogy nyelvészeti, méghozzá *transzlingvisztikai* munkákat tartalmaz. (Egyáltalán, tudjuk, mi a *transzlingvisztika*?) Aztán miután már olvasni kezdjük a könyvbe sorolt cikkeket, s ha még történetesen a vokációnk nyelvész, akár még sértőnek is tűnhet a fenti cím. Hogy miért? Nem azért, mert a nyelvész érzékeny lelkületű fajta, hanem mert a cikkek kétnyelvűséggel foglalkoznak ugyan, de nem nyelvészeti értelemben vett kétnyelvűséggel, ugyanakkor a kötet cím szerint bizony nyelvészeti szempontból vizsgálják a kétnyelvűség különféle megnyilvánulásait. Éppen ez az, ami több mint látszatát kelti annak, hogy gyakorlatilag bárki lehet nyelvész; márpedig attól, hogy valaki éppen egy nyelvről vagy valamilyen nyelvi jelenségről ír, még nem foglalkozik lingvisztikával, *transzlingvisztikával* pedig végképp nem. Mindezek a problémák nem erednek másból, mint a *transzlingvisztika* fogalom téves használatából.



Mert mit is jelent tulajdonképpen ez a terminus? A *transzlingvisztika* Mihail Bahtyin fogalma (Bahtin 1980)¹: a XX. század húszas éveiben nevezte el így azt a tudományt, amely a saussure-i *parole*-t, tehát a megnyilatkozásokat vizsgálja. Felismerte ugyanis, hogy az akkoriban megjelenő, Saussure nevéhez fűződő strukturális nyelvészetet csak a *langue*, tehát a nyelv mint rendszer érdekli, a *parole*-ra (megnyilatkozásra) mint a *langue* és a megnyilatkozás produktumára nem figyel. Tulajdonképpen az, amit Bahtyin *transzlingvisztikának* nevezett el, ma nyelvi pragmatikaként ismert. Mondanom sem kell, a kötetben szereplő cikkek egyike sem értekezik a nyelvről a bahtyini *transzlingvisztika* szellemében.

Akkor mégis hogyan kerülhetett egy kétségtelenül nyelvvel foglalkozó munkákat tartalmazó kiadvány címébe a *transzlingvisztika*? Az elmúlt évtizedben kialakulófélben van a (nyelvészeti) kétnyelvűségkutatás területén egy új, nagy ellenállást keltő szemléletmód, amely a kétnyelvűséget nem elkülönített nyelvekre bontja, hanem egységes szemiotikai repertoárnak tekinti (pl. CANAGARAJAH 2011; GARCIA 2013). Ezt a szemléletet azonban *transzlingvizmusnak* (ang. translanguaging) nevezik, nem *transzlingvisztikának*. Mivel a kötetben (nyelvészeti) kétnyelvűséggel foglalkozó munka nincs, így még ha a konferencia szervezői, illetve a kötet készítői a *transzlingvisztikát* és a *transzlingvizmust* szinonim szavaknak tekintik is, akkor sem indokolt az előbbi megjelenése a címben.

A *transzlingvizmus* egyébként eredetileg irodalomtudományi fogalom: Kellman (2000) alkotta meg, s olyan írókra vonatkoztatja, akik vagy anyanyelvükön kívül más nyelv(ek)en is írnak, vagy csak anyanyelvüktől eltérő nyelv(ek)en alkotnak (vö. ezt a Sapir-Whorf-hipotézissel!). A nyelvtudományba az L2 nyelv, tehát a másod- vagy idegennyelv-oktatás révén került: azok, akik a *transzlingvista* megközelítés hívei, a kötetlen (flexibilis) típusú kétnyelvűség jegyeit szem előtt tartva azt vallják, hogy az L2 nyelv oktatása valójában hídépítés két nyelv között, ami megengedi a beszélőnek, hogy függetlenül attól, hogy hány nyelvet beszél, a nyelvek közötti porózus határ (pl. SCHWARZER et al. 2006) miatt a világot egységesen szemlélje, azaz a tudata egységes maradjon (most is lásd a Sapir-Whorf-hipotézist). A vizsgált tanulmánykötetben vannak ugyan nyelvoktatással foglalkozó írások, ezek azonban nem a *transzlingvista* megközelítésmódot vallják magukénak.

E hosszabb, de szükséges kitérő után nézzük meg végre magát a kötetet, illetve annak tartalmát.

A bő négyszáz oldalas könyvben negyvenkét tanulmány kapott helyet hat fejezetbe csoportosítva. Négy fejezet magyar, egy angol, egy pedig román nyelvű cikkeket tartalmaz – utóbbiakkal a nyelvismeret hiányában nem áll módomban foglalkozni.

¹ Eredetileg a *metalingvisztika* terminust használta, de mivel ez összetéveszthető volt a jakobsoni metanyelvvel, Barthes javaslatára hamarosan *transzlingvisztikára* cserélte.

Az első fejezet *A soknyelvűség hagyományai az európai kultúrában* címet kapta, és öt tanulmányból áll. Tartalmaz egy összefoglalót a vajdasági magyar nyelvű sajtóról: múltbeli és jelenkori helyzetéről, egy érdekes áttekintő cikket a magyarországi zsidó többnyelvűségről, aztán a lappok nyelvi jogairól és magáról a lapp nyelvről. A következő munka gyakorlatilag dialektológiai vizsgálat: a csángó nyelvjárás birtokviszonyát írja le. Az utolsó cikk egy Mikszáth-regényt vizsgál a benne megjelenő nyelvek, kultúrák összefonódása szempontjából.

A kötet második fejezetének címe: *Kommunikációs kultúra és elektronikus kommunikáció*. Egy ide sorolt munka a közösségi oldalak kommunikációjának modellezésével foglalkozik. A következő tanulságos cikk a székelyföldi magyarok televíziós szokásait vizsgálja: a szerző azt kutatta, hogy az ott elérhető román és magyar híradó műsorok miről, hogyan tájékoztatják a közönséget. A harmadik munka a romániai vidéki környezetben taglalja a generációk között felmerülő tömegkommunikációs különbségeket. Egy másik munka bizonyos, nem nyelvi kisebbségek iránti attitűdök nyelvbéli megnyilvánulásait mutatja be. Az utolsó ide sorolt cikk az etnikai identitás kulturális reprezentációjával foglalkozó elméleteket foglalja össze.

A következő fejezet címe: *Anyanyelv-pedagógia, nyelvoktatás*. Amint a cím elárulja, az itt található kilenc cikk az anyanyelvi nevelés különböző kérdéseivel foglalkozik az óvodától a felsőoktatásig.

A negyedik fejezet a *Fordításelmélet – fordítási gyakorlat*. Igen változatos része a kötetnek: egy cikk Kosztolányi Pacsirtájának német fordításairól értekezik, egy másik azt vizsgálja, hogyan változott meg Gion Nándor néhány műve a fordítások révén. Találunk itt a hivatalos fordítás során felmerülő gondokkal foglalkozó munkát is, a magyar turisztikai szaknyelv angol kölcsönszavait taglaló írást, de az angolszász gyermekirodalom fordításainak problémáiról ugyan csak ír egy szerző, sőt az SMS-szövegek fordíthatóságáról is értekeznek.

Az ötödik fejezet román nyelvű cikkekből áll, a hatodik pedig az angol nyelvűeket sorolja fel. A *Translation, literature, globalization* című részben az egyik szerző az irodalmi művek szabad és a szó szerinti fordításával összefüggő problémákkal foglalkozik, egy másik a Lear király című Shakespeare-dráma magyar fordításait vizsgálja. De találunk itt a vajdasági magyar irodalom többnyelvű hagyományait taglaló tanulmányt is. Ugyanakkor ide került az irányított másodnyelv-oktatással foglalkozó írás, de az angol modális igék fordítását vizsgáló munka is, valamint egy, a számítógépes fordítás jövőjét taglaló írás.

A *Kommunikációs kultúra és tranzlingvisztika Európában* című tanulmánykötet igen hullámozó minőségű munkákat tartalmaz: vannak közöttük olyanok, amelyek minden további nélkül használhatók például fordítástudományi kurzusokon, ilyen jellegű tanulmányok szakirodalmaként, (anya)nyelvi módszertan keretében, azonban a cikkek többségén még jócskán kellene dolgozni azért,

hogy publikálhatók lehessenek tudományos kiadványban. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem kell kézbe venni a kötetet: minden kiadványból, így ebből is tanulhatunk, tájékozódhatunk.

IRODALOM

- BAHTIN, Mihail 1980. *Marksizam i filozofija jezika*. Prevod i predgovor Radovan Matijašević. Beograd
- CANAGARAJAH, A. Suresh 2011. Codemeching in academic writing: Identifying teachable strategies of translanguaging. *The Modern Language Journal* 95. 401–417.
- KELLMAN, Steven G. 2000. *The Translingual Imagination*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press
- SCHWARZER, David–Melanie BLOOM–Sarah SHONO (eds.) 2006. *Research As a Tool for Empowerment: Theory Informing Practice*. Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Wee 2013.

Bajtai Anna

... ELTE, BTK, Nyelvészeti Doktori Iskola
... bajtai.anna@gmail.com

SZÖVEGALKOTÁS ÉLETSZERŰ HELYZETEK BEN

Text Creation in Real Life Situations

Stvaranje teksta u situacijama nalik životu

Pletl Rita: *Kulturális mintázatok a tizenévesek szövegműveiben*. Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2014

Olyan téma elemzését taglalja ez a nyolcfejezetes kötet, amely a cím ellenére nem csak magyar nyelv és irodalom szakos pedagógusok érdeklődésére számíthat. A mű háttérproblémája: a diákok miért nem tudják kellő hatékonysággal alkalmazni az iskolában szerzett tudást életszerű szituációkban; ezzel minden oktató találkozott már pályafutása során. Pletl Rita ezt a kérdést az anyanyelvi oktatás, a fogalmazáskészség és a szövegalkotás oldaláról közelíti meg.

Az első fejezetben leírt oktatáspolitikai elvárások mind az állam, mind a kisebbség, mind a tanárok részéről az anyanyelvet és az azon való tanulás jogát illetően ismertek a Vajdaságban élő és oktató pedagógusok számára is: a magyar kisebbségnek tannyelvválasztási jogot biztosít az állam, azonban ez többletórakkal jár a diákok számára. Az anyanyelv oktatásának több feladatot kell ellátnia, hiszen egyrészt értékörző és kultúráközvetítő funkciója van (normatív nyelvhasználat, középpontjában a sztenderd nyelvváltozat), másrészt nevelnie kell a funkcionális nyelvhasználatra is. E két tartalom gyakran ellentmond egymásnak, hiszen az irodalmi tájékozottság és az anyanyelvi igényesség nem fedi a különböző kommunikációs élethelyzetek környezetbeli nyelvhasználatát. Gyakorlatban a



nyelvi nevelés az irodalomórák feladatává vált; a diákok körében is az a felfogás és gyakorlat él, hogy a művelt nyelvhasználat kizárólag az irodalmi nyelvre jellemző. Ennek többek között – a kötet központi témájához visszatérve – az a negatív következménye, hogy minden olyan esetben, amikor fogalmazási teljesítményt vizsgáltak vagy értékelték iskolaitól eltérő feladathelyzetben, a diákok teljesítménye zuhanásszerűen romlott. Erre a jelenségre nem csak a magyar nyelvszakos pedagógusok figyeltek fel, a tanárok általában is azt tapasztalják, hogy a nyelvi gondozott szövegprodukciónak nem fontos más tantárgyak esetében a tanulók számára.

Az 1990-es évek elején induló oktatás-korszerűsítő törekvések felemás módon valósultak meg. Az új tanterv a képzési területeken témák szerint csoportosít, átjárások biztosításával a modulok között, valamint a tartalmi egységek rendje is kötetlen lett. Azonban – mint ahogy ez Szerbia esetében is igaz – a reformok alatt a tartalmi rész általában bővül és nem csökken. Így az irodalomanyag nagy mennyisége miatt még kevesebb idő jut a nyelvtanórákra és a képességfejlesztésre.

A fogalmazási képességvizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy az oktatásban a tervezés szakasza háttérbe szorul, hiszen a diákok jóval erősebb eredményeket mutatnak a szövegszerkesztés, mint a szövegtervezés műveleteiben. Ha a fogalmazási képesség nem fejlődik a megfelelő szintre az adott oktatási szakaszban, a következőben a diák még gyengébben fog teljesíteni.

Az első fejezet Bereiter koncepciójának ismertetésével zárul, mely szerint a fogalmazási képesség fejlődése hierarchikus képességintegrációra épül, azoknak egyfajta eredménye. A diákok nem érik el a kommunikatív írás szintjét, így az olvasók elvárásait nem tudják beépíteni fogalmazásaikba. A fogalmazási készség magas szintű fejlettsége összefüggésben van nemcsak a magyar nyelv és irodalom tantárgy követelményeivel és teljesítésével, hanem más tantárgyak ismeretanyagával is. Az elemzések arra következtettek, hogy a legalább közepes teljesítményt el nem érő diákok esetében az iskolában elsajátított ismeretanyag szervezetlen és szerkezetlen marad.

A kötet második része az elvégzett vizsgálat bemutatásával foglalkozik, kitérve annak előzményeire, szükségességére, célkitűzéseire, tárgyára és eszközeire.

A vizsgálat jellege problémafeltáró: az iskola és a környezet hatásait vizsgálja a fogalmazási sémák kialakulásában, ugyanis megfigyelhető, hogy az iskolai anyanyelvi nevelés és azon belül a fogalmazástanítás nem veszi figyelembe a környezeti kultúrát és annak természetes hatásait. A vizsgálati alanyok középiskolás diákok voltak, akiknek szabad fogalmazásokat kellett készíteniük (15–20 soros tájleíró szöveget és egy elbeszélést). Az értékelés három szempont alapján történt: tartalom, szerkezet és nyelvi megformálás.

A harmadik részben részletesen tárgyalt értékelés elméleti alapjai után a következő fejezetben a szerző az elkészült szövegek általános jellemzőit mutatja be, többek között a két kulturális minta észrevehető váltakozását vagy egymásba csúszását (kétarcúság), a giccshatást, sablonosságot és a szövegek eklektikus jellegét. A megfigyelt jellemzőknek könnyen kikövetkeztethető magyarázatuk van, ami az adott szituációból, valamint a diákok mikro- és makrokörnyezetéből ered. Az adott szituáció maga a vizsgálat volt, ahol a tanulónak „iskolaszerű” feladatot kellett elvégezniük, azzal a különbséggel, hogy osztályzatot nem kapnak rá, és azzal az utasítással, hogy írásos produkciójuk a feladatban megadott témának, szituációnak megfelelő tartalmú, szerkesztésű és nyelvi megformáltságú legyen. A mikro- és makrokörnyezet alatt ebben az esetben az iskolát értem, ahol a diákoknak ezeket a feladatokat kellett elvégezniük (mivel a magyar nyelvhez kötött a téma, így a tantárgy és a hozzá kapcsolódó elvárásoknak is eleget kellett tenniük), valamint magát a földrajzi területet, Erdélyt, ahol a többségi kultúra hatásai nem zárhatóak ki a magyar kisebbség mindennapjaiból.

A befejező következtetések előtt, az ötödik és hatodik fejezetben élvezetes példákkal tárja elénk a szerző a szövegek megfigyelt jellegzetességeit, minden esetben összevetve azokat az iskolában tanítottakkal vagy a környezeti hatásokkal.

A kötet témája és a benne leírt vizsgálat, valamint annak eredményei hozzájárulnak nemcsak az erdélyi, de más határon túli magyar közösség nyelvhasználatának jobb megértéséhez, hiszen pontosan arra az időszakra és helyszínre fókuszál, ahol az alapok eldőlnék és meghatározóvá válnak: kisebbségi tannyelvű iskola (oktatás) többségi államban. Ebből kifolyólag nem csak magyar nyelv és irodalom szakos tanárok ismereteit bővítheti; más pedagógusok és kisebbségi szülők is különböző következtetéseket vonhatnak le belőle, de szociolingvisztikát és pszicholingvisztikát tanulmányozó kutatóknak is használható adalékanyagot jelenthet vizsgálataik során.

Rizsányi Attila

Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
rizsati@gmail.com

A RÉGIÓK KULTÚRÁJÁNAK JELENSÉGEI NYOMÁBAN

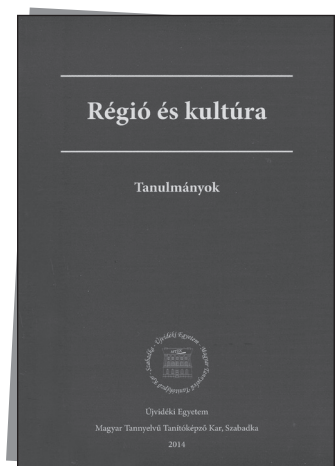
Pursuing the Manifestations of Regional Cultures

Na tragu pojava iz kulture regija

Németh Ferenc (szerk.): *Régió és kultúra*. Tanulmányok. Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, 2014

Vajdaság mint régió és a kultúra szerteágazó szálainak különböző metszéspontjait vizsgáló tanulmányok gyűjteményét tartja kezében a szabadkai székhelyű Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar azonos elnevezésű projektumának eredményeként a 2014-ben kiadott *Régió és kultúra* című projektumi tanulmánykötet olvasója. A Németh Ferenc projektumvezető szerkesztésében megjelent kiadvány a nyelv és művelődés, a történelem, a kultúra, a szokáskultúra, valamint az oktatás, egyetemi képzés összefoglaló, illetve összefogó témakörökbe sorolja a szóban forgó kilenc tudományos kutatás nyomán létrejött tanulmányokat, amelyek „többféle szerzői gondolatmenetet tükröznek, és többféle szemszögből vizsgálják a kultúra egyes jelenségeit, megnyilvánulásait” (7).

Magáról a tanulmánykötet létrejöttét is lehetővé tevő projektumról Németh Ferenc kifejti, hogy azt a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar valósította meg a Tartományi Tudományügyi és Technológiai Fejlesztési Titkárság támogatásával. „A projektum kiindulópontja a régió, ez esetben Vajdaság nemzeti sokszínűsége, ami számos lehetőséget kínál az interkulturális kapcsolatok nyelvi, irodalmi, történelmi és művelődéstörténeti kontextusból történő megközelítésére, vizsgálatára. A résztvevők ezt a



lehetőséget használták ki, amikor a kultúra különböző szegmenseinek látószögéből kutatták az adott régiót¹ – körvonalazta a két meglehetősen szerteágazó témakör néhány kapcsolódási pontját görcső alá vevő projektum koncepcióját a *Magyar Szó* napilapnak nyilatkozva a szerkesztő/projektumvezető.

A kötet első tanulmánya a kiadó, a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar számára is különösen fontos kérdéskörrel, a vajdasági magyar közösség anyanyelven történő oktatáshoz való jogával foglalkozik, annak történelmi aspektusait vizsgálja. Gábrity Eszter a többségi nemzet és a kisebbségi nyelv viszonyát, tehát e kisebbség nyelvi és oktatásügyeinek a többségi nemzet politikai, társadalmi, gazdasági rendszerén belüli alakulását vizsgálta kutatása során a vajdasági magyarság kisebbségi létének kialakulásától, azaz az első világháborútól az 1990-es évekig tartó időintervallumban. A szerző bevezetőjében megállapítja, ezek az ügyek az állam nyelvtervezési folyamatainak részeként alakulnak, a nyelvpolitikai döntések mögött pedig nyelvi ideológiák húzódnak meg, ezért gyakran a nacionalista, homogenista és konzervatív ideológiák is felszínre törtek, és hatást gyakorolnak. Mint megállapítja, e „térsegre évszázadok óta jellemző a sokszínű interetnikus viszonyrendszer, amelyet folyton áthat a hatalmi rendszerek változékonysága” (11), s „a Kárpát-medencében élő nemzetekre jellemző az a jelenség, hogy míg az egyik államban egy adott nemzet többségi csoportot, addig ugyanez a nemzet egy másik országban már kisebbségi csoportot alkot” (12). Mindezek miatt a tények miatt indokoltan foglalkozik a szerző a tanulmány egy-egy fejezetében a nyelvpolitika értelmezésével, szerepével és hatásával, valamint a kisebbségi jogvédelemmel, majd ezeknek a kérdésköröknek az átfogó vizsgálatát követően tér át a tanulmány címében (*Vajdasági nyelv- és oktatáspolitikai visszatekintés az első világháborútól az 1990-es évekig*) is meghatározott időszak konkrét vizsgálatára. Gábrity Eszter három kisebb időegységre osztja a kisebbségi lét kezdetétől az 1990-es évekig terjedő időszakaszt: az első és a második világháború közötti, a második világháború alatti (1941–1945) és a második világháború végétől a 90-es évekig terjedő időintervallumokra. Az első időegység vizsgálatakor a történelmi áttekintést követően a kor demográfiai jellemvonásait vázolja tér rá az oktatásnak és a nyelvhasználatnak az adott időszakban meghatározó mozzanataira, azok vizsgálatára. A második világháború időszakának az adott témakör kapcsán történő vizsgálatok kitér az ideiglenes magyar országirányítás által bevezetett oktatásügyi változásokra, valamint a nyelvtörvényre, majd a harmadik vizsgált időszakasz kapcsán a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság létrejötte utáni oktatási kérdésekről ír.

¹ L. M.: *Régió és kultúra*. Magyar Szó, 2014. május 20. URL: http://www.magjarszo.com/hu/2344/kozelet_oktatas/111643/R%C3%A9gi%C3%B3-%C3%A9s-kult%C3%BAra.htm (A letöltés ideje: 2014. június.)

Ez utóbbi időrész kapcsán pontos, táblázatokba sorolt számadatok mentén mutat rá Gábrity Eszter a magyar nyelven tanulók számának alakulására, s ennek alapján állapítja meg: „az 1958-as létszámhoz képest 1988-ra a magyar nyelven tanuló diákok száma 43%-kal csökkent” (29). A tanulmány végkövetkeztetése a csökkenés lehangoló mértéke mellett felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy Jugoszlávia és a jogelőd államok sem törekedtek a vajdasági magyarság, de más kisebbség helyzetének javítására sem, éppen ezért a nyelv- és oktatáspolitikai kérdésekben is a legtöbb esetben rövid távú, vagy pedig csak hangzatos, de soha meg nem valósított intézkedéseket hoztak. Az intézkedések mögött az államvezetésnek – a tanulmány megállapításait figyelembe véve egyértelmű – szándéka bújt meg, hogy a sokszínűséget egy egységgé kovácsolja, amelynek az államnyelv képezte volna a gerincét.

Takács Izabellának a kötetben szereplő tanulmánya éppen az első kutatás által vizsgált időszakra következő időintervallumot, a 90-es évek szerbiai NATO-bombázások idejét vizsgálja, azonban a médianyelv hatásait görcső alá véve. A szerző a háborúk idején rendszerint működésbe lépő propagandagépezetnek a régió médiájára tett hatásával, illetve a centralizált gyűlöletbeszédnek a tömegek befolyásolása céljából történő alkalmazásával foglalkozik a *Dani* című hetilap és a *Magyar Szó* napilap címadásait elemezve, azaz a politikai alapkonstruccióként is felfogató (újságbeli) textusok e metaszövegére koncentrálva. Takács Izabella a 90-es évek „cizellált, majd nyers nacionalizmusa” (33) által meghatározott újságcímeket vizsgálva igyekezett felfedni a megfélemlítésnek, azaz a hatalomnak a manipulálás céljából használt nyelvi eszközeit, illetve az egyes politikai vezetők e célból használt nyelvi stratégiáit. A szerzői meghatározás szerint a tanulmány a *Magyar Szó* 1999 május végi, illetve áprilisi számainak főoldalán, valamint a *Dani* 1999-es évi 12 címlapján, azaz a NATO-bombázások kezdeti szakaszában és ideje alatt vizsgálja a címadás nyelvi stratégiáit, ennek politikáját, retorikáját, hatásmechanizmusát. A két lap címeinek különböző tipologizálásával, így a funkció vagy a szintaktikai szempontok meg egyéb kritériumok alapján történő csoportosítással igyekszik áttekintést adni, s külön kitér az olyan különleges esetekre, amikor az „egy kép többet mond minden szónál” elv alapján csak képpel, tehát szöveges cím nélkül, vagy pedig éppen további szöveggel – alcímmel – kiegészítve jelentek meg a lapok címodalai. A szerző záradékában megállapítja, az adott időszakban leíró és eseményközlő címekkel találkozhatott a szóban forgó két lap olvasója, kérdést felvető címekkel pedig ritkán a *Magyar Szó* olvasói találkozhattak, s mindezt egyszerű mondatokban kifejezve közölték az újságok címlapján. A pontos statisztikai adatok hiányában előfeltevésként állapítja meg a szerző, hogy a címlapcímek tartalomtűkrözőek, egyszerű és hiányos mondatok, és nagyrészt mellőzik az írásjeleket, a hatásmechanizmusuk kérdéskörére azonban e tanulmányban (*A médianyelv hatalma – a*

hatalom nyelve) nem tér ki, vélhetően a kérdéskörnek a más tudományokkal való szerves kapcsolata miatt sem.

A regionális nyelvi elemeknek a tankönyvekben, valamint az oktatás más szegmenseiben való megjelenésével foglalkozik tanulmányában (*Regionális nyelvi elemek a tankönyvekben és azokon kívül*) Vukov Raffai Éva, aki az alsó tagozatos vajdasági nyelvtankönyveket és egy, a tankönyvön kívül megjelenő latens nyelvi nevelési elemet, az iskolai nyelvi tájképet emeli kutatásának fő tárgyaivá. A tanulmányban a szerző olyan kérdéseket vet fel, amelyek egy homogén nyelvi közegben fel sem merülhetnek, s éppen az ezekre a kérdésekre a tankönyvek által adandó válasz válik a tanulmány egyik kulcspontjává. Vukov Raffai Éva – mint írja – olyan „ellentmondásos anyanyelvi nevelési instrukciókra, értelmezésekre és irányelvekre” (43–44) hívja fel a figyelmet, „amelyek gátat szabnak a tanulók anyanyelvi nevelésének” (44), s elsőként a szerbiai vonatkozó előírásokból adódó többértelműségekre hívja fel a figyelmet, amelynek szinte értelemszerű következményei lehetnek a szerző által később említett tankönyvbeli problémák. Vukov Raffai Éva az alsós tagozatok harmadik és negyedik osztálya számára, Molnár Csikós László és Erdély Lenke által írt tankönyvekből vett példák segítségével hívja fel a figyelmet arra, hogy a vajdasági magyar regionális köznyelv elemei kiszorulnak ezekből az oktatási anyagokból, s többek között azt a kérdést feszegeti, hogy miért a régió legjellegzetesebb szavai, nyelvhasználati formái maradnak ki a tankönyvekből úgy, hogy magyarázat nélkül helytelenként vannak megbélyegezve. A szerző kifogásolja azt, hogy „így elveszik minden olyan lehetséges szál, amely összeköthetné az anyanyelvi jártasságot a tananyaggal” (46), meglátása szerint ugyanis „a vajdasági magyar gyerekeknek az anyanyelvi nevelés keretei között mást kell tanítani, mint a magyarországi vagy akár az erdélyi magyar gyerekeknek” (49), de nem a köznyelvi normák elhallgatásával. A tankönyvi példákon túl az iskolai vizuális elemek nyelvi üzenetére is kitér a tanulmányíró, s itt a kétnyelvű iskolai hirdetőtáblák, a Magyarországról Vajdaságba érkező oktatási segédanyagok, a diákok által készített plakátok, valamint az általános jellegű feliratok meg ábrák konkrét példái kapcsán elemzi az iskolai nyelvi tájkép elemeinek rejtett tantervi hatásrendszerét.

A bácskai történetírás 1918 előtti magyar vonatkozásairól folytatott kutatásának eredményeit jegyzi le tanulmányában Dévavári Zoltán, s ezen belül külön figyelmet szentel a város-monográfiák megjelenésének, az azok kiadását eredményező kezdeményezéseknek. A szerző megállapítja, hogy az 1870-es években, azaz a kiegyezést követően, a történetírás fejlődésének is kedvező körülmények jöttek létre a régióban, hiszen az anyagi gyarapodással párhuzamosan létrejövő polgári életforma a kultúra és a tudomány iránti érdeklődés fokát is növelte. A tudásvágy megléte is hozzájárult ahhoz, hogy Bácskában is – egy szűk réteget érintően ugyan, de – teret hódított az országban már je-

lentsnek mondható pozitivista életszemlélet, s időközben több jelentős város monográfiája is napvilágot látott. Mindezeknek a tényezőknek a hatására 1877-ben felmerült Szabadka mint szabad királyi város gondolkodói körében is egy, a város múltját feldolgozó monográfia kiadásának ötlete, s lépéseket is tettek ennek létrehozására, de a munkák elégtelen száma és színvonala miatt késett ez a folyamat, s csak 1886-ban jelentek meg Szabadkán az első város-monográfiák. A szerző a zombori Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat 1884-es évi létrejötte nyomán létrejövő kezdeményezések vizsgálatára is kitér, hiszen innen számítható az intézményesített historiográfia létrejötte a régióban, s ez a Társulat adta ki az *Évkönyvek* című periodikát is, amely a helytörténet mellett a Bács-Bodrogh megye történelmi múltjával meg a nemzetiségi kérdéssel is jelentős mértékben foglalkozott. Dévavári Zoltán tanulmányában (*A bácskai történetírás 1918 előtt*) a vizsgált periódusnak a történetírás tárgykörébe tartozó kiadványait, munkáit felvonultatva állapítja meg, hogy az első világháború kitörését megelőző időszakban ígéretes fejlődésnek indult a történetírás Bácskában minden hiányosság ellenére is, s megjegyzi, a nemzeti kérdés problematikáját sem hagyták figyelmen kívül, ezzel „mintegy bizonyágtételként utalva arra, hogy a közeljövő eseményeinél ennek a kérdésnek hatványozottan fontos szerepe lesz” (63).

A Vajdaságban kisebbségi nemzetként élő német lakosság és magyarság egymáshoz való kulturális és irodalmi viszonyával foglalkozik tanulmányában Hegedűs Katinka a *Kalangya* irodalmi folyóirat cikkeinek tükrében vizsgálva ezt a kapcsolatot. A szerzői magyarázat szerint azért lehet különösen figyelemre méltó egy ilyen kutatás eredménye, mert az első világháborút követően kisebbségbe került vajdasági magyarság kapaszkodókat keresve, a helyi németiséghez igyekezett közeledni. Erre mutat rá az a tény, hogy a magyar szerzők – a német műveltségüknek köszönhetően – külön figyelmet szentelnek a német nyelvterület (főleg Németország és Ausztria) irodalmi alakulásainak, meg a gazdasági és politikai történésekkel is a német meglátások nyomán foglalkoztak, mindennek pedig a *Kalangyában* megjelentetett írásaikban könnyedén felfedezhető a nyoma. A tanulmányíró külön figyelmet szentel a helyi magyarság és németiség viszonyának, így felmerül a tény, hogy a helyi német szerzőkkel a kellőnél kisebb mértékben foglalkoztak a *Kalangya* hasábjain megszólalók, viszont a német nyelvterület irodalma a többi nemzet műveinél jelentősen nagyobb teret kap a lapban, ugyanakkor a német szervezetek is követendő példaként kerültek megemlézésre a vizsgált cikkekben. Hegedűs Katinka a német nyelven írt, s magyarra a legtöbb esetben soha le nem fordított könyvek ismertetőivel is foglalkozott kutatása során, s megállapítja, hogy míg a szláv irodalom fordítása a *Kalangya* egyik fő feladatának számított, ilyen törekvések nem fedezhetőek fel az európai és világirodalommal, így a német nyelvű irodalommal szemben sem. A kis számban ugyan, de a *Kalangyában* helyet kapó német tematikájú novellá-

kat is sorra veszi a szerző, aki tanulmányában (*A vajdasági németek kultúrája és irodalma a Kalangya magyar irodalmi folyóiratban*) megállapítja, a mindezzel szemben fennálló német ellenérzésekről meg „egyes német írók magyarságellenes kampányáról” (94) a *Kalangya* nem vesz tudomást.

A polgári szokáskultúra kialakulásának és továbbgyűrűzésének 19. századi bánáti vonatkozásait fejt fel tanulmányában Németh Ferenc, aki az 1848-as forradalom után létrejövő, majd a kiegyezést követően újabb lendületet kapó kiemelkedő jelentőséggel bíró társadalmi változásnak, a polgári középréteg kialakulásának, valamint a polgári életmód megnyilatkozása sokszínűségének és sokrétűségének jelenségeit veszi számba. A szerző részletesen leírja a polgárságnak mint társadalmi-szociális rétegnek a kialakulásához vezető – eseménysornak is tekinthető – utat Bánát vonatkozásában, amelynek állomásai között szerepel a migrációk nyomán létrejövő bánási társadalmi sokszínűség, illetve az ennek nyomán az emberekben kialakuló „egzotikum-élmény”, a nemzetek egymásra figyelésének jelensége, de főként az 1830-as és 1840-es évek után kidomborodó polgári értékvilág megjelenése. A tanulmányíró a társadalmi helyzetet, értékrendet és életmódot, valamint életstílust jelentő polgári értékrend és magatartás viselkedésformáinak, gesztusainak meg értékrendjének vizsgálata mellett a polgári szerveződési formák, rendezvények, viselkedésformák felkutatása révén ad átfogó képet ennek az új társadalmi rendnek a bánáti vonatkozásairól. Tanulmányában (*Polgári szokáskultúra a 19. századi Bánátban*) megnevezi polgárság legfontosabb 19. századi ünnepeit is, s megállapítja, „a bánáti polgárság (is) a 19. században igen heterogén képet nyújtott, hiszen helyet kapott benne a kereskedő, az ügyvéd, az orvos, a vármegyei hivatalnok meg a jobb módú iparos is” (113), s a réteg egyik jellemzője – talán éppen emiatt – az volt, hogy folyamatosan többre vágyott, azt szerette volna, hogy valahová magasabbra jusson.

Az oktatással és egyetemi képzéssel kapcsolatos tanulmányokat összefogó harmadik kötetrészen kapott helyet Dragana Francišković Jovan Jovanović Zmaj verseinek tanórán történő interpretálásával, ennek egy lehetőségével foglalkozó tanulmánya (*Zmajeva poezija u nastavnoj praksi – mugući model interpretacije*). A tanulmányíró a szerb költő két, talán leghíresebb, a *Đulići* (*Rózsák*) és a *Đulići uveoci* (*Hervadt rózsák*) című versciklusainak előadásával kapcsolatban igyekszik hasznos tanácsokat adni, lehetőségeket felsorakoztatni ezeknek a nemcsak időben, hanem gondolati és érzelmi tekintetben is nagyobb távolságokat átfogó, de mégis egymáshoz kapcsolódó költeményeknek a diákok előtti bemutatására. Dragana Francišković a tanulóknak való motivációkeltés kérdésétől indulva a versek feldolgozására szánt órára való otthoni felkészülés, valamint az órán történő értelmezés módszereit is felsorakoztatja tanulmányában, ezzel komoly segítséget kínálva a Zmaj-életmű talán legismertebb két ciklusát ismertetni vágyó gyakorló pedagógusoknak.

Egy mindeddig felderítetlen területtel, a vajdasági magyar egyetemi hallgatók nemek szerinti arányával, pontosabban a magyar hallgatónők tudományterületek szerinti jelenlétével foglalkozik a kötetben helyet kapó tanulmányában (*Magyar egyetemi hallgatónők Vajdaságban – az Újvidéki Egyetem tudományterületeinek helyzetképe a társadalmi nemek szempontjából*) Lendák-Kabók Karolina, aki már csak annál a számadattal alátámasztott ténynél fogva is fontosnak tartja ezt a kutatást, hogy a magyar hallgatónők részaránya a teljes magyar hallgatói létszámban több mint 55 százalékos. A vonatkozó szakirodalom, valamint a törvényes és stratégiai keret áttekintését követően a szerző az Újvidéki Egyetem hallgatóinak nemi eloszlását feltűntető adatok részletes elemzését adja, külön figyelmet szentelve a vajdasági magyar fiatalokat érintő kérdésekre, így például a szerb nyelvű képzés okozta hátrányokra is. Kétségsbe vonható megállapítása, miszerint „magyar nyelvű oktatás csak az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karán folyik” (144), nem von le annak a következtetésnek az igazságértékéből, hogy „akik nem anyanyelven tanulnak, hátrányos helyzetbe kerülnek már a tanulmányaik kezdetén” (143). A tanulmányban a nemi sztereotípiák, valamint a családon belüli és az alsóbb fokú iskoláztatás során gyakran hangzottatott előítéletek hatásáról is értekezik Lendák-Kabók Karolina, kinek meglátása szerint serkenteni kellene a hallgatónők képviseltségét a hagyományos „férfiszakmák”, tehát a műszaki tudományok terén, erre vonatkozóan intézkedésjavaslatokat is tesz, így például a női hallgatóknak kedvező kvóták és ösztöndíjak bevezetésének lehetőségét is felveti, de a női civil szervezetek fontosságát is hangsúlyozza a nőknek a műszaki-technológiai szakok felé irányításában.

Tanulmányában a jelenlegi migrációs folyamatok tükrében igyekszik a regionális felsőoktatási hálóban pozicionálni a vajdasági magyar felsőoktatást Takács Márta. A szerző rávilágít az intézményes rendszer számára törésvonalat jelentő országhatároknak az első globális és digitális nemzedék, az úgynevezett z-generáció számára könnyen átszelhető voltára, s ugyanakkor hangsúlyozza, „egy határokon átnyúló, de átlátható, redundáns elemek nélküli, a teljes képzési palettát lefedő magyar felsőoktatási rendszer olyan lehetne, mint egy akácös: megköthetné a futóhomokot” (150). A tanulmányíró a határon túli felsőoktatás fejlődése forgatókönyveinek vázolása mellett áttekintést ad a vajdasági magyar felsőoktatás színtereiről, amelyek működését a régióban szinte egyedülálló módon szabályozza a szerbiai törvénykeret: a környező országok többségében a kisebbségi oktatásra nem fordítanak kellő figyelmet a felsőoktatási törvényben. A Kárpát-medencei magyar felsőoktatási rendszer két fontos szervezeti és kapcsolatépítési lépésére, a HTDK Fórumra és a Magyar Rektori Konferencia Határon Túli Felsőoktatási Intézmények Bizottságára is kitérő – a kötetet záró – tanulmány (*A vajdasági magyar felsőoktatás helye és szerepe a regionális fel-*

sőoktatási hálóban) megállapítja, a jelenlegi álláspont a fiatalok elvándorlási folyamatának visszafordítását támogatja, amelyet egy „teljes mértékben autonóm, de az európai akkreditációs rendszer keretei között problémamentesen integrálódó intézmények hálózataként” (160) működő Kárpát-medencei felsőoktatási rendszer jelentős mértékben támogatna.

A Bertók Rózsa (Pécsi Tudományegyetem, Pécs), Tapodi Zsuzsanna (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszereda) és T. Molnár Gizella (Szegei Tudományegyetem, Szeged) recenzensek szignójával 2014-ben Szabadkán megjelentetett projektumi tanulmánykötet a vajdasági kötődésű kultúra számos szegmensére mutat rá, s a témaszelekció változatossága miatt számos terület képviselőit érdekelheti szakmai szempontból is. A kutatások irányvonalát meghatározó projektum ugyanakkor meglehetősen nagy felületet biztosít a további vizsgálódásoknak, így akár az e kötetben megjelent tanulmányok újabb eredményekkel történő kiegészítése, de teljesen új problémák feltárása is lehetséges.

Szilágyi Mária

... Újvidéki Egyetem, Műszaki Tudományok Kara,
... Építészeti és Városrendezési Tanszék
... szilagymari@gmail.com

SZOCMODERN SZELEK SZABADKÁN

Winds of Socialist Modernism in Subotica

Socmoderne struje u Subotici

Lovra Éva: *Szabadka urbanizmusa és építészete a második világháború után (1945–1975)*. Forum Könyvkiadó Intézet – Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék, 2014

A könyv címe világosan jelzi, hogy miről is fogunk olvasni a munkában: Szabadka városfejlődéséről és építészetről a második világháború utáni időszakban. Ismerve az akkori jugoszláv politikai helyzetet és a vezetés település-politikáját, amikor szinte minden falut és várost a „saját képére akart formálni”, sejthetjük, hogy Szabadka urbanizációja és épületállománya tekintetében is meghatározó változások történhettek az elemzett időszakban. Ahogy a legtöbb vajdasági településen, úgy Szabadkán is ekkor került szembe egymással a hagyomány és a korszerűsítésre való törekvés, vagyis ekkor jelentkezik a szocialista modernizmus. A munka különösen értékes és egyedi, hiszen a város építészeti és urbanisztikai fejlődését az 1945–75-ös időszakban még senki nem foglalta össze, dokumentálta és elemezte ilyen módon. Ennek főként a téma összetettsége, másrészt pedig a téma időbeli közelsége lehetett az oka.

A könyv egy idézettel indul, mely szerint a modern építészet leegyszerűsített formái nem alkalmasak az állam hatalmának és nézeteinek megjelenítésére, reprezentálására. Lovra Éva munkájában e kijelentés megcáfolására tesz sikeres kísérletet, azaz bemutatja, hogy a titoizmus, vagyis a jugoszláv ideológia milyen mértékben nyomta rá bélyegét a szocmodern építészetre, a településekre, ebben az esetben Szabadkára. A könyv szerkesztése logikus, a



általánosból, a tágabb kontextusból halad a részletek felé, és ez teszi követhetővé, könnyen olvashatóvá a művet. A szerző a bevezető után az építészettörténeti előzményeket tárja elénk, melyek kétségtávolan hatással voltak a második világháborút követő, az építészetben bekövetkezett változásokra, vagyis megalapozták azt. Nemcsak a két háború közötti művészeti tendenciákra és Szabadka második világháború előtti városrendezési kísérleteire tér ki, hanem arra is, hogyan alakult ki a szocialista modernizmus, a szocialista világkép Jugoszlávia területén a Szovjetunióval való 1948-as szakítás után. Ezt követi a szocialista művészetek kialakulását és jellemzőit behatóbban taglaló fejezet, melyben a szerző pontos részletezéssel világít rá arra, hogyan vált a szocmodern az 1970-es évekre Jugoszlávia kizárólagos művészeti irányzatává.

A két legfajszínűbb fejezet következik ezután, mely az 1950-es, majd az 1960-as években vizsgálja a Szabadkán végbemenő átalakulásokat, a városszerkezet, valamint az épületek szintjén, jól követhető logika szerint. Lovra Éva aprólékosan végigvezeti az olvasót a városrendezési tervek keletkezésétől érvényességükön át egészen addig, hogy milyen követelményeknek feleltek meg és milyen változásokat irányoztak elő. Legrészletesebben mégis az épülő sugárutat szemlélteti, kitér pozitívumaira és negatívumaira is, hiszen ez volt a városépítészet legmeghatározóbb eleme, mely lényegében a település szövetét változtatta meg. Szabadka urbanizációjának és építészetének vizsgálata a hetvenes évek lakásépítkezéseivel és az ekkor készült településrendezési terv áttekintésével zárul. Ezek a könyvnek azon részei, melyek leginkább választ adnak a címben felvetett témára, és ugyanakkor a legnagyobb szakmai hozzáértéssel elemzi őket a szerző, valamint a legtöbb illusztráció is ezekhez a fejezetekhez kötődik. Az említett fejezetekben Lovra Éva ismerteti az 1945 és 1975 közötti időszakban készült városrendezési terveket, és kiemeli, hogy ezen tervek sokszor nemcsak a tradicionális városszerkezettel, hanem egymással is ellentétben álltak, mert legtöbbször nem egyedi megoldásról volt szó, hanem lényegében egy „típus-tervről”. A forgalmat elterelő körgyűrűk és sugárutak elengedhetetlen elemei voltak csaknem minden szocialista városrendezésnek.

A könyvet egy kerek egészé Szabadka kiemelkedő szocmodern épületeit és építészeit bemutató rész formálja, annak ellenére, hogy az előző fejezetekben a szerző felismeri, hogy Szabadkán a törekvések ellenére nem alakult ki a szocialista modernizmus olyan szinten, mint ahogy az Belgrádban és Újvidéken is megtörtént. A könyv végén a szerző még egyszer összegzi a városszövet és az épületállomány átalakulását és az azokat befolyásoló legfontosabb tényezőket, valamint ismerteti, milyen kútökből merített kutatásai során, és milyen akadályokba ütközött a források felkutatásával kapcsolatban.

Külön figyelmet érdemel az, hogy Lovra Éva egy új kifejezéssel definiálja az 1945 és 1975 között jelentkező építészetet, ez pedig a szocialista modern.

Mivel ez új megközelítést jelent az építészetben, szükség volt az elnevezést magyarázó elmélet felállítására és alátámasztására, ami jelentősen erősíti a munka tudományos vonalát. Érdekes, hogy a szerző aprólékos levéltári, sajtó- és irodalomkutatásai mellett, munkájába beépítette a Szabadka arculatváltozását átélte, és arra nagymértékben ható építészek visszaemlékezéseit is, vagyis olyan információkat, melyek máshol aligha elérhetők, Lovra Éva szerint azonban nagyban hozzájárultak a problematika megvilágításához.

A könyv egyik erénye az illusztrációk gazdag gyűjteménye, melyek segítségével tiszta képet kapunk a második világháború után Szabadkán végbemenő urbanizációs és építészeti folyamatokról. A követhetőség szempontjából igen nagy segítséget jelent az, hogy a képek számozása megjelenik az arra vonatkozó szövegrésznél, így az olvasó könnyen értelmezni tudja azokat.

Lovra Éva könyve a második világháború utáni Jugoszlávia településeinek átalakulását szemlélteti egy típuspéldán, Szabadkán. A műben nemcsak a szakmai szempontok kerülnek előtérbe, nemcsak a városszerkezetet és az épületeket elemzi a szerző, hanem szélesebb társadalmi, politikai és művészeti kontextusba helyezi a város építészetének átalakulását, és ez – ahogy az egyik recenzió, Petri Vuojala is kiemelte – a munka egyik fő erénye, hiszen ezáltal tükrözi a szocialista kor szellemét, azt az időszakot, amikor a város szocmodern arculata létrejött. Ezek alapján leszögezhetjük, hogy a könyv nemcsak Szabadkáról és Szabadkának, valamint a szakmának szól, hanem lényegében a második világháború utáni Jugoszlávia átalakulásáról és a jugoszláv életérzéséről is, mely témákban sokan megtalálhatják személyes kötődésüket.

Roginer Oszkár

... Pécsi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola
... rogoxar@gmail.com

MONOGRÁFIA: FEKETÉN FEHÉRREL

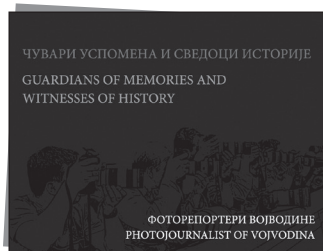
Monograph: White, on Black

Monografija: belom na crno

Dozet, Darko: *Čuvari uspomena i svedoci istorije*. Fotoreporterri Vojvodine. Foto asocijacija Vojvodine, Novi Sad, 2014

Az év első felében a Vajdasági Fényképészek Egyesülete egy érdekes, mutatós kiadványt tett a fotóriporterek és hivatásos fényképészet iránt érdeklődők asztalára *Čuvari uspomena i svedoci istorije* [Emlékek őrzői és a történelem tanúi] címmel. A kétnyelvű, angol és cirill betűs szerb kiadványt Darko Dozet – maga is fotóriporter – a Vajdasági Fényképészek Egyesülete alapító tagja és jelenlegi elnöke jegyzi. A kötet értelemszerűen a nyomtatott és az utóbbi időben egyre fontosabb szerepet betöltő, továbbá a mára már sokszor e megjelenési forma kizárólagossága mellett döntő online sajtótermékekben közölt anyagra támaszkodik. Ilyen értelemben megtalálhatók a színházi és sportfényképészet, a napi politikai eseményeket dokumentáló képek, különféle portrék, de már magának a műfajnak a határait átlépő, magasabb esztétikai normák alapján is kategorizálható városi vagy vidéki tájképek, ünnepi vagy köznap események, különféle fesztiválok nyomai is.

A könyv címéből ítélve, a szerkesztés és a kötetben szereplő riporterek tekintetében, Darko Dozet Vajdaságot vette alapul. Olyan fényképészeket szerepeltetett, akik a mai Vajdaság területén születtek és dolgoztak az elmúlt több mint fél évszázad alatt, függetlenül attól, hogy hazai vagy külföldi sajtóházakat láttak-e el anyaggal a terepről. Az albumszerű kötet (30×23 cm) nagy felbontású, méretes és jó minőségű fekete-fehér fényképek elhelyezését tette lehetővé egy olyan anyagból merítve, amely zömében a negyvenes évek után, de főleg az utóbbi három-négy évtizedben keletkezett. Így találko-



hatunk a partizánok újvidéki bevonulásától és a szerémségi front sebesültjeitől, a különféle építkezéseken, katonai díszszemléken át egészen a tinédzser Szeles Mónikával, az éneklő Michael Jacksonnal, valamint a kilencvenes évek háborús depressziójáig vagy a kétezres évek fesztiválhangulatáig, szinte mindennel.

Az esszéisztikus, lírai hangütésű előszó után, amelyet Draško Redep írt, a kötet egy vajdasági fényképészet-történeti áttekintéssel indul. A regionális vonatkozási hálóból ágyazott rövid kronológia azokról a megállókról szól, amelyek Vajdaság-szerre fontosak a magáncélok túlmutató, társadalmi szerepet betöltő fényképészet terén. A fekete lapokra nyomtatott fehér betűk röviden sorra veszik a fényképészet külföldi előestéjétől, a litográfián, dagerrotípián át egészen az első vajdasági fényképészekig a lényegesebb állomásokat. A rövid áttekintés újvidéki, zombori, nagybecskereki és más vidéki fényképészek eredményeit veszi számba, esetenként kitér az adott életmű fontosabb motívumaira, visszatérő témáira is.

A könyv javát a szócikk terjedelmű szakmai életrajzok és az adott riporter munkássága szempontjából fontos fényképanyag teszi ki. A néhány mondatos rövid idősből annyit tudhatunk meg, hogy az adott fényképész hol született, hol élt, illetve milyen iskolát, egyetemet végzett. Esetenként a fontosabb díjak, tagságok is említésre kerülnek. Külön figyelmet fordít a külföldi tartózkodásokra, tudósítói tapasztalatokra és a szakmai életút szempontjából fontos sajtóházakra, kiadványokra. Mindezt nyolc-tíz mondatban. A kötet lényegi érdeme mindazonáltal továbbra is a kiváló minőségben közölt fényképanyag marad, amely egyrészt fényt vet arra, hogy az utóbbi évtizedekben belföldön és részben külföldön, milyen rögzítésre érdemes események zajlottak. Másrészt a képekből ítélve azt is megtudhatjuk, hogy merre jártak az adott fényképészek, az adott pillanatban mit tartottak fontosnak, és mire törekedtek. Betekintést nyerünk a történelmi folyamatok jugoszláviai, szerbiai és vajdasági lecsapódásaira. Társadalomtörténeti és politikai szempontból érdekes pillanattfelvételeket láthatunk a különféle háborúkról és bombázásokról, de egy sor békebeli építkezésről, felvonulásról is közöl fotót. Helyet kapott a Formula–1, a labdarúgás, a tenisz is. Egy sor, zömében külföldi, világméretű hírnévvel bíró zenésztől készült fénykép is láthatunk. A hazaiak mellett rengeteg külföldi, kortörténeti érdekesség is helyet kapott a könyvben. Dubrovnik, prágai, budapesti utcarészletekkel, szómáliai és egyiptomi emberekkel, kosovói menekültekkel, cigány muzsikussal, hidakkal, erkélyekkel és bombatölcsérekkel, papokkal, politikusokkal, tüntetőkkel és áldozatokkal találkozunk. A képek hol a negyvenes évek közepére, hol a hatvanas vagy a kilencvenes vagy a kétezres évekbe, hol a tegnapelőttbe repítenek.

Mindazonáltal rejtély marad az olvasó előtt a kötet koncepciója. A szerkesztő láthatóan nem a teljesség igényével állította össze a kötetben szereplő nevek jegyzékét. Erre utal egyrészt a már a bevezetőben említett néhány név, amelyek közül nem szerepel az összes a tartalomban, másrészt szembetűnően sok

olyan, jelenleg is aktív fotós szerepel a kötetben, aki középkorú vagy még csak a húszas–harmincas éveiben, pályája elején jár. Eltekintve attól, hogy összesen hatvanegy fényképész szerepel a kiadványban, már a szerkesztés előtt el kellett volna dönteni, hogy egy történeti vázra építve, valóban reprezentatív módon szerepeljenek a vajdasági fotósok; vagy a jelenleg fotóriporterként működők munkáit kellett volna kötetbe gyűjteni, vagy módszeresen eltekinteni a szakmai elődöktől. Vagy-vagy. A kötetben, legalább egy bekezdés erejéig, hasznos lett volna vázolni a szerkesztési koncepciót, majd következetesen ez alapján begyűjteni és rendszerezni az anyagot. Jelen esetben így inkább egy ízléses, bőséges, ugyanakkor egy kissé hiányos válogatással van dolgunk.

A kiadvány külön problémájaként merül fel emellett a kétnyelvűség, amely önmagában egy szép gesztus, külföldi használhatóságához viszont jelen esetben nem feltétlenül járul hozzá. A szerb nyelvű, cirill betűs eredeti a maga nemében kielégíti a nyelvet ismerők igényét, így azok könnyedén tájékozódhatnak a könyvön belül; a nevek angol nyelvű átirata viszont már hagy némi kívánnivalót maga után a szerb és a magyar nevek tekintetében egyaránt. Bár a kötet nem számít tudományos publikációnak, néhány szerkesztési elvet érdemes lett volna figyelembe venni. A csupán az angol nyelvű ismertetőkre támaszkodónak nehéz lesz utánajárni, ha az egyes fényképekről további információkra lenne kíváncsi, vagy esetleg más adatbázisokban szeretne rájuk keresni. A nevek cirill megfelelője után, ilyen értelemben nem azok latin betűs, ékezetek nélküli változata kellene, hogy következzen, mert a kettő nem ugyanaz. Милован Ћировски és Миљан Чубрановић vezetéknevéből így lett Cirovski és Cubranovic, Dávid Csillából (Давид Чила) és Németh Mátyásból (Немет Маћаш), David Cila és Nemet Macas – természetesen azok eredeti, magyar megfelelője nélkül – Brezsán Gyulából pedig Julije Brezan.

Műfaját tekintve tehát, egy inkább szemleszerű, elsősorban a fényképalbum formájába öntött tartalmas, de nem eléggé alapos monográfiával van dolgunk, még akkor is, ha szakmai szempontból meglehetősen eltávolodik azok teljességre törekvő műfaji megszorításaitól. A gazdag fotóanyaggal bíró kiadvány segítségével, bár végig kérdéses marad a célközönség, betekintést nyerhetünk az adott fényképezészek érdeklődési körébe, szakmai beállítottságába, társadalmi érzékenységébe. Emellett ez a munka rámutat arra, hogy elérkezett annak az ideje is, hogy egy alapos, áttekinthető adatbázissal és kritikai jegyzetapparátussal operáló, minden részletre kiterjedő, irányzatokra, községekre, egyénekre lebontott vajdasági fotótörténeti kötet is elkészüljön.

Móra Regina

Politechnikai Középiskola, Szabadka
regina05@open.telekom.rs

EGY PEREMVIDÉKI OPUS

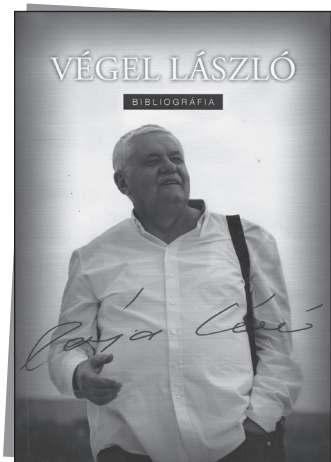
An Opus of the Border Country

Opus jedne periferije

Horváth Futó Hargita: *Végel László. Bibliográfia*. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2014

A Végel László-bibliográfia az Írói Bibliográfia című sorozat második darabjaként jelent meg az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének gondozásában. A szerző, Horváth Futó Hargita a bibliográfia elkészítésével a kutatók számára egy olyan teljes anyagot kínál, amelyből kiindulva áttekinthető az író teljes alkotói opusa.

A bibliográfia szerzője azonkívül, hogy rendszerezte az író, Végel László publikációit és a szekunder irodalmat, életrajzi anyagot is közöl. *A hontalan lokálpatrióta* című pályarajz Végel László életét és eddigi munkásságát foglalja össze. A szerző, mint azt a címben is megjelöli, az alkotói pályáját szeretné szöveggé rendezni, természetesen ez nem vonatkoztatható el az író magánéleti közegétől. A fejezet és a kötet egésze is fotódokumentumok közlésével válik komplexebbé. A fényképek természetesen az alkotót ábrázolják, viszont a bibliográfiához tökéletesen illő tartalomra is figyelt a szerző, és a fotókon olyan helyzetben, illetve társaságban jelenik meg Végel László, amelyek az olvasó számára a bibliográfia anyagát támasztják alá, bővítik, élénkítik, teszik színesebbé, teljesebbé. A pályarajz esetében gyermekkori, ifjúkori fotók, majd új otthonában, Újvidéken látható, jelentősebb díjak átvételekor, a számára fontos/érdekes/meghatározó egyének (Esterházy Péter, Nádas Péter, Tolnai Ottó, Bányai János és



mások) társaságában. A bibliográfiát forgató olvasónak a fényképek elhelyezése és jelenléte teljessé teszi az írói bibliográfiát, és mintegy megjelöli a jelentős állomásokat az író életében.

A *Végel László publikációi* fejezetet alfejezetekre osztotta a szerző. Az önálló köteteit, az antológiákban megjelenő írásait, a publicisztikai írásait, a szerkesztői munkáit, a dramaturgiai munkásságát, a színműveit, a hangjátékait és a dokumentumfilmjeit külön fejezetekbe sorolja, és ezeken belül a publikálás éve szerint közli az anyagot. Az *Önálló kötetek* alfejezetet is tovább bontja aszerint, hogy magyar, szerb vagy más nyelven jelent meg a munkája, ezen belül pedig a megjelenés évét veszi figyelembe. Az írói alkotások ilyen alapos osztályozása hozzájárul a bibliográfia könnyed használatához, a gyors áttekinthetőséghez, mind a bibliográfia, mind az óriási Végel-munkásság feltérképezéséhez. Horváth Futó Hargita Végel László nagy mennyiségű publicisztikáját szintén a megjelenés éve szerint csoportosította, kiemeli az adott évet, és azon belül sorolja az alkotásokat a címek betűrendjét követve, s ez is a gyors kutatást teszi lehetővé. A *Dramaturgiai munkái* és a *Színművek* alfejezetben a plakátok fotói teszik érdekessé az amúgy is részletes dableírásokat. Az érdeklődők az adott darab előadásának számáról, vendégelőadásokról, a nézők számáról is olvashatnak.

A Végelről szóló szekunder bibliográfia szintén fontos eleme a könyvnek. Míg a primer anyagot 1958-tól, addig a szekunder irodalmat 1961-től jegyzi. Az íróhoz kapcsolódó írásokat évszámok szerint csoportosította a szerző, és itt a tárgyévén belül a szerzők nevének betűrendje szerint követik egymást a tételek.

A címanyag számozott, és grafikailag elkülönül egymástól, amely az áttekinthetőséget segíti elő. Bizonyos tételek tartalmi feltárása, illetve a tanulmánykötet szerzőgárdájának feltüntetése is gazdagítja a kötetet. Olyan adatokra, információkra bukkanunk rá a bibliográfiában, amelyek megőrzése és számontartása fontos az utókor számára.

A könyv végén, lezárásképpen, Végel László összefoglaló pályarajza található szerb és német nyelven, a hátlapon pedig magyar nyelven szintén a legfontosabb életrajzi adatok summázása.

Az utószóban a szerző a bibliográfiában végigkövethető szerkezeti felépítést vázolja, és a forrásait jelöli meg. Ezt pedig a névmutató követi a tételekben szereplő névanyaggal.

A könyv áttekinthetősége, a benne felhasznált képanyag (fényképek, újságkivágatok, plakátok), a feldolgozás alapossága is érdekessé, olvasmányossá, hasznossá teszik a Végel László-bibliográfiát.

Bence Erika

Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erikazambo@eunet.rs

LÉTÜNK KÖNYVEK 1.¹

Kónya Sándor: *Nézzünk égre!*

Létünk Books 1

Knjige Letunk 1.

2011-ben ünnepeltük meg a *Létünk* folyóirat alapításának és folyamatos megjelenésének negyvenedik évfordulóját. A jubileumok természetéhez tartozik a visszatekintés és a számvetés igénye. Ennek jegyében jelentek meg a 41. évfolyam számai, amelyben tematikus fejezetekben szólaltak meg a lap korábbi szerkesztői, (művelődés)történészek, társadalomtudósok – a folyóirat korszakait, elméleti/ideológiai váltásait, szerkesztői koncepciókat és attitűdöket, a tudományos értékrendek alakulását vizsgáló és bemutató tanulmányaikban és esszéikben. De a jubileumi „számadás” tettét még mindig nem éreztük teljesen, amikor a Forum Könyvkiadó akkori igazgatójával, Németh Ferencsel egy összefoglaló értékű kiadvány megjelentetésének gondolatát fogalmaztuk meg és tártuk a kiadói tanács (később két kiadói tanács, hiszen a VMMI társkiadóként kapcsolódott be munkánkba) elé. Ebből a gondolatból született meg *A láthatatlan változat* (2011) című, a négy évtized tudományos diskurzusainak anyagából összeállított tanulmánykötet, amelyet több könyvbemutató, illetve méltó kritikai visszhang révén ismerhetett meg a befogadóközönség. Mindezt azért szerettem volna elmondani, mert úgy gondolom, a *Létünk* Könyvek terve már akkor formát nyert kiadói elképzeléseink sorában – mi több, *A láthatatlan változat* (címét melléklete, a négy évtized teljes anyagát tartalmazó CD-ROM alapján kapta: virtuális/láthatatlan válogatások sora mélyül el benne) külleme is megelőlegezi a *Létünk* Könyvek sorozatának külső megformázását.

Külön kérdést jelent a folyóirat-kiadás és -kultúra jelenlegi helyzete térségünkben, de e körön belül is hangsúlyos dilemmákat vet felszínre egy tudományos kiadvány – mint a *Létünk* – el- és befogadhatóságának lehetősége. A *Létünkhöz* is – mint társadalomtudományi–kulturális folyóirathoz – sztereotípi-

¹ A könyv csókai könyvbemutatóján (2014. július 24.) elhangzott köszöntő.

ák sora kapcsolódik, pl. hogy csak egy szűk szakmai kör érdeklődésére tarthat számot, hogy kizárólag értekezéseket közölhet, s hogy nyelve és tudományos irányultsága miatt nem szólíthatja meg az egyetemi és tudományos kutatói körökön kívülálló olvasókat. Épp ezért a folyóirat legfőbb törekvései közé tartozik, hogy kilépjen a szakmai-tudományos befogadás szűk keretei közül, s hogy olyan tartalmakat is közvetítsen, amelyek a tudományos és kulturális élet jelenségei, a művészlét mozgásai, az ismeretterjesztés és konferenciakultúra eseményei iránt fogékony (de nem szakmai) befogadói közösségek érdeklődését is felkeltse. E gondolat jegyében indítottuk újra 2012-ben a folyóirat tudományos tanácskozássainak sorozatát, hiszen az elmúlt évtizedek során is működő gyakorlat volt a *Létünk* alkotói vonzatkörében a társadalmi kérdések és történetek, jubileumok és más évfordulók konferencia-diskurzus formájában való megtárgyalása. 2012-ben *Társadalomtudományi, kultúratörténeti, kulturális antropológiai kutatások a XXI. század elején*, 2013-ban *Tudósképzés és kutatói műhelyek a felsőoktatásban* címmel tartottunk mentori-doktoranduszi konferenciát, idén sorra kerülő tanácskozásunk pedig *A természettudományok időszerű kérdései* címmel kerül terveink szerint megrendezésre. A *Létünk* kiterjesztette tudományos diskurzusait a felsőoktatásban dolgozó tudósok munkája mellett a hazai és külföldi doktori iskolák, kutatói műhelyek kutatásai irányában is – mind lapjain, mind konferenciáin hazai és külföldi tudósok, fiatal kutatók, tanárok/mentorok és tanítványok/mentoráltak prezentálják tudományos eredményeiket. A folyóirat emellett folyóirat- és könyvbemutatók révén is igyekszik közelebb kerülni olvasóihoz, megszólítani széles körű tematikus közlései révén meghatározott olvasói közösségeket. A *Létünk* Könyvek terve is ilyen elgondolás mentén jött létre: egy olyan sorozatot gondoltunk el, amely kilép a szűk tudományosság érdekköréből, s amely hagyományalkotó, a múlt mássága és értékei felé odaforduló, kultúránk jelenségeit magas színvonalon tárgyaló, ugyanakkor érdekfeszítő, értekezői nyelven szólal meg, ugyanakkor van irodalmi, illetve művészeti szólama.

A *Létünk* Könyvek első darabja, Kónya Sándor *Nézzünk égre!* című, a vajdasági népekekről szóló kötete a vallásos élet egy hagyománykövető, művészi tartalmakat és magatartásokat mozgósító területét mutatja be, s meggyőződésem, hogy méltón képviseli a folyóirat imént említett irányultságát és törekvéseit, hiszen a térségi magyar közösség tagjai, a vallásos élet és paraliturgikus hagyományok résztvevői hatásosan és nagy számban találják meg önmagukat szellemi és konkrét értelemben is e könyvben – a szó szoros értelmében, hiszen adatközlőként működtek közre létrejöttében. A könyv e nagyarányú kutatómunka és gyűjtés eredménye – épp ezért tanulmánykötet, kotta- és szöveggyűjtemény egyetemben.

Kónya Sándor első tanulmányát – az általam szerkesztett időszakban természetesen – egy levegőbuborékos boríték hozta, benne egy CD-vel, amely tanul-

mányának szöveg- és képanyagát „hordozta”. A folyóirat 2010/1-es számában látott napvilágot *A lourdes-i himnusz vajdasági rokon dallamai*. Ezt még két, a folyóirat későbbi számaiban napvilágot látott és a *Nézzünk égre!* lapjain is olvasható tanulmány követte. A szerzővel 2012-ben találkoztam először egy – már nem tudom milyen – újvidéki irodalmi rendezvényen, ahol megzenésített verseket adott elő. Úgy is mondhatnám, hogy a Létünk Könyvek sorozatának érlelődő terve ezen az adekvát helyen találkozott a megfelelő tartalommal – és a potenciális szerzővel természetesen. Itt beszéltük meg – tényleg majdnem spontán ötlet hatására – a vallásos népénekekkel foglalkozó kötet kiadását. Hogy ma itt Kónya Sándor *Nézzünk égre!* című könyvét és a Létünk Könyvek sorozat megindítását, első kötetét ünnepeljük, kellett természetesen Kónya Sándor elhivatott odafordulása a népi kultúra felé, kitartása és szakértelme, az akkori igazgató, Németh Ferenc meggyőződése, amellyel papírra vetette a könyvsorozat tervét, a recenzensek, dr. Rajsli Ilona és dr. Silling István értékelő segítsége és – természetesen – a Forum Könyvkiadó Intézet igazgatójának és munkatársainak támogatása. Őszintén remélem, hogy ez az ünnep a könyv Olvasóinak (az Önök) elfogadó elismerésével teljeseedik be.

Nem véletlenül neveztem ünnepnek ezt a könyv- és folyóirat-bemutatót. A könyv megjelenése – legyen akárhányadik könyvről is! – mindig ünnep a szerző, itt és most Kónya Sándor életében. A nyitány – mint amilyen egy sorozat első darabjának megjelenése – hasonló tartalmakat jelent egy folyóirat, illetve egy kiadó életében. Itt és most: a Létünk és a Forum Könyvkiadó Intézet számára. Őszintén remélem, hogy az ünnep emelkedettségével fogadják Önök, az Olvasó Közönség is ezt a könyvet, hiszen általa érthető, üzeneteket tartalmazó, esztétikai élményt közvetítő nyelven szólhatunk egymáshoz. És tágabb értelemben – talán – ünnep ez a könyv a vajdasági magyar irodalmi kultúrában is, hiszen egy olyan sorozat keretében látott napvilágot, amely jelenünk megértése és a jövő perspektívái érdekében kérdez rá a múlt másságára, fordul a népi kultúra hagyományai, műfaji alakzatai, sorstörténetei és emberi értékei felé. Ezekből kíván építkezni és építeni ezt a közösségi kultúrát.

Brenner János

· Újvidéki Egyetem, BTK, Nyelvészet és Irodalom Doktori Iskola,
· Forum Könyvkiadó Intézet
· brenner.j.janos@gmail.com

A SZERKESZTŐ KÖSZÖNTŐJE

Editor's Address

Laudacija urednika

Sok szeretettel köszöntöm a jelenlévőket, a kedves vendégeket! Hozzáteszem azonban, hogy a Forum Könyvkiadó igazgatója, Virág Gábor is – aki sajnos most nem tudott jelen lenni – üdvözlését küldi.

Nagy öröömre szolgál, hogy én is jelen lehetek ezen az ünnepélyes könyvbemutatón mint a kötet szerkesztője. Csak röviden szeretnék megosztani önökkel egy-két gondolatot a könyv előkészületeivel kapcsolatban, és máris átadom a szót Németh Ferencnek, hogy részletesebben, szakmai oldalról méltassa a frissen megjelent tanulmány- és népelekgyűjteményt.

Külön lehetne beszélni arról, hogy egy kiadóban milyen munka folyik a szerző és a szerkesztő között. Ez az együttműködés lehet könnyű is és nagyon nehéz is. Kónya Sándorral azonban mindez zökkenőmentes volt, hiszen minden felmerülő – már-már aprócska – kérdésre azonnal reagált, elmondta véleményét, így az előkészítés folyamata problémamentesen alakult, de láthatatlanul. Ezt úgy értem, hogy a munka jóformán az interneten keresztül zajlott, és csak pár hete – Jung Károly neves folkloristánk, néprajzkutatónk kishegyesi köszöntőjén – adatott meg az alkalom, hogy a szerzővel személyesen is megismerkedhessek. Ugye, vannak előnyei ennek az online, internetes világnak, például az, hogy így is összeállt ez a remek kötet, másrészt hátrányai is, tudniillik az, hogy esetenként személytelen.

No de nem akarok itt az internetes világ előnyeiről és hátrányairól beszélni, sokkal inkább közelítenék ehhez az impozáns kötethez, amely vallásos életünk népekekeit tartalmazza. Nem szabad megfélekezni azonban a kötet műszaki szerkesztőjéről, Csernik Előd kollégámról sem, akinek nem volt könnyű dolga. Nem volt könnyű dolga, hiszen több mint száz kottaképet, körülbelül ugyanennyi éneket, valamint hozzávetőlegesen kilencven portrét, kegyhelyeket, szobrokat, templomokat ábrázoló fotót kellett egy kötetbe tördelnie. Ebből a szem-

pontból meg kellett találnunk a finom egyensúlyt a „tanulmánykötetiség” és a képek szolid jelenléte között. Úgy gondolom, hogy az eredmény magáért beszél.

És ha már formai kérdéseket érintettem, akkor arra külön utalnék, hogy a borító formavilágát már eleve úgy terveztük meg a tördelővel, hogy az egyfajta egységes arculati sémát kölcsönözzön a *Létünk Könyvek* újabb köteteinek, hiszen – mint már hallhatták – Kónya Sándor műve a sorozat nyitó darabja, és mint ahogyan az elhangzott, újabb alkotások is hamarosan megjelennek benne.

Mindenesetre egy hiánypótló alkotást tarthatunk most a kezünkben, hiszen köztudott, hogy az élő, szemtől szembeni terepi gyűjtés miféle csökkenő, félelmetesen gyér tendenciát mutat. Kónya Sándor azonban – a mérnök-tanárember – számomra valami hihetetlen motiváltság mellett gyűjti, azaz nem hagyja kárba veszni őket. Tanulmányai ismerősek lehetnek a *Hungarológiai Közlemények*, a *Létünk*, a *Híd*, a *Bácsország* lapjairól, önálló kötetei is vannak, szóval egy aktív kutatóról, tanulmányíróról van szó. Minden bizonnyal e tekintetben nem is kell bemutatnom.

Hangsúlyoznám, hogy nemcsak egy gyűjteményt adott közre Kónya Sándor, hanem egyben egy tanulmánykötetet, dallammagyarázatot is, de én úgy fogalmaznék, hogy egy igen fontos fogódzót kulturális önmeghatározásunkhoz, közösségteremtésünkhöz. A mű igazán nagy értéke ebben az aktusban ragadható meg. A további kutatáshoz és még sok-sok kötet megjelenéséhez kívánok most Kónya Sándornak nyilvánosan is erőt, egészséget!

Köszönöm a figyelmet!

Elhangzott a csókai könyvbemutatón, 2014. július 24-én

Németh Ferenc

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
ferencnemet@yahoo.co.uk

KÉTSZER IMÁDKOZIK AZ, AKI ÉNEKEL

He Who Sings Prays Twice

Ko peva, dva puta se moli

Kónya Sándor: *Nézzünk égre!* Írások a vajdasági népénekekről. Forum, Újvidék, 2014 [Létünk Könyvek 1.]

A Létünk Könyvek sorozatnyitó köteteként jelent meg Kónya Sándornak, néprajzi kincseink elkötelezett gyűjtőjének munkája, a *Nézzünk égre!*, amely alcímében pontosítja, hogy ezek vajdasági népénekekről szóló írások. A korábban, 2004-ben közreadott *Harmatozzatok, egek!* című gyűjteményében tette közkinccsé az észak-bánsági katolikusok vallásos énekeit, ezúttal pedig – annak folytatásaként –, kutatásait egész Vajdaságra kiterjesztette. Mindkettő a népi vallásosságot feltáró néprajzi kutatás, sőt, olyan forráskutatás, amely a hagyományos népénekeink gyűjtésére, rendszerezésére, népszerűsítésére összpontosul. Tehát dicséretes feltáró munka, amelyet a szerző szeretettel, szenvedéllyel és elhivatottsággal végez immár éveken át. Nem túl sok gyűjtőnk teszi azt, amit Kónya Sándor, akinek néprajzi érdeklődésével, kíváncsiságával jól párosul zenéi képzettsége is. Annak köszönhetően le is tudja kottázni a hallott, begyűjtött dallamokat és népzenei, egyházzenei szempontból elemzi is őket – ez a képesség pedig kevés vajdasági néprajzkutatónak adatott meg. Ezért becses e most közreadott gyűjteménye is, amellyel – s ezt a rá valló szerénységgel mondja –, csak önismeretünk teljesebbé tételéhez igyekezett hozzájárulni.

Régi igazság, hogy kétszeresen imádkozik az, aki énekel. Az éneklés a vallásos élet szerves része, amelynek közösségteremtő, -építő és -erősítő szerepe van, de fontos lélektani funkciója is: mint egyik adatközlője mondja, „olyankó az embörnek a szíve-lelke főszabadul”.

Nagy erénye Kónya kötetének, hogy viszonylag friss gyűjtései vannak, amelyek helyzetképet nyújtanak a vajdasági szórványmagyarság népi vallási gyakorlatáról. Arról, hogy mely közösségben mi maradt fenn a régiből, s mi nem, illetve, hogy mi milyen irányban módosult. Kónya gyűjtéseit olyan szem-

pontból is érdemes megfigyelni, hogy annak színterein a magyarság beolvadása különböző stádiumban van, ami ugyancsak további elemzésre ad lehetőséget a magyarság és az egyház kapcsolatának belső törvényszerűségeiről. Fölöttébb dicséretes, hogy szerzőnk nemcsak Csókán, Kishegyesen, Királyhalmán, Tordán vagy Tiszaszentmiklóson gyűjtött, hanem Feketetón, Dobradón, Satrincán, Nagykikindán, Kúlán és Kisoroszon is. Szinte minden gyűjtési színtér egyedi volt a maga nemében, nemcsak a vallási néprajz helyi hagyományai, specifikumai vonatkozásában, hanem az ott élő magyarság helyzete, identitástudata, nyelvének állapota viszonylataiban is, amit a szerző jól érzékeltet kötetében.

Hogyan is gyűjthetett Vajdaság-szerte Kónya Sándor? Többek között úgy, hogy kiterjedt baráti, ismerősi körének segítségére, tanácsaira, útbaigazításaira támaszkodott, amelyet minden egyes esetben jelez a kötetében. Az adatközlők meghallgatása mellett fontos forrásai voltak a kéziratos kántorkönyvek, vallási ponyvakiadványok és magánfeljegyzések is.

A népi vallási szokáskultúra sokszínűségének, szívós megmaradásának dokumentuma is e könyv. Ékes bizonyítéka annak, hogy a római katolikus egyház szigorú rítusaira az évszázadok során vidékünkön is „ráépültek” a népi vallásosság különböző megnyilatkozási formái, s hogy a kettőt egy egészként helyes szemlélni, tanulmányozni egymás közötti összefüggéseiben. Kónya is éppen ezt tette, bizonyítva, mennyire sokszínű a vajdasági magyarság népi vallásossága, s hogy a szigorúan egyházi és a népi vallásosság szokásrendje és megnyilatkozási gesztusai között gyakran elmosódik a határ: az egyik kihat a másikra, s állandó jellegű a kettő kölcsönhatása.

Fontos és dokumentumértékű a kötet fotóanyaga is, amely nemcsak az adatközlőknek adja meg a kellő tiszteletet azzal, hogy közli fotóit, hanem a gyűjtés helyszíneinek népi vallási „szertartásait” is rögzíti.

Mit is adott itt közre gyűjtéséből Kónya Sándor? Áloműző éneket, a Kirjedallam vajdasági változatait, karácsonyi énekeket, lourdes-i, Szent Anna- és Szent Ferenc-énekeket, valamint szentjeinkhez szóló, oltalmat és közbenjárást kérő énekeket, Szent János áldását, a nagypénteki szertartást stb. Gyűjtési tapasztalatainak fontos megállapítása, hogy népi énekeink mélyen a múltban gyökereznek de ugyanakkor magukban hordozzák a változást és fejlődést, amely életképességükről, alkalmazkodóképességükről is tanúskodik. Ennek köszönhetően tudtak mind a mai napig fennmaradni.

A szerző a vonatkozó szakirodalom ismeretében elemzi az egyes énekek hangközeit, dallamvonalát, díszítését, utalva az esetleges variánsképződésre is.

Elemzéseihez fontos észrevételeket is fűz, kutatásainak bemutatott eredményei pedig felfedezésnek számítanak, mert a népi vallásosság szerveződéseinek mélyrétegeibe hatolnak. Így csodálkozhatunk rá Szent Ferenc csókai tisztelete kapcsán arra, hogy ott működött a Ferencesek Harmadik Rendje, amelynek igen

szigorú belépési feltételei voltak (a napi zsoltószmázás, a böjtök betartása, a szegénység, a tisztaság és az engedelmség folyamatos gyakorlása), amellet sajátos jelvényeket is használtak, a vezeklőövet (kordát) meg a skapulárét. A jelölt rendi nevet kapott a beöltözés alkalmával, a fogadalomtétel pedig csak a próbaév letelte után következett. Ugyancsak figyelemfelkeltő adatokat közöl Szent Anna sokrétű, változatos és színes csókai kultuszával kapcsolatosan, amely olyanira erős, hogy immár néhány éve Szent Anna napja (július 26-a) a helység napja is. Szép példája a következetesen végigvezetett néprajzi gyűjtésnek az *őtséb*, azaz a nagypénteki szertartások egyikéhez fűződő vallási szokások komparatív vizsgálata, variánsainak kimutatása is. Nem kevésbé izgalmas az a gyűjtés, amely kevésbé ismert szentjeink egy-egy helységhez kötött tiszteletét térképezi fel, olyan énekek közreadásával, amelyek az adott helyeken születtek, s nincs általános elterjedtségük.

A népi vallásosság, különösen pedig az éneklés kutatása már korábban felvette a ponyvakiadványok tekintélyes korpuszának tanulmányozását. Erre pedig e kötetben is találunk példát meg utalást. Kónya Sándor írja, hogy „Vajdaságban nagyon sok énekszöveg forog közkézen, »szent« ponyván, aprónyomtatványokon, melyek művelődéstörténeti szerepére Silling István hívta fel a figyelmet”. Fontos, mindeddig eléggé ki nem kutatott korpusza ez népi vallásosságunknak, amelynek világába immár szerzőnk is belekóstolt.

Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a vallási tárgyú népi énekek a 19. század derekától, vidékünkön jobbra nem kéziratos formában terjedtek, hanem első vajdasági nyomdánk, az 1844-ben Szabadkán megnyílt Bittermann nyomda és az 1847-ben beindult nagybecskereki Pleitz-nyomda (később több más tipográfia) áldásos tevékenysége során nyomtatott formában is. Miután e vallási aprónyomtatványok teljes bibliográfiája mind a mai napig nem készült el, nem is tudjuk maradéktalanul számba venni őket. Pedig tény, hogy nálunk igen sok énekes ponyvakiadvány készült és volt használatban. Erről néhány szorgalmas gyűjtőnk kollekcója is tanúskodik. A 19. század végén és a 20. század elején nagyanyaink, dédanyaink a búcsúkon és zarándoklatokon összevásárolt vallási aprónyomtatványokból saját kezűleg varrtak össze maguknak énekeskönyvet. Egy-egy ilyen „házilag szerkesztett” énekeskönyv/imakönyv egy-egy adott község népi vallásosságának volt a tükré, s ezért igen alkalmas is az adott közösség tanulmányozására. Feltárásuk, begyűjtésük és feldolgozásuk lehetne Kónya Sándor újabb kutatási kihívása, akárcsak a vidékünkön megjelent vagy itt nyomtatott szentképeknek népi vallásosság szempontjából történő feldolgozása is, a hátlapi imák, fogadalmak és egyéb adatok vonatkozásában.

E kötet anyaga – önmagán túlmutatva – dokumentálja az éneklés közösségmegtartó szerepét, most a 21. század elején, tágabb kontextusban pedig az egyház közösségépítő és -erősítő funkcióját, különösen a szórványban.

Az utóbbi évek néprajzi kutatásaiban valóban felértékelődött a vallási élet jelentősége, és több olyan vajdasági vizsgálódásról is tudunk, amelynek célja részint a népi vallásosság feltárása, részint az egyház és a szórványmagyar-ság kapcsolata, viszonyrendszere. E kutatások egyértelműen kimutatták, hogy a szórványmagyarságon belül, a többségi nemzetbe való beolvadás különböző fázisaiban a vallás, illetve az egyház az a biztos szellemi fogódzó, amelybe az itteni magyarság kapaszkodhat. A népi vallásosság rítusainak gyakorlása, az ehhez kapcsolódó szokáskultúra (az anyanyelven való imádkozás és éneklés) az, amelynek identitásőrző, identitáserősítő szerepe van. Azért is oly fontos és jelentős a népi vallásosság kutatása, amely néprajzunk gazdag, alkalmazkodóképes területe: a 21. század elején is kiterjedt, sokszínű, több helyi specifikummal rendelkező élő néphagyomány. Olyan szellemi kincs, amelyet feltétlenül kutatni, dokumentálni, őrizni kell.

Ezt ismerte fel Kónya Sándor már sok évvel ezelőtt, amikor megkezdte a gazdag néprajzi korpusz forráskutatásait. Erre azonban, mint kötetéből kiderül, egy másik felismerés is ösztönözte: nevezetesen az, hogy valami módon ellent kell állni „a szándékos, tervezetten adagolt ízlés- és emberiségromboló hatásoknak”, amelyeket környezetünkben állandó jelleggel tapasztalhatunk.

Szerzőnk valahol Bodor Anikó nyomdokain haladva tette le elébünk *Néz-zünk égre!* című kötetét, amelyhez őszintén gratulálunk. Most csupán arra kell őt biztatnunk, hogy értékes néprajzi gyűjtő- és feltáró munkája ne szakadjon félbe.

Elhangzott a csókai könyvbemutatón, 2014. július 24-én

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Bajtai Anna doktorandusz, ELTE, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvészeti Doktori Iskola, Budapest

Dr. Bence Erika egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Dr. Bene Adrián egyetemi oktató, Pécsi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs

Dr. Bene Annamária egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem, Magyar
Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

Brenner János doktorandusz, szerkesztő, Újvidéki Egyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Nyelvészet és Irodalom Doktori Iskola –
Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék

Dr. Csányi Erzsébet egyetemi rendes tanár, tanszékvezető, Újvidéki Egyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Fenyvesi Ottó író, képzőművész, szerkesztő, Vár Ucca Műhely, Veszprém

Dr. Gervai Pál közgazdász, Budapest

Gruber Enikő doktorandusz, ELTE, Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Lovra Éva doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki
és Informatikai Kar, Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs

Madarász Tibor doktorjelölt, Debreceni Tudományegyetem, Humán
Tudományok Doktori Iskola, Debrecen

Móra Regina magyartanár, Politechnikai Középiskola, Szabadka

Dr. Németh Ferenc egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar, Szabadka

Pecze Anna doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem, Településrendezési
Tanszék, Budapest

Rizsányi Attila egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi
Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Roginer Oszkár doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs

Szilágyi Mária doktorandusz, Újvidéki Egyetem, Műszaki Tudományok Kara,
Építészeti és Városrendezési Tanszék, Újvidék

Dr. Tóth I. János egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Filozófia Tanszék, Szeged

Dr. Trautmann László kandidátus, dékán, Budapesti Corvinus Egyetem,
Közgazdaság-tudományi Kar, Mikroökonómia Tanszék, Budapest

Végel László író, Újvidék

RECENZENSEK

Dr. Barcsi Tamás (Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs)

Dr. Bordás Sándor (Eötvös József Főiskola, Baja)

Dr. Gábrity Molnár Irén (Újvidéki Egyetem,
Közgazdaság-tudományi Kar, Szabadka)

Hajdicsné dr. Varga Katalin (Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Hadtudományi
és Honvédtisztképző Kar, Összhaderőnemi Művelleti Tanszék, Budapest)

Dr. Hózsa Éva (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék – Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar, Szabadka)

Dr. Karikó Sándor (Szegedi Tudományegyetem, JGYPK,
Alkalmazott Pedagógia és Pszichológia Tanszék, Szeged)

Lovra Éva doktorandusz (Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki
és Informatikai Kar, Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs)

Roginer Oszkár doktorandusz (Pécsi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs)

Szilágyi Mária doktorandusz (Újvidéki Egyetem, Műszaki Tudományok Kara,
Építészeti és Városrendezési Tanszék, Újvidék)

Dr. Toldi Éva (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék)

Dr. Virág Zoltán (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Modern Magyar Irodalom Tanszék, Szeged)

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásait elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy e-mailben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és e-mail címüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagramokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövege egész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic)* betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén:

(IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

INFORMACIJA

Mole se autori da svoje tekstove koje nameravaju objaviti u časopisu *Létünk*, dostave uredništvu (letunk@forumliber.rs) u formatu doc. ili na elektronsku adresu glavnog urednika (erikazambo@eunet.rs) na disketi ili kao atačment. Uz rad treba dostaviti kratak rezime na mađarskom jeziku i najmanje pet ključnih reči.

Prispeli radovi se lektorišu. U interesu lakše komunikacije sa autorima molimo da se (u posebnom prilogu) naznači: poštanska i e-mail adresa, broj telefona i lični podaci: akademska titula, prezime i ime, zvanje, radno mesto i sedište.

U tekstu studije i tekstualnom delu slike se podjednako koristi font Times New Roman. Veličina fonta u tekstualnom delu je 12, dok je u tabelama, u natpisima slika (kao i u eventualnim fusnotama i literaturi) 10. Molimo da se prilikom uređivanja teksta zanemare tehnički postupci (npr. tabulator i upotreba razmaka među slovnim mestima, umesto toga preporučuje se korišćenje uvlačenja ili upotreba tabela). Kod uređivanja tabela treba uzeti u obzir dosadašnju praksu, obrasce i način preloma našeg časopisa. Mole se autori, da slike, dijagrame ne ugrađuju u tekst, već da ih pošalju kao priloge uz tačno obeležavanje mesta gde se oni trebaju umetnuti.

Broj redova po strani može biti najviše 30, uz prored od 1,5. U tekstu ne treba da bude suvišnog preskakanja redova. Ime autora (ispisana fontom Normal) i naslov rada (**BOLDOVANIM VERZALOM**) stoji na početku teksta, centrirano. Rad, zbog naučnog obeležja, odnosno zbog ubacivanja naslova na engleskom, ne može imati glavni naslov duži od jednog reda a mole se autori da ne koriste podnaslove. Naslovi odeljaka u radu se pišu VELIKIM SLOVIMA. Tekstovi se zbog preglednosti mogu raščlaniti decimalnim sistemom (na početku pasusa koji otvara odeljak treba upisati arapske brojeve: 1., 2., 1.1., 1.2. itd.). Uz recenzije i prikaze koji će se objaviti u odeljku pod nazivom Prikazi ne idu ni recenzije niti ključne reči. Kod recenzija podaci prikazane knjige se daju u prvom pasusu. U slučaju kada se vrši prikaz naučnog skupa, ceo tekst upućuje na odlike i podatke konferencije. U okviru samog teksta *naslovi knjiga i izdanja* se ističu *italicom*. Nikakvi drugi načini isticanja se ne koriste. Pozivanje na literaturu se u tekstu stavlja u zagradu (potpuni opis se daje na kraju rada u okviru spiska literature). Forma pozivanja na literaturu u tekstu je sledeća: u slučaju celokupnog dela: (IMRE 1996), kada se poziva samo na delove (IMRE 1996: 33–40). Ukoliko se radi o izdanju u više tomova (GYÖRFFY 1.: 37–159). U slučaju kada se pozivate na dela istog autora izdatih iste godine: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

Na kraju rada spisak literature treba da sadrži samo ona stručna dela na koje se autor poziva u svom radu, i to u sledećoj formi:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

Mogu se upotrebiti i skraćenice za dela koja su opšte poznata ili na koje se autor često poziva: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kézisztár) itd. U okviru literature dela treba da su poređana prema azbučnom redu autora, a u slučaju istog autora po hronološkom redu.

Mole se autori, da beleške na kraju rada uopšte ne koriste, a fusnote samo u slučajevima kada je neophodno. Fusnote ne treba da sadrže pozivanje na literaturu!

Uredništvo

STYLE SHEET

Authors are requested to send their papers to *Létünk* in electronic form: they should be in doc. format addressed to the Editorial Office (letunk@forumlibers.rs) or to the general editor's address (erikazambo@eunet.rs) on a compact disk or in e-mail as an attached file. There should be a short summary of the contents in Hungarian and at least five keywords.

The studies submitted will be edited linguistically and proofread. Please indicate your name and address for further contact: address, e-mail address, telephone number, and other personal data (in the line of the author's name): academic degree, surname and last name, status, workplace.

We use Times New Roman type in the studies and diagrams (pictures, illustrations, figures). The font size of the main text is 12. For tables, schemes and diagrams (footnotes, bibliography) font size 10 is required. Do avoid any unnecessary technical procedures (using tabulators and space in formatting; instead, we suggest using indents and tables). Regarding tables, please notice the usual practice in the quarterly. Avoid inserting diagrams into the text; send them as attachments, marking the place of insertion.

The number of lines is 30 (at most) in a page, with 1.5 line spacing. There should be no extra spacing between the lines. The author's name (normal type) and the title of the study are (**BOLD UPPER CASE**) in front of the text in the centre. Due to the inclusion of the academic title and the English title of the study, the main title cannot be longer than one line. Authors are also requested to avoid subtitles. Titles are printed in UPPER CASE. If so required, the text can be divided using the decimal system (with Arabic numerals 1.2., 1.1., 1.2. etc. inserted in front of the paragraph). Reviews and information published in the *Review* column do not have a summary or keywords. In case of a book review, the data on the book should be provided in the first paragraph. In reporting a conference, the text should give general information about the program. In the text, the *title of books and publications* should be printed in *italics*. The reference in the text is in brackets (the full description should be given at the end of the text in the Bibliography). The form of the reference is the following: in case of a whole book: (IMRE 1996); in case of a part of the book: (IMRE 1996: 33-40); in case of a book consisting of more than one volume: (GYÖRFFY 1.: 37-159); using several publications by a certain author published in the same year: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

The Bibliography at the end of the study should only concern the literature referred to in the article, and should be in the following forms:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. Századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedi-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia*. Budapest, 1969. NytudÉrt. 70. Budapest

Common abbreviations of well-known publications can also be used: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNY (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. The items in the Bibliography should be listed in alphabetical order; in case of multiple works by the same author, the items should be in chronological order.

Authors are requested not to use endnotes; footnotes can be used only in justified instances. The footnotes should not enclose the reference.

Editorial office

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS DISZCIPLÍNÁK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Nemzetközi hatókörű tudományos tanácskozás
Létünk – 2014

Virtuális szekció

A NÉPI MAGZATVÉDELMI KULTÚRA ÉS PRENATÁLIS MEDICINA
A SZÜLETÉS ELŐTTI ÉLETRŐL

A POSZTMODERN HATÁSA A KORTÁRS MÚZEUMÉPÍTÉSZETRE

A SÁTÁNIZMUS ÉS A ROCKZENE KAPCSOLATÁNAK
TÁRSADALMI KONTEXTUSA

A LÁTÁS SZABADSÁGA MINT A XXI. SZÁZAD ELEJÉN ELŐTÉRBE
KERÜLŐ IGÉNY